

ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Суми
Сумський державний університет

2014

ВСТУП

Політика - це одна з найважливіших сфер життя суспільства, а політологія як самостійна наука і навчальна дисципліна вивчається сьогодні практично у всіх країнах світу. За кількістю напрямків досліджень та публікацій вона посідає чи не найперше місце серед інших суспільних наук, а політика є чи не найбільш популярною темою повсякденного спілкування людей. Особливо сьогодні, коли у сферу політичної активності втягуються все більші маси людей.

Світ політики так чи інакше стосується кожного, оскільки люди живуть у суспільстві, виконують закони даної держави, звертаються до тих чи інших державних установ чи громадських організацій, працюючи чи навчаючись у коледжі чи університеті, підтримують ту чи іншу політичну партію, голосуючи на виборах за її кандидата, або ж безпосередньо беручи участь у діяльності якоїсь політичної сили чи у громадських акціях, мітингах тощо. Тому кожна людина у сучасному суспільстві повинна володіти хоча б необхідним мінімумом знань про цю сферу суспільного життя.

Значення ж політичної науки для якісної підготовки фахівців у вищій школі важко переоцінити, оскільки отримані в ході її вивчення знання та навички дозволять зрозуміти загальні механізми розвитку суспільства в цілому і політичної сфери зокрема, дадуть необхідну основу для розуміння принципів функціонування владних відносин та основних інститутів, що задіяні в реалізації влади. Політологічні знання дозволять зрозуміти і ті чинники, що визначають політичну свідомість та поведінку окремої людини групи чи нації. І хоча підготовка кваліфікованих фахівців передбачає вивчення ними цілого ряду предметів, що належать до соціально-гуманітарного циклу, політологія посідає в цьому переліку особливе місце, оскільки ті знання та навички, які вона дає студентам, з урахуванням нинішнього етапу становлення державності в Україні, є досить актуальними і затребуваними.

Запропонований навчальний посібник містить основні теми, що висвітлюють предмет політології та історію розвитку політичної думки, дають уявлення про владні відносини та основні інститути і структури, через які ці відносини реалізуються, роблять можливим розуміння основних механізмів

функціонування політичної культури та політичних ідеологій.

Специфічні особливості політології як дисципліни визначаються її пов'язаністю з реальними політичними подіями сучасності, інтересами й політичними уподобаннями студентів як громадян та учасників політичних процесів. Однак цей посібник не передбачає цілеспрямованого ідеологічного впливу чи формування заданого типу політичної свідомості. Вивчення політології, як і будь-якої іншої гуманітарної дисципліни, як через зміст предмета, так і через особливості методології передбачає формування широкого кругозору, толерантності, здатності до певної творчості та сприйняття різних точок зору. Знання основ політичної науки є необхідною умовою становлення громадянина як творця незалежної демократичної держави і члена громадянського суспільства.

Структура посібника та характер викладу матеріалу дозволять активно використовувати його під час самостійної роботи студентів – як удома, так і на лекції чи семінарському занятті, оскільки передбачає можливість швидко знайти необхідний матеріал, визначення чи історичну довідку. В кінці кожної теми студенти знайдуть проблемні питання, які допоможуть краще осмислити і структурувати матеріал, а також літературу для подальшої самостійної роботи над темою.

Посібник розрахований для студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання всіх напрямів підготовки, для яких політологія не є спеціальністю.

Предмет та структура політичної науки

1. Політика як предмет політичної науки

Термін «політика» поширився під впливом однойменного трактату Аристотеля – «Політика», змістом якого було узагальнення проблем розвитку давньогрецьких держав, правлінь та урядів. Саме слово «політика» здебільшого використовується в цей час для означення мистецтва управління державними справами і як спосіб реалізації цілей держави-полісу. Про його багатогранність, як і про складність тієї сфери яку намагалися за його допомогою описати й проаналізувати, свідчить і те, що навіть за часів Аристотеля існувало і використовувалося ще декілька близьких і похідних термінів. Так, дослідники вважають, що і сам термін «політика» походить від давньогрецького слова «polis» (як певна форма, в якій закріплюються і існують ці відносини, місто-держава) та його похідних «politike» (як діяльність, мистецтво управляти державою), «politea» (як конституція, державний устрій, організація суспільства) та ін.

Політика як сфера і форма діяльності

Таким чином, можна сказати, що політика з самого початку свого виникнення одночасно є і сферою, і формою діяльності (К. Гаджієв). Саме тому і формування політичної науки йшло як мінімум двома напрямками – від аристотелівської практичної філософії та описання конкретних форм політичної діяльності до раціонально-цінних теорій і узагальнень, що з'являються й активно розвиваються починаючи з Нового часу. Тому і визначень політики існує безліч, кожне з них певною мірою справедливе, але всі вони стосуються скоріше обмеження предметного поля або ж концентрації на певних особливостях даної сфери діяльності.

Тенденції у розвитку політичної науки

Як зазначає видатний французький дослідник Р. Арон, термін «політика» має два значення. У першому значенні – це «програма, метод дій і самі дії, що здійснюються людиною чи групою людей стосовно якоїсь проблеми чи сукупності проблем, які стоять перед суспільством». В іншому значенні

Р. Арон про політику

політика «належить до тієї сфери суспільного життя, де конкурують або протистоять різні політичні напрями. Політика як галузь, сфера – це сукупність, усередині якої борються особистості чи групи, які мають власну політику, тобто свою мету, свої інтереси, і навіть свій світогляд».

Визначення

Виділяючи ці два значення політики, Р. Арон також підкреслює основну специфіку поля цієї діяльності – сферу реалізації інтересів, владні відносини. А отже, **політику** можна охарактеризувати як **сферу суспільства**, в межах якої здійснюється соціальна **діяльність**, спрямована на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення як власних потреб, так і соціально значущих цілей.

Це не єдине і, мабуть, не найповніше визначення, проте на даному етапі цілком прийнятне для того, щоб зробити подальші кроки. Тим більше, що студенти досить часто користуються і іншим, «класичним» визначенням: «політика – це брудна справа», виправдовуючи певним чином і власне небажання вивчати політичну науку і розібратись у її складнощах.

Політологія як наука про політику

Очевидно, що політологія вивчає політику. Це її **предмет**, і це зрозуміло із самої назви даної науки. І, як відомо з історії, політика, – це досить «брудна», нерідко жорстока і завжди прибуткова справа, якою займаються люди, охочі до почестей та влади. Проте це не означає, що пересічна людина не повинна вивчати політологію, так само, як вона здебільшого не хоче займатися політикою. Адже історія показує, що політика буває огидною лише тому, що люди дозволяють керувати собою методами найпростішого обману і дивляться на владу знизу – вгору. Вивчення політології корисне саме тому, що розвіює ілюзії (яких багато як у байдужих до політики людей, так і у палких прибічників якоїсь партії або навіть у державних діячів) і дозволяє зробити владу розумною, незалежно від того, які люди до неї приходять.

Політика і

це сфера суспільного життя, пов'язана із боротьбою

влада

за владу, її утриманням та використанням. Тобто це одна із рівнозначних, у цілому, систем суспільного організму поряд із економікою, соціальною, культурною сферами, сферою особистого життя тощо. І ті, хто вважає її злом, лише привносять зайві емоції в дане питання. Адже влада – це не вигадка гнобителів. Без упорядкування певної системи, без лідерства і керівництва не піде жодна справа, а вести за собою та ще й досягати результату може далеко не кожен. Отже, питання лише в тому, щоб “нагору” піднімалися справді найефективніші. Це означає, що боротьба за владу має відбуватися не як завгодно, а в рамках сталої системи правил, що забезпечить чесне змагання і відбір претендентів.

*Об’єктивність
політичних
процесів*

Система «відбору», над якою замислюватися філософи і державні діячі всіх часів, є досить насправді одним із найскладніших питань у цій царині. До того ж відомо, що у питаннях лікування, управління і виховання всі вважають себе знавцями, гому і підходів та концепцій створено багато. В той же час питання лежить в іншій площині, і підходи до його вирішення знову ж таки визначаються специфікою і багатогранністю самої політики. Адже будь-яка політична система сама «знає», якого роду люди мають у ній підніматися вгору. І таку систему неможливо збудувати за якимось планом або перебудувати на свій смак, оскільки незмінним завжди залишається її «матеріал» – люди із їхнім національним характером, ставленням до влади та манерою поведінки. Систему можна хіба що зруйнувати у надмірних спробах її покращити, - і годі вона стане більш примітивною та жорстокою. Натомість її можна й потрібно «зрозуміти» і використовувати таким чином, до якого вона найбільше придатна. Саме тому про політику говорять як про мистецтво можливого.

*Політика як
мистецтво
можливого*

Отже, немає політичних систем, які були б від природи «хорошими», «добрими» чи «поганими», але є такі, можливості яких використовуються не повністю, не належним чином, – а тому і самі системи, і керівники викликають невдоволення і розчарування. Тому на даному етапі можна зробити

***Політика
як механізм
реалізації
інтересів***

попередній висновок, що зрозуміти, пізнати політичну систему і є основним завданням політології як науки. Адже політика – це система, яка надає певний спосіб, механізм реалізації інтересів вагомих суспільних сил у процесі прийняття загальнодержавних рішень. І складається політика саме зі сталої системи правил – усвідомлюваних і записаних або й неусвідомлюваних і існуючих у вигляді традицій та навичок, і ці правила (завдяки їх загальноновизнаності у стабільній політичній системі) категорично визначають, яким способом, в яку чергу і в якому обсязі кожна суспільна сила може добитися прийняття потрібних їй політичних рішень. Наприклад, сьогодні у нашій країні подібна система правил політичної гри вочевидь дещо понівечена, спрощена і вульгаризована, навіть порівняно із попереднім історичним етапом. Але це не означає, що її немає і що наша нинішня політика є безсистемною.

***Межі
політичної
сфери***

Як зазначалося вище, для визначення політики недостатньо віднести до неї ту частину життя, яка бодай частково зачіпає функціонування державної влади (як це було сформульовано в першому варіанті визначення). Тим більше, що в багатьох політично нерозвинених країнах практично всі сфери життя – і економіка, і спорт, і освіта, й інші – тісно пов'язані із владою, тобто, з одного боку вона їх прискіпливо контролює і регламентує, а з іншого – і вони без її допомоги існувати не здатні, оскільки в умовах відсутності твердого порядку жодного серйозного питання не можна вирішити без офіційного втручання та зв'язків «згори». Інакше кажучи, «політикою» тут є все, навіть спортивні матчі або естрадні концерти, тоді як у демократичних країнах політика – це значно вужча сфера життя, яка жодною мірою не стосується всіх інших сфер, за винятком якихось надзвичайних ситуацій.

***Політика
як система***

Також недостатньо сказати, що політика – це боротьба за владу, оскільки війна на знищення в політичних «джунглях» не є політикою, це – дополітичний стан, анархія. Політика – це гра за

правил і процедур і правилами в рамках сталої системи традицій і процедур, партій та організацій, яка надає кожному її учасникові можливість реалізувати свої інтереси без руйнівних для суспільства акцій і в тому обсязі, що відповідає його суспільній вазі, або досягати більшого соціального статусу і владних можливостей. Власне, це і є ще одне визначення політики, яке має вважатися базовим у поясненні даного явища.

Оскільки політична сфера є досить складною і своєрідною складовою суспільного життя, існує безліч підходів до трактування політики. Тим більше, що досить часто політика виходить за межі окремих не лише конкретних сфер суспільного життя, а й за межі держав.

Саме тому у політиці виділяють **три рівні** її функціонування:

Рівні функціонування політики

- мегарівень, який стосується до діяльності таких міжнародних організацій, як ООН, Європейський Союз, НАТО тощо;

- макрорівень, який характеризує державу та політичну систему як ціле, державну владу, її структуру;

- макрорівень, який охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації тощо), що функціонують у цій сфері.

З урахуванням зазначених рівнів і особливостей кожного з них, а також наведених вище характеристик політики як особливого роду діяльності її вивчення (і прогнозування) вимагає нових **підходів**, які власне уточнюють, конкретизують ці особливості. Сьогодні дослідники розрізняють:

Підходи до вивчення

- директивний, або силовий, підхід, що розглядає політику як боротьбу за владу;

- функціональний, що трактує політику як управлінську діяльність щодо суспільства в цілому;

- комунікативний підхід, що окреслює політику як один із засобів комунікації.

Кожен із цих підходів дозволяє не лише уточнити й окреслити специфіку тієї чи іншої сфери політичного життя, а й визначити роль політики у

забезпеченні функціонування всього суспільства, забезпеченні його цілісного і сталого розвитку. Адже політика – це ще й діяльність держави та її інститутів щодо забезпечення функціонування інших сфер – економіки, культури, науки, соціальної сфери, екології тощо.

2. Закрита і відкрита політика

Закрита і відкрита політика

Отже, політика виникає всюди, де є управління великими, багатоскладовими спільнотами, якщо в цьому управлінні довгий час зберігається стабільний, всіма визнаний порядок, гобто складається система «політичної гри», або «політична система». Проте політика буває різною, зокрема можна виділити два, принципово відмінні види.

Історична довідка

Історично перший вид дослідники називають «закритою політикою». Ця назва склалася в політичному вжитку на Заході стосовно до політики недемократичних країн і є скоріше виразом дещо зверхньої оцінки, аніж науковим терміном. Однак ми цілком можемо нею користуватись, оскільки важливіше наповнити її конкретним змістом, ніж сперечатися щодо термінів.

Принципи «закритої» політики

«**Закрита політика**» – це явище переважно феодального суспільства, яке на Заході історично вкладається в рамки Середньовіччя, а в інших регіонах (зокрема і в Україні) триває – у модифікованому, звичайно, вигляді – набагато довше. Видатний державний діяч, прем'єр-міністр Англії У.Черчилль свого часу вельми влучно зауважив: «Політична боротьба в СРСР нагадує бійку бульдогів під килимом – ззовні нічого не видно, але раз по раз виносять трупи». Це і є закрита політика – коли «не виносять сміття із хати», не допускають ніякої критики влади і взагалі відкритої боротьби за неї, адже всі вірять в необхідність демонструвати перед світом показну єдність. Натомість ця боротьба точиться потай у вигляді особистих інтриг та «підсиджувань» або міжкланових «придворних воєн», про які, власне, і

згадував У. Черчілль.

Закриту політику не слід вважати породженням радянської номенклатурної еліти, а тим більше – проявом тоталітаризму, як це роблять політологи Заходу. Вона притаманна всім феодальним, а сьогодні – так званим «східним» суспільствам, тобто тим, що не належать до європейсько-американської «атлантичної» цивілізації. У класичному варіанті такої політики і справді виграє той, хто найкраще володіє хитрощами, вміє ошукати всіх інших, а програє той, хто хоч раз комусь повірить. Тут і ціниться мистецтво «надувати щоки» і створювати враження, уміння здаватися «крутим» і грізним, всемогутнім для підлеглих і водночас безпечним для своїх керівників та використовувати як тих, так й інших.

*Історична
довідка*

Помилково думати, що так могло бути лише у нас. Наприклад, майбутній Папа Римський Сікст V гринадцять років прикидався хворим, і не дарма: обрали його на цю посаду лише тому, що головні претенденти були впевнені у його близькій кончині, до настання якої вони би встигли визначитися між собою. Однак уже на другий день після обрання він вийшов на люди здоровий і червонощокий і правив ще довго й безжалісно, переживши багатьох своїх конкурентів. З останніми, до речі, інший його колега – Олександр VI – справлявся ще простіше: він легко дряпав їх перснем, у якому містився знаменитий винахід його родини – «отрута Борджія», і більше не мав жодного клопоту.

*Відкрита
політика та
її
принципи*

Відкрита політика більш характерна для сучасного суспільства, хоча не можна стверджувати, що методи закритої політики не використовуються сьогодні.

Публічність

Відкрита політика будується на таких основних **принципах**:

- публічність політики і політиків. Влада відкрито звертається до народу і від імені народу. Політичні лідери завжди «працюють» на народ, добиваються його довіри, розраховуючи на його підтримку, намагаються подобатися майбутнім виборцям, бути популярними, що гарантує їм

Прозорість

підтримку, а владі – популярність і легітимність. Без такої публічності вся система демократії, що будується на виборчій системі, була б неможливою;

- прозорість прийняття політичних рішень: відкрита політика заперечує кулуарність: розробляється відповідна процедура прийняття рішень, означені повноваження владних органів і окремих осіб, усі етапи прийняття рішень чітко розписані й регламентовані. Цей принцип близький за суттю до того, що в період перебудови називалося «гласністю». І, звичайно ж, він тісно пов'язаний із попереднім принципом.

Структурованість

- структурованість політичних сил, що проявляється в чіткій політичній орієнтації тієї чи іншої політичної партії, руху чи організації. Реалізація цього принципу означає, що всі політичні сили діють відкрито і відповідно до свого місця в політичній системі, не соромлячись заявити про свої позиції (ліві, праві чи ще якісь), не боячись опозиційності. Цей принцип не допускає як аморфності й невизначеності, так і безпринципної відмови від своїх позицій і переконань. У поєднанні з публічністю політичної діяльності це також забезпечує реалізацію відкритої політики.

На жаль, в Україні ми на сьогодні не бачимо такої структурованості, а політики, навпаки, дуже часто демонструють і свою невизначеність, і відмову від вчорашніх переконань, соромляться публічно заявити про свої погляди. Можливо, тому вони і не мають бажаної популярності, а розібратись у конкретній політичній ситуації важко інколи навіть професіоналам. Тому дуже часто в Україні спрацьовують принципи «закритої політики».

Зазначимо, що і відкрита політика не є більш моральною або благородною (ці терміни взагалі не придатні для аналізу політичних явищ і процесів), – вона просто більш регламентована, тобто базується на свідомо сформульованих, писаних правилах-законах. І це якраз тому, що реалізується прилюдно, із широким оповіщенням про її хід. Саме на цю гласність і розраховані демонстративні заяви і дії політиків, які й пальцем не поворухнуть, якщо про це

Традиції

**відкритої і
закритої
політики**

не стане відомо публіці.

Власне, і закрита політика ведеться за правилами, але ці правила – неписані. Проте вони всім очевидні, тому що визначені сталою суспільною традицією. Скажімо, в Україні є традиція керівників ставити на підпорядковані посади «своїх» людей і «не видавати» їх, навіть якщо вони в чомусь завинили. Є традиція підлеглих не боротися зі своїм керівником, навіть якщо він не правий, а натомість допомагати йому, коли він попросить, – без будь-яких умов чи вимог, у розрахунку лише на його прихильність. І ці правила-традиції виконуються не через страх перед законами, а тому що люди просто «не зрозуміють» порушника і всі, не змовляючись, будуть проти нього.

Звичайно, традиції існують і в країнах із відкритою політикою (наприклад, у США, Англії, Німеччині), але це традиції безумовного виконання законів або певної поведінки у рамках закону. Тобто закон (писані правила) відіграє тут вирішальну роль, а тому ця система може обійтись і без традицій. Тоді як у країнах із закритою політикою закон хоча й існує, але часто ігнорується, оскільки він і пишеться непродумано, і виконувати його ніхто не вмєє, а от без традицій тут обійтись неможливо, адже ця система базується саме на них. Таким чином, і відкрита, і закрита політика – це суспільні системи, зі своїми недоліками і перевагами, жодна з яких не є, безумовно, кращою.

Визначення

3. Структура та функції політичної науки

**Мета
політології**

Отже, виходячи з викладеного вище, політологія є наукою про владні відносини в суспільстві, про закономірності розвитку політичних процесів і функціонування політичної системи та її окремих інститутів. Мета політології полягає саме в тому, щоб дати об'єктивні знання про політичні й суспільні процеси, допомогти зорієнтуватися в складному розмаїтті сучасного політичного життя.

Зародження політології як науки припало на

Історична довідка

XIX сторіччя. Це був період активного розвитку і структуризації наукових знань, остаточного відокремлення природничого напрямку від соціальних наук (О. Конт), об'єктом яких стали суспільство і політика. У другій половині XIX ст. викристалізуються і гуманітарні науки як окремий напрямок у наукових дослідженнях, формуються політична філософія і політична наука (без звичної сьгодні назви – політологія).

Політичні вчення та політична наука

Зазначимо, у цьому разі мова йде не про становлення і розвиток політичних ідей та вчень, що виникли і розвивались упродовж тисячоліть, а про формування самостійної науки із чітким, визначеним предметним полем, методологією і відповідним рівнем узагальнень. Тому такий крок став можливим саме у цей період, коли політика виокремилась у окрему сферу суспільного життя, до політичної діяльності почали активно залучатися все нові й нові верстви населення, активізувалися політичні партії, почали діяти структури громадянського суспільства. З іншого боку, спираючись на багатий досвід попередників – від Давнього Сходу й Античності до філософських концепцій Канта, Гегеля, Маркса – науковий арсенал збагатився і давав змогу забезпечити необхідний рівень аналізу, систематизації, узагальнень.

Історична довідка

Як перший крок в «університетській» історії політичної науки було створення у 1857 р. у Колумбійському університеті кафедри історії та політичної науки, після чого почала діяти низка інших кафедр політологічного профілю. Однією з найперших установ, що спеціалізувались у галузі політичних наук, була «Вільна школа політичних наук» (виникла 1871 р. у Франції). Сьогодні – це Інститут політичних досліджень Паризького університету. У 1903 р. було створено «Американську асоціацію політичних наук» і засновано журнал «Аннали американської академії політичних наук». У 20-х роках XX ст. з ініціативи Ч. Е. Мерріама виникла «Школа політичних наук» у Чикаго. Для порівняння – перші кафедри політології на теренах колишнього СРСР з'явилися лише у 80-х

Міжнарод-

ний колоквіум політологів	<p>роках ХХ сторіччя.</p> <p>Навіть з урахуванням активного розвитку досліджень у цій сфері (Д. Коул, А. Бентлі, М. Вебер, В. Парето, Р. Міхельс, М. Острогорський, Ч. Е. Мерріама, К. Мангейм, Т. Адорно та інші), активне утвердження політичної науки, по суті, починається лише після Другої світової війни. Велику роль у поширенні політології відіграла ЮНЕСКО (Організація ООН з питань освіти, науки та культури), яка санкціонувала автономність політичної науки як самостійної галузі знань і сприяла її розвитку. На міжнародному колоквіумі політологів, організованому ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, було вирішено вживати термін «політична наука» і визнано, що основним предметом політичної науки є:</p>
Предмет політичної науки	<ul style="list-style-type: none"> - політична теорія; - політичні інститути; - партії, групи та суспільна думка; - міжнародні відносини.
Political science	<p>До речі, весь західний світ постійно використовує саме цей термін – «політична наука» (political science) для означення тієї науки, яку на наших теренах ми називаємо політологією.</p>
Сучасний етап	<p>Із часу своєї структуризації політична наука активно розвивається, створюються нові наукові напрямки та школи. Раз у три роки проводяться міжнародні конгреси з проблем політичних наук, у яких беруть участь політологи всього світу. Безперервно розширюється діапазон політичних досліджень. До кола інтересів цієї складної та динамічної науки сьогодні входять:</p>
Діапазон досліджень	<ul style="list-style-type: none"> - зацікавлені групи та політичні рухи; - політичні системи, інститути та процеси; - політична діяльність; - політична свідомість і культура; - громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі; - історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології; - виборчі системи та процеси; - етнічні процеси та політика тощо.
Рівні політичного знання	
Емпіричний	

рівень

У структурі політології виокремлюють два рівні знань – емпіричний та теоретичний. **Емпіричний рівень** знання (тобто знання, що спирається на дані спостереження, експерименту та чуттєвий досвід), представлений прикладною політологією. Вона висвітлює практичні аспекти політичного життя, а саме відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, політичними інституціями тощо. Важливе значення в цьому відношенні відводиться політичному маркетингу і політичному менеджменту.

Теоретичний рівень

Теоретичний рівень знання сфокусований у порівняльній та нормативній політології. Порівняльна політологія передбачає розгляд політичних явищ через порівняльне вивчення теоретичних поглядів мислителів минулого й сучасного, різноманітних політологічних шкіл, а також через узагальнення історичного й сучасного політичного досвіду.

Методологія

Оскільки політична сфера є досить складною і своєрідною складовою суспільного життя, її вивчення вимагає застосування різних засобів і методів. Методологія – це відповідний спосіб бачення та організації дослідження, система аналітичних прийомів та методів збору інформації, її опрацювання, перевірки та оцінки. Кожна наукова дисципліна, в тому числі й політична наука, має власну методологію, що робить можливим дійсно об'єктивне вивчення предмета даної дисципліни.

Методи

Під методом розуміють сукупність логічних операцій, засобів та принципів, що дозволяють розкрити зміст предмета дослідження. Політологія використовує різноманітні методи дослідження політичного життя суспільства. Серед них можна виділити **загальні методи політології**: системний, історичний, діяльнісний, біхевіористський, інституціональний, ціннісно-нормативний, структурно-функціональний, порівняльний. Використовується також цілий комплекс методів, які мають для політології, як і для інших гуманітарних наук, **загальнонауковий** характер: узагальнення та систематизація, аналіз і синтез, квантифікація,

**Спеціальні
методи**

класифікація чи типологізація, дедукція та індукція. Останніми роками для дослідження політичного життя суспільства стали використовувати і загальнонаукові методи синергетики та теорії катастроф.

**Категорі-
альний
апарат**

Політична наука активно використовує і низку методів, які можна назвати **спеціальними** і які характеризують особливості як предмета цієї науки, так і завдань, які перед нею стоять. Це не означає, що ці методи характерні лише для політичної науки. До таких методів можна віднести: порівняльно-історичні (історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, прогностичний та інші), метод ухвалення рішень (раціональний, змішано-сканувальні тощо), методи аналізу політичної поведінки (спостереження, контент-аналіз документів, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод) та інші.

Важливою складовою наукового арсеналу політичної науки є **категоріальний апарат**, який не лише забезпечує коректність і послідовність досліджень, робити порівнянні узагальнення, а й дозволяє структурувати результати дослідження, вибудовувати концепції.

Категорії – це основні поняття даної науки, які в узагальненій формі виражають зміст та ознаки політичних явищ і процесів. До таких належать: політика, політична влада, політична система, держава, демократія, політична культура, політична свідомість, ідеологія, громадянське суспільство та інші.

**Функції
політології**

Оскільки політика є особливою сферою суспільного життя, політологія як наука, що її вивчає, виконує у суспільстві низку **соціально значущих функцій**. Частина цих функцій є характерною і для інших наук, а частина – є специфічною лише для політичної науки.

Основними функціями політології є:

- описова, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на основі чого можна отримати інформацію про те, якою є ця реальність;
- пізнавальна – пізнання політичної реальності й

систематизація знань про природу і джерела владних відносин, способи їх раціональної організації;

- методологічна, що охоплює способи, методи та принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань, а також дозволяє використати ці напрацювання для аналізу інформації в інших сферах і галузях;

- пояснювальна, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування;

- прогностична, що зводиться до розроблення бажаних і можливих варіантів розвитку політичних процесів, передбачення, якою буде політична дійсність у майбутньому (наприклад, прогностичну політику поділяють на інструментальну (1 рік), тактичну (5–7 років) і стратегічну (25–30 років);

- Інструментальна функція - розробка певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату, що дозволяє використовувати наукові висновки в політичній практиці, державному управлінні, партійній стратегії і тактиці, у процесах прийняття рішень і технологіях їх реалізації;

- організаційна, що полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо;

- діагностична функція, що покликана визначати відповідність програм політичних курсів як тенденціям соціального прогресу, так і реальним можливостям і стану розвитку конкретного суспільства;

- функція соціалізації – забезпечує процес залучення людини до політичної сфери суспільства і формування певного типу політичної культури, виховання індивіда як громадянина своєї країни і як «політичної людини»;

- функція політичної рефлексії – покликана виробляти здатність критично оцінювати політичні процеси, вільно самовизначатися в політичному житті;

- ідеологічна (апологетична) функція, що орієнтує людину чи групу на вибір певної системи

ідеологічних цінностей і полягає у формуванні, обґрунтуванні та захисті певного соціального ідеалу, що сприяє стабільності політичної системи і суспільства в цілому.

Перелік функцій може бути як продовжений, так і скорочений (оскільки деякі функції є спорідненими і переплітаються). І все ж на цьому етапі їх виділення є важливим для розуміння складності багатогранності як політичної сфери взагалі, так і науки, яка цю сферу вивчає. Особливо на сучасному етапі життя суспільства.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Відомому французькому політику Шарлю де Голлю належить вислів, який став крилатим: «Політика – занадто важлива справа, щоб довіряти її політикам». У чому полягає його актуальність сьогодні?
2. Що, на вашу думку, означає вислів «Політика – це мистецтво можливого»?
3. Як ви вважаєте, яка політика – відкрита чи закрита – переважає сьогодні в Україні? Проілюструйте позицію конкретними прикладами.
4. Порівняйте підходи до проблеми співвідношення моралі й політики в історії політичної думки та визначте актуальність цього питання для сучасної України.
5. Які функції виконує політологія як наука та які з них є найактуальнішими для сучасного українського суспільства?

Список літератури

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003.
2. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2002.
3. Горлач М. І. Політологія: наука про політику: підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. — К. :

ЦУЛ, 2009.

4. Погорілий Д. Є. Політологія: кредитно-модульний курс: навчальний посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2008.

5. Політологія: історія та методологія / В. П. Андрущенко та ін. – К., 2000.

6. Політологія. : навчально-методичний комплекс: підручник. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004.

7. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К. : ЦУЛ, 2010.

Історія розвитку політичної думки

1. Політичні ідеї Стародавнього Світу

У духовному і практичному житті як минулих років, так і сьогодення політичні ідеї та вчення відіграють важливу роль. Вони відображають як політичну реальність з усіма її проблемами і суперечностями, так і прагнення людей до кращого устрою, уявлення про такий устрій. На основі цих ідей і спроб втілення їх у життя і формувалася політична наука.

***Найдавніші
політичні
ідеї***

Найдавніші політичні вчення виникли в Єгипті, Індії, Китаї та інших країнах Давнього Сходу, де зародились і сформувалися перші держави у суспільстві, що прийшло на зміну первіснообщинному ладу. У цей період політична думка ще не виділялася в самостійну галузь знання, а відображалася переважно у міфологічній формі. Лише в XI-VIII ст. до н. е. відбувається поступовий перехід до більш раціональних уявлень про державу і владу. Характерним було панування уявлень про божественне походження влади, і належала ця влада у державі єдиному правителю (фараону, царю чи

***Ідея
божествен-
ного
походження
влади***

імператору).

Брахманізм

Найбільш сформовані політичні концепції склались в Індії та Китаї (брахманізм, буддизм, конфуціанство, легізм). У **брахманізмі** знаходимо уявлення про державу як структуру, що продовжує і здійснює каральну силу богів, а основними функціями держави є забезпечення стабільності й порядку в суспільстві, що здійснюється перш за все каральними санкціями. Обґрунтовувалися також кастовий устрій та привілеї знаті. Цар повинен бути захисником кастового ладу, він глава адміністративного апарату, від нього йдуть усі призначення, він є верховним суддею.

Вплив буддизму на політичне життя

Буддизм – це скоріше релігійно - міфологічне, аніж політичне вчення, однак він чинив досить відчутний вплив на політичне життя Індії того часу і на формування політичних ідей. Перш за все своїми соціальними вимогами, що були спрямовані на підрив кастового ладу через вирівнювання каст у релігійній сфері, проповідь психологічного самоствердження людини. Дещо пізніше в буддизмі посилюються мотиви покірності і непротивлення існуючій владі, що зробило можливим його зближення з офіційною ідеологією.

Конфуцій про державу

Політичні ідеї Стародавнього Китаю знаходять своє найбільш повне і характерне відображення у вченні **Конфуція** (VI–V ст. до н. е.). Філософія Конфуція – це розвиток патріархальної теорії держави (державна – це велика сім'я, імператор – батько, піддані – діти). Він обґрунтовує необхідність соціальної нерівності, поділяє суспільство на «вищих» і «нижчих». «Вищі» – це правителі, які досягли «знання з допомогою вчення», люди досконалі, милостиві й справедливі. Вони в інтересах власного благополуччя повинні прагнути до морального вдосконалення, і така їх поведінка обумовить відповідну поведінку «нижчих».

Значення ідеології

Ще одна цікава ідея Конфуція: щоб добре управляти державою, потрібно встановити порядок у своїх сім'ях. А для цього необхідні моральна досконалість та правильні уявлення про добро і зло.

Повага до старших і любов до ближнього стосувалися як окремої сім'ї, так і всієї держави. Чемність, за Конфуцієм, означала вірність ритуалам і на політичному рівні служила свого роду політичною культурою та основою панівної ідеології. Ідея полягала в тому, щоб ввести давні китайські традиції в рамки державного закону. Але цей закон повинен бути умовним і виконуватися добровільно, з розумінням. У цьому аспекті Конфуцій не погоджувався з **легістами**, які виступали за насадження закону силою.

*Базові
принципи
держави*

У Конфуція немає чіткої та детальної схеми організації державного управління (цю систему якраз розробляли легісти), однак він висунув ряд **принципово важливих** ідей, на яких **будувалася державність** у Китаї:

- досягнення порозуміння між верхами та низами;
- обов'язковість і святість морального закону;
- проголошення принципу рівних можливостей, чим відкривався шлях до посад усім, хто вмів і хотів розвивати свої здібності.

*Конфуцій про
чиновників*

Саме Конфуцій створив образ китайського бюрократа як опори держави. Образ **цзинь-цзи** – це надзвичайно мудра, чесна, відкрита, смілива і щира людина, яка уважна в розмовах і обережна у справах, людина, яка служить високим ідеалам і цілям, завжди шукає істину. Якщо додати до цього і розроблення правил поведінки чиновників, можна зробити висновок про надзвичайно вагомий вклад Конфуція в розвиток державницьких ідей.

*Політичні
ідеї
античності*

Політичні ідеї античності також виростали з міфологічних уявлень. У їх розвитку можна виділити три основні періоди.

*Ранній
період*

Ранній період (IX – VI ст. до н. е.) – **період становлення** давньогрецької державності, коли відбувається відхід від міфології та раціоналізація політичних уявлень (Гомер, Гесіод, «сім мудреців»), формується філософський підхід до проблем держави (Піфагор, піфагорійці, Геракліт).

*Другий
період*

Другий період (V - перша половина IV ст. до н. е.) – **період розквіту** давньогрецької держави і

*Третій
період*

філософії - поєднує вчення Демокріта, софістів, Сократа, Платона і Аристотеля, в яких відображені уявлення про державу та її форми. .

Третій період (друга половина IV—II ст. до н. е.) – **період занепаду** давньогрецької державності, коли грецькі поліси підпадають під владу Македонії, а потім Риму (Епікур, стоїки, Полібій).

*Політичні
ідеї Платона*

Найбільш цікавим і плодотворним є **другий період**, коли були розроблені надзвичайно цікаві й цілісні для того часу концепції політичного життя, вплив яких на подальший розвиток політичної думки важко переоцінити. Особливе місце серед цих концепцій посідають вчення Платона та Аристотеля.

*Форми
держави*

Платон розподіляв суспільство на три верстви і бачив його як своєрідну піраміду: на вершині – мудреці - правителі, далі – воїни, що охороняють і підтримують порядок, внизу – ремісники та землероби. Кожний стан громадян має займатися тим, на що здатний. Раби взагалі в цю систему устрою не входять, вони знаходяться ще нижче.

*Роль
аристократії*

Шукаючи ідеальну форму устрою держави, всі державні форми Платон розділяв на дві групи: правильні та неправильні. До правильної форми Платон відносив свою ідеальну державу рабовласницької республіки (аристократію) та монархію, тому що вони законні і їхня діяльність спрямована на досягнення у суспільстві благ та злагоди. Будучи прибічником аристократії, Платон, надавав важливе значення ролі саме цієї верстви суспільства. Виродження ідеальної аристократії приводить до появи тимократії як панування благородних і честолюбних воїнів, які борються за честь і славу.

*Ідеальна
держави*

*Принцип
справедли-
вості*

Неправильними формами політичного устрою держави є: тимократія (військова держава), олігархія, тиранія і демократія.

Ідеальною державою, за Платоном, керує невелика кількість людей, але на відміну від олігархії це люди, здатні управляти державою завдяки природним здібностям і внаслідок

багаторічної попередньої підготовки. Основний принцип такої держави – справедливість, коли кожному громадянину надається особливе заняття і особливе становище, справедливість згуртує різномірні й різноманітні частини держави в єдине ціле на принципах єдності та гармонії.

*Аристотель
про функції
держави*

В **Аристотеля** наука про політику тісно пов'язана з етикою, наукове розуміння політики передбачає знання про моральність і чесноти. Він розглядає державу як складну організацію, що виникла із природного, властивого вільним людям спілкування – «спілкування подібних одне одному людей з метою якомога кращого існування». Серед **функцій держави** Аристотель виділяє забезпечення безпеки громадян, регуляцію суспільного життя та досягнення щасливого життя. До держави рівноправні громадяни, входять лише вільні члени спільноти. До того ж Аристотель зазначає, що це мали бути досить забезпечені люди, у яких було б досить часу для того, щоб думати, обговорювати справи, філософствувати, тобто вести «блаженне життя». Громадянин, за Аристотелем, – це той, хто володіє сукупністю громадянських прав, захищає поліс, бере участь в управлінні, в суді.

*Правильні та
неправильні
форми
правління*

Що стосується форм правління, то Аристотель виводить їх із кількості владарюючих (один, декілька, більшість) і виділяє три **правильні** форми – монархію, аристократію і політею і три **неправильні** (відповідно) – тиранію, олігархію і демократію.

Політея

Найкращою формою Аристотель вважає політею як правління більшості в інтересах загального блага і користі. Політея – «середня» форма держави, і «середній» елемент є в ній домінуючим: біля влади – середні прошарки, у власності – середні статки, в поведінці – поміркованість. «Держава, що складається з «середніх» людей, матиме і найкращий державний лад». На чолі всього Аристотель ставить закон. У книзі «Політика» він також описує механізми і умови переходу від однієї форми правління до іншої.

Аристотель

Відносячи демократію до неправильних

про демократію

форм правління, що з часом набирає форм охлократії (влади натовпу), Аристотель все ж висловлював досить слушні думки з приводу її соціальної основи, виборності правителів, виборчого права.

На відміну від Платона Аристотель не шукав ідеальних форм і розумів, що жодна не є ідеальною. Він обґрунтовував свою типологію, спираючись на реальні процеси і реальну соціальну структуру, аналізував можливості змішаних форм, чим вніс істотний вклад у подальший розвиток політичної науки.

Стародавній Рим

Політична думка Стародавнього Риму розвивалася під значним впливом давньогрецьких ідей, оскільки Греція і Рим розвивалися в схожих історичних умовах на основі рабовласницького ладу, і вплив давньогрецької філософії на суспільне життя того часу важко переоцінити. Серед визначних вчених і політичних діячів необхідно назвати Лукреція Кара, Цицерона, Сенеку, Марка Аврелія. Спираючись на ідеї грецьких мислителів, вони, однак, підтримували, засвоювали і розвивали лише ті, які відповідали потребам римської держави на той час. З іншого боку, вони розробили й багато нових питань, зокрема тих, що стосувалися **ролі права у функціонуванні держави**, співвідношення гілок влади, системи стримувань і противаг у здійсненні влади.

Цицерон про державу

Так, **Цицерон** розглядав державу не лише як історично необхідну форму спільного життя людей, необхідну для захисту їхніх інтересів, а й як **певну правову спільність**, узгоджене правове спілкування громадян. Аналізуючи змішані форми державності, він звертав увагу на масштаби повноважень народної влади, повноважних народних зборів і народних трибунів, виступаючи за їх взаємну рівновагу, наголошував на необхідності **«рівномірного розподілення прав, обов'язків і повноважень з тим, щоб у магістратів було достатньо влади, достатньо впливу у раді провідних людей і достатньо волі у народу»** . Окремо Цицерон зазначав, що потрібно встановити «не лише для

Вклад

мислителів Стародавнього Риму магістратів міру їхньої влади, а й для громадян міру їхнього послуху».

Підсумовуючи, можна сказати, що мислителі Стародавнього Риму доповнили попередників розробленням ідеї розподілу влади, конкретних механізмів демократії (хоч і обмеженої), створенням досконалої правової системи, формуванням основ міжнародного права.

Отже, для політичної думки античності характерним було поступове звільнення політичних поглядів від міфологічних форм, вичленення їх як окремої частини філософії. Важливе місце займають аналіз устрою держави, форм правління, пошуки ідеальної форми держави.

2. Політичні ідеї Середньовіччя та Нового часу

Середні віки

Середньовіччя – це історична епоха, що охоплює час із V по XV століття нашої ери, а фактично є періодом **феодалізму**, який не знав, на відміну від античності, відкритої, публічної політики, а знав скоріше політику інтриг і підступів. Католицька **церква займала панівне становище в державі** та суспільстві, і тому політична наука, як і решта, розвивалася переважно в рамках богослів'я. Вихідною тезою було те, що церква повинна займати місце над державою, а держава – визнавати верховенство церкви.

Роль церкви і держави

Серед політичних мислителів цього періоду потрібно назвати Фому (Тому) Аквінського, Аврелія Августина, арабського політичного діяча Ібн - Хальдуна.

Фома Аквінський

Фома Аквінський (1225 – 1274) розробляє власну теорію держави і права, використовуючи поняття закону. Влада, на думку Фоми Аквінського, має божественний характер і відповідає природним потребам людини – бути моральною, розумною, соціальною і політичною істотою.

Фома

Основною ознакою державної влади Аквінський вважає право видавати закони. Він визначає закон як загальне правило, що спонукає

Аквінський про види закону до дії чи утримує від неї. Ф. Аквінський виділяє декілька **видів закону**:

- вічне право – правила божого керівництва світом, що лежать в основі світового порядку, природи і суспільства;

- природне право, що містить закони співіснування, прагнення до самозбереження і продовження роду;

- людське право – природне право, підкріплене примусом та санкцією, тобто чинне на той час феодальне законодавство;

- боже право – це закони, що випливають зі Святого Письма.

У цілому ж Фома Аквінський намагався обґрунтувати верховенство церкви над світською владою, закликав світську владу безжально карати всіляких еретиків, що порушували єдність церкви.

Розглядаючи державу як різновид необхідного зла, **Аврелій Августин** зазначав, що тільки церква є істинною державою і в ній втілюються право і загальна користь, справжня справедливість, мир і спокій. Цікавими є і його думки щодо форм правління: якщо в державі підтримуються справедливість і повага до релігії, то всі форми правління стають гідними того, щоб їм підкорюватися.

Августин про церкву як істинну державу

Своєрідну концепцію розвитку держави розробив арабський історик **Ібн Хальдун** (1332-1400). Він відокремлював суспільство від держави, намагаючись, проте, виявити їх співвідношення та закономірності розвитку (враховуючи особливості культури, розвитку сім'ї і навіть клімату). Вслід за Аристотелем Ібн-Хальдун розглядає державу як наслідок розвитку природних зв'язків і потреб людей, як організацію, що служить для встановлення і підтримання порядку. Найприйнятнішою формою держави він вважає монархію.

Ібн Хальдун

Перехід від Середньовіччя до Нових часів знаменувався у політичній думці діяльністю та творчістю **Н. Макіавеллі** (1469 – 1527). Саме Макіавеллі вперше виділив політику в самостійну науку і розглядав її також як своєрідне і досить

Н. Макіавеллі

важливе мистецтво. Макіавеллі вперше аналізує політичну свідомість і політичну поведінку, намагаючись вичленити загальні механізми і мотиви такої поведінки. Його вчення ґрунтується на впевненості в незмінності людської природи і людських бажань.

Інтерес як рушійна сила політичної поведінки визначальну причину всіх людських діянь, а матеріальні інтереси, пов'язані з власністю, покладає в основу суспільної природи людини (людина скоріше пробачить смерть батька, аніж втрату власності, пише Макіавеллі). Жадоба доповнюється в людині страхом та заздрістю. Політик має добре знати людську психіку, розуміти устремління та інтереси людей, щоб правильно будувати власну діяльність. Більше того, політика є діяльністю, що не повинна бути зв'язана ні моральними, ні релігійними догматами. Не політика повинна бути на службі релігії, а релігія – на службі у політики, зазначав Макіавеллі, і ця позиція повністю відмежовувала його від середньовічних політичних концепцій.

Змішані форми державності Своєрідною є його точка зору на форми державності: Макіавеллі відкидав змішані форми, вважаючи, що держава буде міцна тільки тоді, коли є або чистою монархією, або чистою республікою.

Принципи політики В основу держави повинні бути покладені сила і закон. Міцна держава та, де вони поєднані й підтримують одне одного. Цікавими є і уявлення Макіавеллі про методи здійснення влади. Він вважав, що держави створюються і зберігаються не тільки силою, а й хитрістю, обманом. І з ворогами теж можна боротися як законами, так і силою. Перше властиве людині, друге – звірям. Оскільки першого не завжди вистачає, правитель має взяти від звірів силу та обман: потрібно бути схожим на лиса, щоб обійти капкани, і схожим на лева, щоб відлякати вовків. Макіавеллі цілком виправдовує жорстокість і підступність у боротьбі за владу, тому саме з його творчістю пов'язаний термін “макіавеллізм” як синонім безпринципності й аморальності політика.

*Утопічні
концепції*

Перехід від феодалізму до капіталізму породив і досить своєрідні соціально-політичні концепції, які ввійшли в історію як **утопії**. Як зазначають фахівці, утопія в політиці починається там, де хто-небудь – людина чи група людей – ставлять перед собою мету не просто покращання суспільства, а його перебудову до самих основ. Це може виражатись у найрізноманітніших формах, але всюди спостерігаються наполегливі намагання наблизити дійсність до ідеалу. Утопічні концепції XVI – XVIII ст. (**Т. Мор, Т. Кампанелла**, французькі утопісти) – це досить продумані системи організації суспільства, яке не знає експлуатації та приватної власності, суспільства, що базується на принципах соціальної рівності та детальної регламентації життя громадян. Держава у соціалістів-утопістів покликана перш за все виконувати соціально-економічні функції: організовувати спільне виробництво і справедливий розподіл, займатися виховною роботою.

*Утопісти
про функції
держави*

*Ж. Боден
про
суверенітет
державної
влади*

Значним вкладом у розвиток політичної думки того часу були й ідеї **Ж. Бодена**, який аналізував особливості державної влади. Підкреслюючи значення влади в суспільстві – як у сім'ї, так і в державі, – Ж. Боден вбачає особливості держави у верховному, суверенному характері державної влади. **Суверенітет** як ознака держави, означає верховний, необмежений, надзаконний характер влади, це «вільна від підкорення законам влада над громадянами і підданими». Межі верховній владі ставлять тільки божественний закон та приватна власність, яку суверен повинен поважати і на яку не повинен зазіхати. Ці положення концепції Ж. Бодена повністю відповідають духові нової буржуазної епохи.

Нові часи

*Т. Гоббс про
походження
держави*

Нові часи пов'язані в політичній думці перш за все з розробленням теорії природного права та суспільного договору. Найповніше ці проблеми розкриті у творах **Т. Гоббса та Дж. Локка**.

Т. Гоббс у книгах «Про громадянина» та «Левіафан» уперше представив систематичну теорію політичної влади, держави та права. Держава, за

Гоббсом, установлюється тоді, коли люди домовляються і заключають договір між собою про те, що заради миру серед них і захисту від інших кожен буде визнавати як свої дії, так і дії та погляди тієї людини чи зборів людей, кому більшість дасть право представляти всіх.

*Про
верховенство
держави*

Пояснюючи так виникнення держави, Гоббс наділяє її надзвичайно широкими повноваженнями. Ніхто не має права чинити опір державі з метою захисту іншої людини, винної чи невинної. Державна влада, щоб забезпечити мир і безпеку громадян, має бути **неподільною і суверенною**. Вона має стояти вище всіх і не повинна підлягати будь-якому суду чи контролю, бути вищою за всі закони, оскільки закони встановлюються нею і тільки від неї отримують свою силу. Т. Гоббс виступав противником поділу влади на законодавчу та виконавчу.

*Дж. Локк про
природні
права людини*

Локк Дж. також дотримувався точки зору суспільного договору як основи виникнення держави, але основним завданням і призначенням держави вважав захист прав людей. У «Трактаті про державне правління» Локк формулює три основні природні права особи, які люди визнають один за одним і які потім гарантуються державою: **право на життя, право на свободу і право на власність**. Саме ці права становлять конституційну основу правового порядку і роблять можливим існування законодавства, що звільняє і захищає людину. В цих позиціях Дж. Локк не погоджується з Т. Гоббсом, який відстоював абсолютну владу держави над суспільством і людьми. Навпаки, люди віддають державі, за Локком, лише частину своєї природної свободи. Держава повинна захищати права і свободу громадян, не маючи при цьому абсолютної довільної влади.

*Про
обмеженість
функцій
держави*

Суспільний договір передбачає, з точки зору Дж. Локка, і відповідальність держави перед громадянами. Якщо ж держава не виконує своїх обов'язків, порушує природні права та свободи, то люди можуть боротися проти такої держави. Передбачається й особливий механізм протидії

*Розподіл
влади*

державі у її спробах вийти за межі власних повноважень – **принцип розподілу влади і законності**.

Таким чином, Локк виступає захисником конституційної монархії і відкидає концепцію абсолютизму Т. Гоббса. Запропоновані Дж. Локком принципи розподілу влади на законодавчу, виконавчу та союзну (федеративну), а також його ідеї щодо захисту природних прав людини та обмеження повноважень держави покладені в основу класичного лібералізму.

Таким чином, у середні віки політичні ідеї розробляють здебільшого релігійні діячі, а тому переважають теологічні концепції влади, обґрунтовується провідна роль релігії в політичному житті. Починаючи з епохи Відродження актуальним стає аналіз прав та свобод громадян, співвідношення закону і держави, необхідності розподілу влади.

3. Основні напрямки розвитку політичної думки у XIX сторіччі

XIX сторіччя було досить плідним періодом у розвитку політичної науки. Розвиваються і доповнюються ідеї попередників, з'являються нові напрямки та школи, що відображають властиві цьому періоду соціально-економічні та політичні реалії.

У XIX столітті остаточно сформувалась і ствердилася світова капіталістична система як особливий соціально-економічний спосіб виробництва, що спирався на капітал, найману працю, земельну власність і машинне виробництво. Основними ознаками капіталізму стають: економічна діяльність, що орієнтується на ринок, вільний товарообмін; приватна власність на всі матеріальні засоби виробництва; раціональна технологія, пристосована для господарської діяльності; розумне, тобто завбачливе законодавство. Ознакою цього часу було й активне залучення широких мас у політичне життя

Історична довідка

(революції, активізація громадсько-політичних рухів), формуються масові політичні партії.

На початку XIX ст. у сфері соціально-політичних теорій активно розвивається ліберальний напрямок, що бере початок ще від Дж. Локка. Представлений цей напрямок перш за все концепціями І. Канта та Гегеля.

*Політичні
ідеї І. Канта*

У вченні Канта про державу та право яскраво проявляється вплив ідей Великої французької революції та просвітників, їхніх ідей про природне право. Історія, за **Кантом**, – це розвиток людської свободи, а мета людства – розвиток і здійснення свободи і справедливості у відносинах між людьми та державою. До того ж цей розвиток має здійснюватися не революційним шляхом, що базується на насильстві, а еволюційним – шляхом, що відповідає розуму. Перехід від світу насильства та сваволі до світу права Кант розглядав не лише як моральну необхідність, а й як історичну вимогу. Він наголошував, що завдання природи – сприяти розвитку всіх закладених у людині здібностей. Однак це відбуватиметься лише за умови морального прогресу.

*Мораль і
право*

Політичне життя, за Кантом, повинне якомога ширше базуватися на праві та ним регулюватися, відповідно – якомога менше допускати насильства та сваволі. Мораль і право у Канта тісно пов'язані у суспільному житті. Покликання права – гарантувати моралі той соціальний простір, де вона зможе себе найповніше проявити і сприяти розвитку здібностей людини. Загальнообов'язковість права у суспільстві досягається шляхом примусу, а первісним і єдиним носієм примусу є держава. Ці ідеї покладені в основу кантової **концепції правової держави**.

*Правова
державна і
громадянське
суспільство*

Велику увагу Кант приділяє й аналізу **громадянського суспільства**. Він відокремлює державу і громадянське суспільство, віддаючи пріоритет саме громадянському суспільству, розуміючи його як надзвичайно широке утворення, яке має охопити з часом все людство, не обмежуючись рамками окремих держав як

національно-територіальних утворень.

Існування громадянського суспільства пов'язується у Канта зі становленням правової держави: громадянське суспільство – це таке суспільство, в якому максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з непереборним примусом, на основі чого й виростає справедливий громадянський устрій.

Гегель про право і державу

Подальший розвиток ідей правової держави та громадянського суспільства знаходимо у працях Гегеля.

Гегель розрізняє право у вузькому розумінні (абстрактне право), що регулює головним чином відносини людей у сфері володіння речами, і право в широкому розумінні, що визначає всю систему суспільних відносин і містить у собі державу. Особистість, за Гегелем, є джерелом будь-якого права, і основне положення будь-якого права містить у собі вимогу: «Будь особистістю і поважай всіх інших як особистостей». Право власності є невід'ємним правом особистості.

Про основи громадянського суспільства

Особистість, сім'я, соціальні страти лежать в основі громадянського суспільства. Охорона прав громадянського суспільства здійснюється державними органами (поліцією), а також корпораціями, тобто особливими громадськими спілками, належність до яких визначається діяльністю громадян та їхньою здатністю до праці.

Структура громадянського суспільства

Таким чином, Гегель фактично описує структуру громадянського суспільства як сукупність громадян та їхніх об'єднань, що мають власні інтереси, і ці інтереси мають бути захищені від посягань. Вищу єдність усім елементам суспільства забезпечує держава.

Розподіл влади

Гегель визнає розподіл влади на законодавчу, виконавчу та княжу (яка в його розумінні є вершиною і началом конституційної монархії), що служило б гарантією подальшого прогресу державного ладу. Його держава мала бути правовою, однак Гегель вважав за необхідне підпорядкування прав і свобод індивідів, їхніх об'єднань, спілок й усього суспільства – у цілому

Г. Спенсер

державі. Він фактично описує державний устрій тогочасної Пруссії, роблячи деякі поправки, що вели б до його лібералізації.

*Органічний
напрямок
у політичній
науці*

У XIX сторіччі формується також органічний напрямок у політичній науці, родоначальником якого був **Г. Спенсер**. Переносячи на суспільство закономірності розвитку живої природи, порівнюючи суспільство з біологічною організацією, Спенсер розглядав державу як особливий «соціальний організм». У розвитку суспільства переважають еволюційні процеси, в основі яких лежать наслідування і здатність суспільства до саморегуляції.

*Г. Спенсер
про типи
держави*

Зазначене вище не означає, що Спенсер не аналізував державу як необхідний атрибут суспільства. Аналізуючи співвідношення суспільства, держави та особи, він віддавав пріоритет особі, розглядаючи державу як «необхідне зло». Спенсер розглядає два типи держави:

- військовий, де особа поглинається суспільством і державою, а примус стає основним регулятором суспільного життя;

- промисловий, де держава ґрунтується на свободі, ініціативі й мирному співробітництві громадян.

*Соціальний
дарвінізм
про роль
держави*

Саме в цьому напрямку і повинна розвиватися держава. Отже, деякими сторонами своєї концепції Спенсер досить близький до лібералізму, хоча в політичній науці він відомий скоріше як послідовний прибічник **соціального дарвінізму**.

Марксизм

У 70-80-х роках XIX сторіччя значно активізується цей напрям. Американські дослідники **Уорд, Гіддінгс**, розвиваючи ідеї Спенсера, роблять акцент перш за все на ідеї «природного відбору». **Л. Гумплович** вважає основною рушійною силою історії боротьбу рас і народів за виживання, а держава є організацією влади, що повинна захищати існуючий стан речей. «Сила передреє право», зазначає Гумплович. Не економічні процеси породжують соціальну й політичну нерівність і державу, а політична влада, що базується на насильстві,

Матеріалістичне розуміння історії

призводить до нерівності, класової диференціації та появи права.

Значний вплив на розвиток політичної думки XIX та XX ст.. справили ідеї **марксизму**. В концепції К. Маркса та Ф. Енгельса значне місце посідають ідеї матеріалістичного розуміння історії – **визначеності розвитку соціально-політичних та духовних процесів у суспільстві характером економічних відносин**, і перш за все відносинами власності на засоби виробництва.

Основні складові марксистської концепції:

- теорія додаткової вартості;
- обґрунтування суті держави як знаряддя панівного класу для утримання у покорі бідних і пригноблених;
- необхідність насилля, класової боротьби, революції як рушійної сили історії та умови переходу до нового ладу;
- розроблення концепції диктатури пролетаріату.

Ідея історичної обмеженості держави

Ці положення не лише склали у Маркса досить цілісну систему, а й значною мірою вплинули на подальший розвиток політичної науки і суспільних процесів у світі.

Досить цікавою в марксизмі була й ідея про історичну обмеженість держави, оскільки лад, що закономірно прийде на зміну капіталізму, буде ґрунтуватися на громадському самоуправлінні. Як перехідна форма до цього стану аналізується пролетарська демократія (диктатура більшості над меншістю).

Значне місце у концепції марксизму відводиться обґрунтуванню ролі політичної партії у процесі революційних перетворень. Сильною стороною марксистської теорії є її цілісність і системність.

В. Парето та Г. Моска

4. Політична думка XX сторіччя. Розвиток теорії демократії та аналіз тоталітаризму.

Значне місце в історії політичної думки кінця

XIX – початку XX ст. посідають концепції італійських соціологів політики Вільфредо Парето та Гаetano Моски. З їхніми дослідженнями пов'язують не лише формування специфічного напрямку – теорії еліт, а й появу сучасної політології як самостійної науки.

Г. Моска про предмет політичної науки

Моска Г. розрізняв політичну науку і політичне мистецтво як практику здійснення політики, вважаючи предметом політичної науки дослідження тенденцій та законів організації суспільства, устрою політичної влади та різних політичних режимів. В основу політичної науки покладені спостереження та вивчення конкретних соціально-політичних фактів.

Основи теорії еліт

Парето та Моска ділять суспільство на два великі класи – правлячу меншість, яку вони називають елітою, політичним класом, вищою стратою, та численний клас тих, хто підкорюється і не має практично доступу до влади. Виходячи з такого бачення суспільства і його структури, Парето визначав політику як сферу взаємодії цих класів.

Політика як сфера взаємодії еліт і мас

Існування еліт розглядається як закономірність суспільного життя, а самі еліти поділяються на два типи: «лисиць», що діють хитрістю, гнучко і намагаються переконати маси, та «левів», що діють силою, натиском, подавляючи опір мас. Влада повинна поєднувати в собі риси обох, якщо ж цього зробити не вдається, на зміну одній еліті приходять інша. Моска виводить навіть закон циркуляції еліт, зазначаючи, що своєчасна зміна еліт є основою соціально-політичної стабільності суспільства.

М. Вебер

Надзвичайно великий вплив на становлення політичної науки зробили ідеї Макса Вебера. Методологічне значення мало розроблення ним категорій «влада», «панування», «легітимність», «бюрократія».

Типи панування

Вебер М. виділяє й описує три легітимні типи панування – традиційне, харизматичне та раціонально-правове, виводячи їх із характеру мотивації тих, хто підпорядковується. Аналізуючи раціональне панування, М. Вебер представив і

Концепція бюрократії

концепцію бюрократії як специфічної форми організації сучасного суспільства. Бюрократична організація суспільства характеризується:

- ефективністю за рахунок чіткого розподілу обов'язків між членами організації;
- суворою ієрархією влади, що дозволяє керівництву контролювати діяльність підлеглих;
- формально встановленою і чітко зафіксованою системою правил, норм, що забезпечують однотипність управлінської діяльності й застосування загальних інструкцій до конкретних ситуацій;
- «безликістю» адміністративної діяльності та емоційною нейтральністю відносин, що складаються всередині організації. В цьому разі кожна людина постає не як індивід, а як носій соціальної влади, представник певної діяльності.

*Теорія
політичних
партій*

Міхельс Р. та Острогорський М. з різних позицій досліджували діяльність та перспективи політичних партій. Р. Міхельс, зокрема, сформулював **«залізний закон олігархії»**, що заперечував можливість демократії у масових партіях.

*Концепція
демократичного
соціалізму*

У ХХ сторіччі політична наука розвивається надзвичайно активно. Формуються нові течії та напрямки, політологія намагається дати відповіді на найактуальніші питання сучасності. У 50-ті роки остаточно складається концепція демократичного соціалізму (Франкфуртська декларація 1951 р., прийнята I Конгресом Соціалістичного інтернаціоналу), де окреслюються характеристики нового суспільства демократичного соціалізму. Основними **етапами** становлення цього суспільства є здійснення політичної демократії, втілення економічної демократії, демократизація всього господарського механізму і встановлення соціальної демократії як наповнення демократичним змістом усіх сфер суспільного та особистого життя. Як основні цінності такого суспільства мають бути свобода, справедливість, солідарність та рівність.

*Розвиток
теорії
демократії*

Традиції **лібералізму** розвиваються в концепції Ф. А. Хайєка, який критикує тоталітаризм

**Критика
тоталіта-
ризму**

і визначає **демократію** як «особливу процедуру прийняття урядових рішень безвідносно до будь-якого б то не було фундаментального блага чи мети правління».

Аналізу **тоталітаризму** як соціально-політичного явища присвячені дослідження **З. Бжезінського**. Саме він чітко описав тоталітарний політичний режим, виділивши такі його характерні **ознаки**:

- існування офіційної всеохоплюючої ідеології;
- панування єдиної політичної партії, яку очолює харизматичний лідер;
- засилля таємної поліції, що протистоїть ворогам режиму;
- контроль над засобами масової інформації;
- монополія над збройними силами;
- централізоване управління економічним життям.

**Вивчення
політичних
систем**

Розвиток політичної науки у ХХ сторіччі характеризується активним вивченням проблеми **функціонування політичних систем** (Д. Істон, Т. Парсонс).

**Технокра-
тичні
концепції**

Новим цікавим напрямком є **технократичні концепції** (Т. Веблен, О. Тоффлер, Д. Белл), що описують характеристики постіндустріального суспільства:

- перехід від економіки виробництва товарів до економіки послуг;
- посилення ролі науково-технічної еліти і вихід її на провідні позиції в суспільстві;
- контроль суспільства над технологіями;
- створення нових енерго- і ресурсозберігаючих технологій;
- упровадження інформаційних технологій.

Проте при всій багатогранності й різноманітності політичних теорій і підходів центральною проблемою політичної науки у ХХ сторіччі все – таки залишається проблема демократизації суспільства та формування громадянського суспільства.

Отже, ХІХ–ХХ ст. є дуже плідним періодом у формуванні політичної науки. В цей

період значно розширюється діапазон досліджень, тіснішають зв'язки політичної науки з реальною практикою, оскільки соціально-економічні процеси зумовлюють участь у політичному житті великих груп людей. Розробляються різноманітні концепції влади, значно доповнюється концепція ліберальної демократії, формуються технократичні доктрини, ведеться активна критика тоталітаризму.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Чому Аристотель відносив демократію до неправильних форм правління?

2. Платон та Аристотель проводили межу між демократією, регульованою законами, та демократією, позбавленою їх, де більшість, знаходячись під впливом демагогів, отримує необмежену владу. Який тип демократії, з вашої точки зору, є більш поширеним сьогодні?

3. Чому Н. Макіавеллі називають засновником нової політичної науки? Визначте зміст терміна «макіавеллізм».

4. Які соціально-економічні процеси сприяли формуванню політичних концепцій у Нові часи та заміні теорії божественного походження держави теорією «суспільного договору»?

5. Які недоліки та загрози держави описував Т.Гоббс, ототожнюючи її з біблійною міфічною істотою? Про яку книгу Т. Гоббса йде мова?

6. Чи згодні ви з твердженням Т. Гоббса, що «репутація влади і є самою владою»? Що мав на увазі англійський мислитель?

7. Гоббс Т. і Руссо Ж.-Ж. були противниками поділу функцій влади, вважаючи, що влада завжди повинна бути повністю зосереджена у руках одного органу; Дж. Локк і Ш. Монтеск'є, навпаки, обґрунтовували необхідність поділу функцій влади. Чим пояснюється така відмінність у підходах до зазначеної проблеми?

8. Які напрямки політичної думки були характерними для ХІХ сторіччя і чому?

Список літератури

1. Гоббс Т. Левиафан / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 2001.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избр. произв. – М., 1990.
3. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2010.
4. Марчук В. П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Марчук. – К. : Персонал, 2009.
5. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли // Сочинения. – М. : Эксмо, 2009.
6. Основы політичної науки/ за ред. Б. Кухти /.- Частина 1. З історії політичної думки від стародавності до наших днів. – Львів: Кальварія, 1997.
7. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб.– К.: Генеза, 2004.
8. Політологія: історія та методологія / В. П. Андрущенко та ін .- К.-2000.
9. Політологія / за ред. Семківа О. І. / – Львів: Світ, 1994.
10. Скиба В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо - політичної думки. / В. Скиба, В. Горбатенко. – К., 1998.
11. Сухорукова О. А. История политических и правовых учений Древнего мира, Средневековья, Возрождения и Нового времени: учебное пособие / О. А. Сухорукова. – М. : МИЭТ, 2008.
12. Цюрупа М. В. Історія політичних і правових вчень: курс лекцій / М. В. Цюрупа. – К. : Український центр духовної культури, 2007.
13. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2007.

Українська політична думка

1. Становлення політичної думки на українських землях

*«Слова» і
«Повчання»*

Політична думка на теренах України починає розвиватися за часів Київської Русі, коли формується феодальний устрій, розвиваються держава та право, політика викристалізовується в досить самостійну сферу суспільного життя. В цей час з'являються характерні для цього періоду літературні твори («Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда», «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха), які не лише відображали існуючий стан речей – описували побут, культуру, соціальні відносини, релігійне життя, а й містили певні узагальнення стосовно політичного устрою. Зокрема, висловлюються і обґрунтовуються ідеї централізації державної влади, об'єднання князівств навколо Києва і формування сильної єдиної держави. Автори висловлюють досить чіткі думки щодо ролі церкви в державі, справедливих законів. Значне місце відводиться опису тих чеснот, якими повинен володіти державний діяч, князь. Це – відповідальність, мудрість, справедливість, сила і стійкість у боротьбі з ворогами.

*Основні
політичні
ідеї*

*Давньо-
руська
державна*

У творах того часу досить детально описується не лише Київська держава, політична система якої у X–XII ст. базувалася на владі князя та віча як своєрідного дорадчого органу. І літописець Нестор, і Володимир Мономах образно й детально

описують історичні події, що супроводжували становлення княжої влади, вимальовують характеристики князя як ідеального правителя, торкаючись навіть проблем соціальної політики (у її сучасному розумінні).

Княжа влада і віче

Це «живі» історії, в яких відображені реальні процеси становлення державності. У своїй діяльності князь спирався на військову дружину (яка була, посуті, аналогом державної машини, нинішнього державного апарату), зосереджуючи у своїх руках і адміністративну, і військову, і судову владу. При цьому в одні періоди влада князя посилювалась, і віче втрачало своє значення, але в кризових ситуаціях роль його була надзвичайно високою.

Введення християнства

Значна увага у письмових джерелах того часу відводиться процесам введення християнства. Введення християнства розширило зв'язки Київської Русі з Візантією, що сприяло проникненню в суспільне життя та політичну думку Русі ідей і державного досвіду цієї могутньої держави, значно вплинуло на розвиток науки та культури в цілому.

Політична практика

Таким чином, для цього періоду розвитку політичної думки характерною є її концентрація навколо найбільш значущих для того часу проблем – єдності руських земель, об'єднання удільних князівств навколо київського князя, необхідності сильної єдиної держави з мудрим і справедливим правителем на чолі. Саме ці ідеї втілювали у своїй державницькій діяльності Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький.

Ю. Дрогобич та полемісти

За часів польсько-литовського панування політична думка активно розвивалася на Галицьких землях. Ю. Дрогобич, С. Оріховський аналізували співвідношення світської та церковної влади, шляхи зміцнення королівської влади. Сприяли подальшому розвитку політичних ідей і твори тогочасних полемістів – Х. Філалета, І. Вишенського, М. Смотрицького.

Києво-Могиланська академія

Значний внесок у розвиток політичної думки через узагальнення і концептуалізацію принципів для того періоду питань співвідношення церковної та світської влади,

природи і походження держави зробили П. Могила, С. Яворський, Ф. Прокопович.

**Політичні
ідеї Козацької
добы**

Козацька доба в історії України, що починається у XV ст. і триває до другої половини XVIII ст. коли була зруйнована Запорізька Січ, дає не лише своєрідні зразки соціальної організації суспільства, а й нові політичні ідеї.

Козацька держава становила досить своєрідним утворенням, що ґрунтувалося на принципах свободи, рівноправності, братерства і скріплювалося християнською вірою. Владні посади займалися шляхом виборів, але розподілу влади ця держава не знала, оскільки отаман зосереджував у своїх руках і адміністративну, і військову, і судову та духовну владу, а в період походів ця влада взагалі була абсолютною. Маючи істотні ознаки демократії, ця держава, особливо за часів Б. Хмельницького, явно тяжіє до авторитаризму: зменшуються елементи народовладдя у козацькому середовищі, йде його розшарування, козацька старшина поступово перетворюється у постійну державну адміністрацію, гетьман починає призначати вищих посадових осіб, яких раніше обирали.

**Конституція
П. Орлика**

Яскравим зразком політичної думки початку XVIII ст. була Конституція («Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького») П. Орлика 1710 року, яка не лише фіксувала основні ознаки української державної ідеї, а й фактично визначала основні (та бажані) тенденції подальшого державного розвитку. Конституція декларувала кращі демократичні традиції Запорізької Січі. Зокрема проголошувалися:

- значна роль представницьких органів;
- установалення своєрідного козацького парламенту;
- розподіл влади та формування механізмів, що виключали б узурпування влади окремими гетьманами;
- діяльність незалежного військового суду.

Просвітники Конституція також надавала певні соціальні пільги бідним верствам населення, скасовувала ряд повинностей і потенційно перетворювала Україну в

конституційну державу.

Значний вклад у розвиток політичної думки XVIII ст. внесли й представники українського просвітництва (Я. Козельський, С. Десницький, В. Каразін), погляди яких сформувалися під значним впливом французьких просвітників, зокрема Ж.-Ж. Руссо.

*Політичні
ідеї
В.Каразіна*

Козельський Я. значний період діяльності якого був пов'язаний із Сумщиною (з 1770 до 1786 року він був членом Малоросійської колегії у м. Глухові), розглядав суспільство як продукт природного права і суспільного договору, внаслідок чого виникає і формується держава. Шляхи вдосконалення державності Я. Козельський вбачав у вдосконаленні законів, поширенні знань.

Схожі погляди сповідував і В. Каразін, концепція державності якого була дещо чіткішою – він був прихильником конституційної монархії. І хоча уявлення українських просвітників і перебільшення ними ролі знань у вдосконаленні державності були дещо утопічними, можна зазначити, що, проголошуючи ідеї свободи, рівності та власності, договірних і рівноправних відносин між народом і державою, вони закладали основи лібералізму та юридичного світогляду.

*Кирило-
Мефодіївське
товариство*

2. Особливості розвитку політичної думки в XIX – XX ст. Проблеми становлення та розвитку української державності

Особливістю розвитку української політичної думки у XIX ст. була тісна пов'язаність ідей розвитку державності з визвольними ідеями та ідеями соціальної справедливості.

*Політичні
та соціальні
ідеали*

Так, члени Кирило-Мефодіївського товариства, діяльність якого припадає на першу половину XIX ст. – М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та інші – розробляли концепцію нового соціального ладу, спираючись на ідеї християнського соціалізму. Тому основними ідеалами такого суспільства проголошувалися загальна справедливість, свобода, рівність і

братерство.

Визнаючи несправедливість існуючого ладу, кирило-мефодіївці наголошували на недопустимості абсолютизму, хоча при цьому виходили з божественного походження влади. Однією з основних ідей у їхній творчості була ідея створення слов'янської федеративної республіки на демократичних засадах. Основними соціальними вимогами членів товариства були:

*Політичні
ідеї*

Т. Шевченка

- скасування кріпацтва;
- знищення станової нерівності;
- розвиток освіти та її доступність;
- свобода слова та друку;
- справедливе судочинство.

Саме боротьбу за реалізацію цих ідеалів кирило-мефодіївці ставили головною метою діяльності товариства.

Окремо варто зупинитись і на політичних ідеях Т. Шевченка, поетична творчість якого, пронизана ідеями соціального визволення і закликами до створення справедливого державного устрою, істотно вплинула на формування соціально-політичних настроїв у суспільстві. При цьому у творах Шевченка переплітаються як ідеї утопічного соціалізму (наприклад, «Сон»: «..На вольній, бачиться, бо й сам уже не панський, а на волі; Та на своїм веселім полі Свою таки пшеницю жнуть...»), так і революційно-демократичні заклики до повалення самодержавства і звільнення селян («А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру—Та й заходиться вже будить»).

*Драгоманов
і ідея
федералізму*

Після скасування кріпосного права на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. швидкими темпами розвиваються капіталістичні відносини, розвивається промислове виробництво, що веде за собою значні зміни у соціальній структурі населення. В цей час активізується і культурно-просвітницький рух, що знаходить відображення і в нових політичних концепціях. Зокрема, значний внесок у розвиток політичних ідей в Україні зробили представники

демократичної інтелігенції.

Визначне місце в історії політичної думки України цього періоду посідала творчість М. Драгоманова, який активно розробляв питання влади, взаємовідносин між державою і суспільством.

Значення демократичних прав і свобод

М. Драгоманов по праву вважається одним із фундаторів політичної науки, причому не лише на теренах України. Для свого часу він мав досить послідовні погляди на походження та розвиток держави та права, роль матеріального виробництва, класової боротьби та людського розуму в цьому процесі. Основу його суспільно-політичних та державних поглядів становила автономно-федералістична концепція. Аналізуючи форми держави, М. Драгоманов віддавав перевагу саме федерації, оскільки вона забезпечувала децентралізацію влади та можливість формування сильних місцевих органів влади.

Етно-політологія

Зазначимо, що у своїх поглядах М. Драгоманов тяжів до ліберально-демократичних позицій, наголошуючи, що суть держави полягає не у її формі чи структурі, а у тих правах, якими наділені громадяни та нації у цій державі. До демократичних прав він відносив право виборів, обрання, відкрите ведення державних справ, урахування інтересів меншості. І саме ці права та можливості мали служити засобом у боротьбі за соціалістичні ідеали.

Револуційно-демократичні ідеї І. Франка

В історію політичної науки він ввійшов і як один із фундаторів етнополітології, оскільки вивчав конкретно-історичні форми політичних режимів, особливості взаємовідносин центральної та місцевої влади у різних народів, влади світської та духовної.

Демократична держава

Револуційно-демократичний напрямок у розвитку української політичної думки представлений перш за все творчістю поета, публіциста, філософа І. Франка, який аналізував тогочасні соціальні процеси на західноукраїнських землях, намагаючись визначити перспективи та рушійні сили майбутніх соціально-політичних перетворень.

Як і у його попередників, висхідною основою

політичної концепції Франка була різка критика існуючого суспільного ладу, кричущої соціальної несправедливості. Новий політичний устрій він бачив демократичним і справедливим, а його досягнення – через обмеження ролі держави.

Націоналістичні концепції

Завдання держави І. Франко вбачав у забезпеченні “повної політичної волі і рівності кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав”. Його ідеал – це демократична держава на основі широкого самоврядування общин, рівності націй, кооперації у процесі праці, держава, орієнтована на вирішення соціальних питань.

Націоналістичні ідеї

Міхновського

Будучи переконаним революціонером, І. Франко все ж не поділяв точки зору марксистів про визначальну роль пролетаріату і необхідність установлення диктатури. В той же час він розділяв марксистські позиції щодо характеристики майбутньої держави як справедливої і соціальної.

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. припадає й активний розвиток націоналістичних концепцій.

Консервативний націоналізм Липинського

Одним із представників цього напрямку вважається М. Міхновський. Питання про створення незалежної української держави було центральним у його творчості. І хоча конкретні шляхи становлення національної держави окреслені Міхновським не досить чітко, на відміну від своїх попередників він вважав державну самостійність визначальною умовою формування та існування нації. Що ж стосується устрою такої держави, то Міхновський висловлював помірковані демократичні ідеї і підкреслював необхідність розподілу влади. З його точки зору влада в державі повинна належати народові, який би обирав законодавчий орган (двопалатний парламент) та президента, якому б належала вся виконавча влада.

Роль національної аристократії

А от політичним ідеалом В. Липинського, якого фахівці вважають представником консервативного напрямку з елементами націоналізму, була спадкова монархія. Таку державу мав уособлювати гетьман як символ української національної ідеї. Липинський стверджував, що тільки власна держава, збудована українською

нацією на своїй території, забезпечить їй можливості розвитку, врятує від економічного розпаду і кривавої анархії. Зазначимо, ці проблеми були аж надто актуальні на переломі сторіч.

Значне місце в концепції В. Липинського відводиться аналізу ідеології, шляхів її формування та ролі у суспільстві. Об'єднані єдиною ідеєю, українці повинні самі будувати свою державу. І визначальна роль у творенні такої держави належить національній аристократії. Таким чином, із принципово інших позицій (згадаймо В. Парето) Липинський розглядає політичну еліту та її роль у формуванні державності. Еліта – це провідна ініціативна меншість, яка здатна повести за собою пасивну більшість, організувати суспільство, створити й захистити національну державу.

Д. Донцов

Представником української гілки соціального дарвінізму був Д. Донцов, вважаючи, що у політичному житті, як і у суспільстві в цілому, панують експансія, насильство і фанатизм, а суспільне життя є постійною боротьбою за виживання, у тому числі й між націями. І саме у боротьбі з російською державністю Донцов убачав необхідну умову виживання української нації. Його концепція виходила з того, що гуманізм і демократія несумісні з національною ідеєю.

*Європейські
орієнтації
М. Хвильового*

Націоналізм у концепції Д. Донцова є світоглядною основою, що визначає і стимулює всі людські починання.

У творчості М. Хвильового поєднані ідеї національного відродження і соціалізму. Цікаво, що Хвильовий у своїх памфлетах проголошував не лише соціалістичні ідеали, а й ідеали європейської людини-громадянина, закликав орієнтуватися на європейські культурні процеси, протиставляючи їх українофільству чи москвофільству. Із цих позицій він розглядав особливості культури та поведінки українців і зазначав згубний вплив російської культури, закликаючи українців орієнтуватися на культурні процеси Європи, а не на Росію (відоме його гасло “Геть від Москви!”). Русійною силою соціальних перетворень він бачив інтелігенцію.

*Політична
концепція
М. Грушев-
ського*

Принцип історизму

Найбільш повно на початку ХХ сторіччя національна політична доктрина була сформульована у творах відомого вченого, історика, державного діяча М. Грушевського.

Більше того, він був людиною, яка безпосередньо брала участь у творенні української державності та в обґрунтуванні її демократичних принципів. М. Грушевський був членом Центральної Ради і Президентом Української Республіки.

В.Винниченко

Як історик, М. Грушевський теоретично і юридично обґрунтовує право українського народу на власну державу, доводячи, що український народ існує як історична, культурна та етнічна спільність. Він детально розглядає етапи становлення держави як організації високого рівня, аналізує етапи становлення української державності, досліджує тенденції її розвитку, включаючи аналіз перспектив становлення громадянського суспільства в сучасному розумінні. Теоретичні питання, що стосуються джерел влади, форм та принципів реалізації влади, типів і форм влади та держави (конституційні монархії, аристократичні, демократичні держави), базуються у працях М. Грушевського на основі багатого історичного матеріалу.

Радянський період

У визначенні національно-державних форм В.Винниченко насамперед виходив із інтересів будівництва соціалізму і пов'язував відродження української нації із соціальним визволенням. Найбільш оптимальним для цієї мети вважав режим національно-української радянської соціалістичної влади. Виходячи з того, що між Росією та Україною склалися тісні економічні зв'язки й існує небезпека незалежності України з боку більш сильних держав, В. Винниченко вважав за доцільне існування "федерації Російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла". Хоча реальні процеси того часу призвели до значних змін у його поглядах і розчарувань.

Починаючи із 30-х років ХХ ст. в Україні стверджується офіційна марксистська ідеологія і формування альтернативних політичних поглядів

стало фактично неможливим.

Основні характеристики тогочасної політичної системи як соціалістичної на основі Рад депутатів трудящих та перспектив її розвитку, окреслені в Конституціях 1919 та 1937 років та програмних документах Комуністичної партії, задавали рамки і напрям досліджень. Вихід за ці рамки розцінювався офіційною ідеологією як ревізіонізм чи дисидентство, що за тогочасними мірками не мали жодного відношення до науки. Тому розвиток політичних досліджень відбувається виключно в рамках історико-партійної науки (історії КПРС) та наукового комунізму.

На західноукраїнських землях та в еміграції були численні спроби створення консервативних, ліберально-демократичних та націоналістичних концепцій відтворення державності, фактично втраченої Україною при її статусі в СРСР.

Новий етап у розвитку політичної науки бере початок у 60-х роках ХХ сторіччя, коли на фоні хрущовської «відлиги» активізується дисидентський рух, а у 80-ті роки, в період демократизації радянського суспільства, активізується політична думка, з'являються і розгортають свою діяльність політичні партії та рухи. В цей час на новому рівні й у нових умовах піднімається питання національного відродження і незалежної української держави. Після Біловезької угоди і референдуму, в ході якого були підтверджені прагнення українського народу до власної державності, політична думка в Україні набуває нового розвитку і спрямованості.

90-ті роки політична наука стає предметом вивчення в університетах. Відхід від тоталітаризму, активний розвиток політичних партій і рухів, зміни у політичній системі привели до значних зрушень у політичній свідомості громадян, підвищення їхньої політичної активності. Це були роки становлення української державності та її руху в напрямку становлення правової соціальної держави, що було закріплено у новій Конституції.

І сьогодні українська політична наука активно розвивається, маючи можливість спиратися

на кращі традиції світової та вітчизняної політичної думки. В полі зору науковців перебувають як етапи й особливості становлення національної державності, так і сучасні події – від причин і наслідків «помаранчевої революції» до особливостей становлення виборчої системи і діяльності опозиції.

Принципово важливим на цьому етапі є те, що гарантований Конституцією політичний плюралізм і реальна боротьба політичних сил дають необхідний матеріал для політичного аналізу, внаслідок чого відбувається інституціоналізація політичної науки, формування наукових шкіл, що виводить українську політичну думку на новий рівень і відкриває нові перспективи.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Чому проблема взаємовідносин церковної та світської влади мала таку актуальність для Київської держави?

2. Чим відрізняється розвиток політичної думки в Україні від політичних поглядів західноєвропейських мислителів у XVII–XVIII ст.

3. У яких рисах збігаються державницькі концепції українських просвітників і погляди західноєвропейських просвітників XVIII ст.?

4. Наскільки актуальним сьогодні ви вважаєте завдання, яке свого часу І. Франко ставив перед галицькою молоддю: «Ми повинні навчитися відчувати себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів»?

5. Які основні чинники визначали специфіку державності, політичних і правових традицій, політичної думки в Україні у XX сторіччі?

6. Який вплив мало проголошення Української незалежності для розвитку політичної думки?

Список літератури

1. Грушевський М. С. Твори у 50 т. / М. С. Грушевський: – Л. : Світ, 2005. – Т. 3

(суспільно-політичні твори).

2. Драгоманов М. П. Вибрані праці: у 3 т., 4 кн. М. П. Драгоманов. – К. : 2007. – Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія.

3. Історія української суспільно-політичної думки: навч. посібник / укл.: В. В. Морозов. – К. : Нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, 2006. – 180 с.

4. Козачок Я. В. Забуттю не підлягає: Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство: монографія. / Я. В. Козачок, О. А. Горленко. – К. : НАУ, 2007.

5. Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини: монографія / І. В. Куташев. – К. : Український центр духовної культури, 2007.

6. Кучер В. І. Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби / В. І. Кучер. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008.

7. Основи політичної науки/ за ред. Б. Кухти /. – Частина 1. З історії політичної думки від стародавності до наших днів. – Львів: Кальварія, 1997.

8. Політологія / за ред. О. І. Семківа – Львів: Світ, 1994.

9. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996.

10. Потульницький В. Історія української політології. – К., 1992.

11. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття / С. В. Полтавець. – К. : Світогляд, 2009.

12. Салтовський О. І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття) / О. І. Салтовський. – К. : Вид. Парапан, 2002.

13. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К. : ЦУЛ, 2010.

14. Українська політологія: витоки та еволюція / за ред. Ф. Кирилюка. – К., 1995.

Політична влада

1. Влада як соціальне явище. Специфіка політичної влади

Влада як соціальне явище

Влада є центральною категорією політичної науки, а боротьба за завоювання і здійснення влади – основним змістом політики. Влада в загальному розумінні – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою тих чи інших засобів – волі, авторитету, права, насильства. Влада – це здатність примусити людей зробити те, чого вони не стали б робити за власною волею (Р. Даль). Ця формула передбачає принаймні три істотні ознаки влади:

Ознаки влади

1) примус владарів (адже при добровільній згоді підлеглих влади як такої не існує);

2) наявність власної волі у підлеглих та їх відчуження від влади (яке і створює певний опір, що долається примусом);

3) політична нерівність (поділ на владарів і підлеглих).

Види влади

Однак примус тут аж ніяк не означає, що влада спирається лише на силу, - адже примушувати людей можна не лише силою. Більше того, залякування і насильство – найменш ефективний засіб влади: діє він недовго (до страху звикають і він втрачає спонукальний ефект), а досягти ним можна лише виконанням найпростішої, передусім фізичної роботи (натомість інтелектуальну, творчу роботу одним страхом не стимулюєш). Із шести **видів влади** (Дж. Френч і Б. Рейвен) тільки один є **владою сили**, а решта – це **влада винагороди**, **влада статусу** (коли людина добровільно приймає і виконує соціальну або посадову роль, що передбачає владу над нею), **експертна влада** (тобто влада визнаної компетентності спеціаліста), **влада слів** (це майже гіпнотична влада деяких вождів і промовців, яка, втім, діє лише на безпосередніх слухачів), і **референтна влада** (що базується на прагненні бути схожим на свого кумира).

Зазначені види влади, як бачимо, відрізняються засобами нав'язування своєї волі й перелічені тут у порядку зростання їх здатності до примусу. І справедливість саме такого їх розподілу не потребує особливих доказів; достатньо згадати, яку недосяжну для всіх інших владу над власними «фанатами» мають численні естрадні та кінозірки, навіть не найбільшої «зоряної» величини, – жодними грошима або страхом не домогтися такої відданості й покори. Проте і кумири мають долати опір, адже прихильники не налаштовані поклонятися їм, якщо ті не підтверджують свою «зорянність». А от якщо люди від початку і без жодних умов і навіть вагань згодні виконувати чийсь волю (наприклад, малі діти щодо батьків), тоді це не влада, це зовсім інші стосунки (діти не відокремлюють себе від батьків і об'єктивно не є самостійними).

Отже, **влада** – то особливий рід стосунків між людьми, пов'язаний із відчуттям своєї автономності й у той же час **підпорядкованості іншому в певній сфері і на певних засадах**.

Політична влада

Політична влада існувала не завжди. У примітивних суспільствах, які не були соціально структурованими, влада не мала політичного характеру. Політична влада виникає в суспільстві, де люди розділені різними інтересами, різним соціальним становищем і забезпечує порядок у суспільстві саме на основі належності людини чи групи до певної території, соціальної групи. Політична влада завжди здійснюється меншістю, елітою і проявляється як поєднання процесу концентрації волі багатьох і функціонування відповідних структур/організацій, інститутів, установ/. Така влада завжди структурована: є люди, які здійснюють владу, та організації, через які ця влада реалізується.

Ознаки політичної влади

Політична влада має ряд ознак, що відрізняють її від інших видів влади. Такими ознаками є:

- **верховенство** в суспільстві, обов'язковість її рішень для всього суспільства і, відповідно, для всіх інших видів влади. Вона може нівелювати їх вплив,

ставити певні обмеження або ж зовсім усувати їх;

- **публічність і всезагальність** політичної влади, оскільки тільки вона діє на основі права і звертається до народу відкрито від імені самого народу, суспільства ;

- **легальність** у використанні сили, примусу та інших засобів;

- **моноцентричність**, єдина вертикаль прийняття політичних рішень;

- **можливість використання найрізноманітніших засобів** для завоювання, утримання та реалізації влади.

Ресурси влади — це сукупність засобів і методів, за допомогою яких суб'єкт політичної влади здійснює визначальний вплив на поведінку об'єкта. Виділяють економічні, соціальні, силові, нормативні, культурно-інформаційні, а також демографічні ресурси.

Суб'єкт та джерела влади

Механізми влади мають складну ієрархічну структуру, в якій формальним первинним **суб'єктом і джерелом** влади є народ, який передає свої владні повноваження офіційному представнику – державі. Держава, у свою чергу, розподіляє повноваження серед носіїв влади по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади) і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади), щоб мати можливість управляти населенням країни (об'єкт влади) від імені всього суспільства.

Функції влади

Політична влада виконує в суспільстві функції організації, регуляції, контролю, керування, координації, мобілізації та ін.

На відповідному рівні розвитку індивіда і суспільства влада стає неминучим атрибутом життя, проте її об'єктивність не є такою самою, як у фізичної реальності. У політичному просторі більшість процесів істотно залежить від традицій, навичок та схильностей людей (хоча й ці елементи національної ментальності цілком об'єктивні, подобаються вони комусь чи ні). Так, в Україні (як і в усіх додемократичних державах) владу звикли розуміти як можливість обмежувати волю і вчинки підлеглих, зокрема щось забороняти (і людина

відчуває тим більше влади і сили, чим більше вона може заборонити). У демократичних країнах, навпаки, давно стало аксіомою (зокрема, у менеджменті й політиці), що чим більше повноважень керівник делегує своїм підлеглим (дозволяє їм приймати рішення, виходячи із самостійного аналізу ситуації), тим більше реальної влади він отримує, оскільки його можливості як керівника стають ширшими, а результати – більш плідними.

*Ліберальне
розуміння
влади*

Однак таке ліберальне розуміння влади породжене особливою політичною культурою (тобто іншою, ніж у нас, ментальністю та ставленням до влади), й ефект воно дає лише в застосуванні до «західного» типу людей – цілком самостійних і нетерпимих до обмежень особистої свободи, раціональних і організованих. А отже, і справді кожен народ заслуговує на те правління, яке має, тому що даремно вживати демократичні методи до авторитарних людей (таких, що звикли до покарань і залякувань і не працюють без цього). Звичайно, політична культура кожного народу передбачає певну амплітуду методів, якими він дозволяє собою керувати, і не буває у чистому вигляді авторитарних культур, але укоріненість у ній переважно репресивних навичок виховання й управління робить демократію як систему неможливою.

2. Легітимність влади. Типи панування та типи політичної могутності

*Легітим-
ність та
легальність
влади*

Таким чином, засоби і методи, якими влада керує людьми, то не примха «верхів», а наслідок мовчазної взаємної згоди обох сторін. Саме ця сумісність «верхів» і «низів», фактична терпимість підлеглих до методів поведінки з ними (навіть якщо обурюються подумки, а не діяльно та масово) називається **легітимністю влади**, тобто її законністю з точки зору народу. Легітимність потрібно відрізнити від **легальності**, тобто юридичної законності, адже довіра і визнання влади «своєю», «правильною» або принаймні терпимою

(і навпаки) може не збігатися з її юридичною кваліфікацією.

*Легітимна
влада*

Термін «легітимізм» виник на початку XIX сторіччя для означення політичного руху у Франції, що ставив за мету поновлення влади короля як єдиної законної влади на відміну від влади Наполеона. Легітимність є однією з найістотніших характеристик політичної влади. Розрізняють легітимність влади за походженням або за способом її встановлення (як наслідування на основі традицій при монархії чи на основі загальних виборів при демократичному устрої). Отже, **легітимність** можна визначити як **відповідний стан влади**, коли громадяни добровільно і свідомо визнають право влади визначати їхню поведінку, виконують її закони. Легітимною є та влада, з якою народ погоджується, визнає її відносно кращою, вибачає їй певні помилки і прорахунки.

*Межі
легітимності*

Майже очевидно, що легітимність буває більшою або меншою, а вимірюють її за допомогою соціологічних опитувань (найпопулярніший, але ненадійний метод), підрахунком голосів на виборах або (найнадійніший метод) результативністю спроб домогтися від народу загальної та дійової підтримки своїх починань. За мірками західної політології, стійке падіння легітимності нижче 30 % вважається початком революції. В Україні цей критичний поріг явно нижчий, однак вирахувати його ще не вдалося.

*Шляхи
легітимації
влади*

Легітимація влади (тобто поглиблення довіри до неї) може бути досягнута двома основними способами: збільшенням ефективності керівництва або посиленням ідеологічного впливу на підлеглих. Рівень **ефективності** влади визначається співвідношенням задекларованих та реалізованих нею цілей. Зауважимо, що в цій формулі задекларованими цілями вважаються не всі (тим паче передвиборні) обіцянки влади, а лише ті, на досягненні яких владарі роблять основний наголос і у своїй пропаганді, й у своїй діяльності, які вони проголошують першочерговими, і переконують у тому маси.

*Ефективність
влади*

А втім, однієї лише ефективності влади недостатньо для визнання її народом, адже і сама

Ідеологічна легітимація

ефективність – це явище, повною мірою залежне від оцінки мас (а не тільки від об'єктивних цифр). Отже, щоби влада вважалась ефективною і через це мала сприятливі умови для отримання результатів, – кредит довіри (готовність «почекати», потерпіти) та слухняність щодо її наказів, – її політика має бути прозорою і публічною, а успішність діяльності – аргументовано доведеною. Все це забезпечує владі **ідеологічно-пропагандистська** робота. Яка, таким чином, є не просто другим способом легітимації, але обов'язковою умовою успіху в політиці. І якщо влада не застосує ідеологію для навернення народу на свій бік, то опоненти не втратять можливості відвернути маси від неї тим самим «нечесним» способом.

Структурна легітимація

Автор теорії легітимації Д. Істон, окрім цих двох способів, описав ще один, який він назвав **структурною легітимацією**: влада може базувати довіру до себе на запозиченні політичних інститутів і структур із країн, що мають загальноновизнані (та жадані для даної країни) успіхи у певних сферах. Проте цей спосіб легітимації спрацьовує лише на перших порах, і фактично є спробою влади відтягнути вирішення для себе питання, яким чином вона збирається досягти легітимності – зосередившись насамперед на своїй ефективності чи на ідеологічній обробці мас.

Політичне панування

Важливим поняттям, що розкриває суть політичної влади, є **панування**. Панування, за М. Вебером, означає певне очікування, що рішення буде прийняте з розумінням і виконане. Тому **панування становить форму організації влади** в суспільстві. Як кожна форма, панування є нейтральним, це певний порядок у державі, коли одні приймають рішення, а інші їх виконують. Панування реалізують переважно за допомогою відповідних інститутів – держави з її інститутами, інститутів політичних партій тощо.

Типи панування за М. Вебером

У зв'язку з цим М. Вебер у праці «Господарство і суспільство» виділяє три типи панування (і три типи легітимної влади): традиційний, харизматичний і раціональний. Історично одним із

**Традиційне
панування**

найдавніших типів легітимного панування є **традиційний тип**. Його ранні форми – панування старійших (геронтократія) та патріархалізм (від патріарх – старійший, глава роду). Владний апарат цього типу обмежений, він побудований на особистому досвіді, відданості старійшинам чи голові роду – вождеві. Зі зростанням масштабів владного апарату, з трансформуванням традицій у правила, а потім у закони відбувається перетворення традиційного панування у різновидність спадкового панування, або його Вебер назвав султаністським.

**Харизма-
тичне
панування**

Дуже близьким до традиційного є **харизматичний** (від грецького харизма «дар богів») тип панування. Таке панування будується на засадах відносин «вождь» – «його учні», «послідовники», що створюють апарат панування. Вони концентруються навколо вождя, який має багато незвичних рис, що виділяють його серед інших, підносять над людьми завдяки певним талантам, волі, сильному характеру. Харизматичне панування ґрунтується на ірраціональній основі, на абсолютному послуху, на вірі у вождя, воно утримується з пожертв, і навіть – хабарів, контрибуцій. Віра у вождя є сліпою, не допускає критики, тому дуже часто харизматичне панування тісно пов'язане з певною історичною формою релігії.

**Раціональне
панування**

Раціональне панування – пізніший тип панування, коли політична влада досягає вищого рівня організованості. Воно спирається на віру у слушність чинного юридичного порядку реалізації влади та діє, дотримуючись певних правил і принципів. Серед них М. Вебер виділяв насамперед компетенцію, службову ієрархію, систему технічних правил і норм функціонування та ін. У чистому вигляді таке панування можна назвати бюрократичним, що має спеціальний бюрократичний керівний штаб, для якого характерна діяльність у рамках означених правних норм та функціональної компетенції керівництва.

**Політична
могутність**

Ще однією істотною характеристикою політичної влади є її могутність. Про політичну могутність свого часу писав ще Томас Гоббс. Макс Вебер у праці «Господарство і суспільство»

значав, що могутність означає «...будь-який ступінь імовірності накинути власну волю у певному суспільному розумінні всупереч протидії, незалежно від того, на чому базується ця ймовірність». Детальний аналіз **політичної могутності** дає Д. Гелбрейт у праці «Анатомія могутності». На думку Д. Гелбрейта, суть могутності полягає у накиданні волі окремого індивіда або групи людей іншим, серед них і тим, хто не хоче того підкорення, хто виступає проти. Він виділяє **три основні типи могутності**: могутність, що базується на загрозі покарання, – кондигну; компенсаційну та кондиційовану (обумовлена), в основу якої покладено переконання .

*Типи
політичної
могутності*

Кондигна могутність забезпечує підкорення через висунення альтернативи перед об'єктом: він має робити те, що від нього вимагають, інакше його чекають суворі санкції. Фактично зазначений вид могутності базується на прямому примусі або на неприхованій погрозі застосування щодо непокірного фізичної сили. Носієм кондигної могутності є той, хто володіє більшою за інших силою, унаслідок чого він здатний усіх примусити виконувати свою волю.

*Кондигна
могутність*

Компенсаційна могутність також висуває альтернативу: у разі, якщо суб'єкт погодиться виявити слухняність, він отримає «нагороду», або те, що для нього становить певну цінність. Це можуть бути гроші, титули, нагороди, послуги і т. д. Компенсаційне підкорення виглядає більш цивілізованим, ніж кондигне, оскільки визнає свободу та особисту гідність індивіда. Проте, як зазначає Д. Гелбрейт, у бідних країнах відмінності між кондигним і компенсаційним примусами майже не існує. Це пов'язано з низьким життєвим рівнем більшості населення, коли задоволенням первинних життєвих потреб обмежується фактично сенс цілого життя, і загроза смерті від голоду є цілком реальна, а не ілюзорна. За такої ситуації, як пише Д. Гелбрейт, смерть від голоду чи від фізичних тортур «є справою смаку».

*Компенса-
ційна
могутність*

Спільним, що об'єднує згадані два види

могутності, є те, що суб'єкт, який підкоряється, знає, що він робить, – він свідомо визнає себе залежним від носія могутності, у першому випадку – у, що мусить, у другому – тому, що знає, яка нагорода його чекає за покірливість.

*Обумовлена
(кондиційо-
вана)
могутність*

Обумовлена (кондиційована) могутність передбачає зміну уявлень, переконань тих, кого необхідно підкорити. Особливість її полягає у тому, що підкорення досягається «природно», переважно суб'єкт і не усвідомлює того, що хтось хоче його підкорити. Різноманітними засобами у суб'єкта формується переконання, що він самостійно дійшов певних висновків, прийняв конкретне рішення, яке передбачає підтримку, слідування за кимось або здійснення певних видів дій, не підозрюючи навіть за всім цим вияву могутності.

*Інструменти
та джерела
могутності*

Виділені види могутності, на думку Д. Гелбрейта, одночасно дають достатнє уявлення і про основні **інструменти могутності**: примус, підкуп або компенсацію та переконування. Значною мірою власне володіння інструментами забезпечує сам факт, вияв могутності.

За зазначеними трьома видами могутності приховані три її головних джерела, що відокремлюють тих, хто володіє і здійснює могутність, від тих, хто їй лише підкоряється. Такими джерелами є **особа, власність та організація**.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Свого часу Френсіс Бекон зазначав: «Повага до влади залежить від гідності того, над ким панують». Чи згодні ви з цією тезою, і наскільки вона актуальна для сучасного українського суспільства?

2. Французький політолог М. Доган стверджує, що описаний М. Вебером харизматичний тип панування не придатний для аналізу влади у сучасному суспільстві. Якщо так, то чому?

3. Для підтримання правопорядку у суспільстві влада часто використовує примус. Як узгоджується використання насильства владою з її легітимністю?

4. Наведіть приклади розбіжності легальності й легітимності політичної влади. Чи можете ви назвати випадки, коли дії влади були незаконними, але легітимними?

5. Який тип легітимацій влади є найбільш поширеним сьогодні в Україні?

6. Чи згодні ви з тим, що за радянських часів влада широко використовувала саме обумовлений тип могутності?

7. Які чинники є визначальними у досягненні владою ефективності і як іони «працюють» сьогодні в Україні? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан. / Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин – М., 1985.

2. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер; [пер. с нем. сост., общ. ред. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1990.

3. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2002.

4. Гуцал А. Обличчя влади : політична еліта кінця ХХ сторіччя / А. Гуцал. – К. : Наукова думка, 2005. – 304 с.

5. Ильин В. В. Власть / В. В. Ильин // Вестник МГУ. – Сер. 12. – Социально-политические исследования. – 1992. – № 3–7.

6. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. – Л. : ЦПД, 2006.

7. Луман Н. Власть [пер. с нем. А. Ю. Антоновского] / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001.

8. Політологія : академічний курс : підручник для вузів / за ред. М. І. Панова. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2006.

9. Публічна влада та управління: принципи і механізми реалізації : [монографія] / за заг. ред. Нижник Н. Р. – Чернівці : Технодрук, 2008.

10. Соловьев А. Политология: Политическая теория, политические технологии / А. Соловьев. – М. : Наука, 2000.

1. Основні положення теорії еліт

Теорія політичних еліт як окремих напрямків політології та соціології формується на початку ХХ століття, хоча ідея про обмежений доступ мас до влади у будь-якому суспільстві з'явилася набагато раніше.

Історичні форми еліт

Дослідники зазначають, що першою історичною формою політичної еліти була, по суті, антична аристократія, хоча тоді ця еліта практично повністю збігалася з державною правлячою верствою. Своярідною формою еліти було і середньовічне дворянство у тісному зв'язку з духовенством. Пізніше визначальну роль в управлінні державними справами та прийнятті важливих суспільних рішень почали відігравати фінансова, промислова, військова еліти. Проте на всіх етапах розвитку суспільства це були не масові утворення, а відносно невеликі привілейовані прошарки, меншість.

Історична довідка

Основні положення теорії еліт сформулювали італійські вчені Г. Моска та В. Парето. У своїй книзі «Правлячий клас» («The Ruling Class»), яку вважають класикою елітології, Г. Моска описує розподіл суспільства на пануючу меншість та політично залежну більшість: «У всіх суспільствах, починаючи з тих, що ледь наближаються до цивілізації, й закінчуючи сучасними передовими й потужними суспільствами, завжди виникають два класи людей – клас, що править, і клас, яким правлять. Перший клас, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу, у той час як інший, більш численний клас, управляється і контролюється першим, причому в такий спосіб, який забезпечує функціонування політичного організму... У реальному житті ми всі визнаємо існування цього правлячого (або політичного) класу».

Основні положення теорії еліт можна викласти таким чином:

**Основні
положення
теорії еліт**

- суспільство ділиться на меншість, яка має владу, і більшість, у якої її немає;
- ті, хто править, не є типовими представниками мас. Еліта – це представники вищого соціально-економічного прошарку;
- для забезпечення стабільності суспільства перехід в еліту повинен бути повільним і тривалим. Тільки ті, хто приймає узгоджені правила еліти, допускаються в правлячі кола;
- еліта завжди єдина в підході до основних цінностей соціальної системи при існуванні певних розбіжностей з іншими питань;
- державна політика відображає не стільки потреби мас, скільки інтереси пануючої еліти;
- решта громадян порівняно мало впливає на правлячу еліту.

**Шляхи
формування
еліт**

Що стосується шляхів формування еліт, то Г. Моска наголошував на конкретно-історичному характері цього процесу. Так, за доби Середньовіччя підставою для приналежності до еліти була, на його думку, військова мужність, у “добре зорганізованих суспільствах” – багатство та походження, а у ХХ столітті – “видатні здібності, які дозволяють виконувати ту чи іншу політичну функцію”. Досить близькою до точки зору Г. Моски є позиція К. Мангейма, який називав три основні шляхи приходу в еліту: на засадах крові, на основі багатства та на основі особистої інтелектуальної продуктивності (знань).

У сучасних умовах політична еліта формується в основному з лідерів політичних партій, представників бізнесу, державних службовців, науковців, юристів, рідше – діячів культури та журналістів. Мотивами входження в еліту можуть бути не лише прагнення служити суспільству і реалізувати певні ідеї, а й досить прагматичні, меркантильні розрахунки. Адже «елітний статус» майже автоматично гарантує людині чи цілій групі істотні привілеї, доступ до влади і до матеріальних благ, які вона дає, престижність і недоторканність, що іноді ставить таку людину навіть над законом.

Підходи до визначення еліт

Підходи до визначення політичних еліт є досить різноманітними, але їх можна згрупувати таким чином:

- це найбільш активні в політичній діяльності люди;
- обмежена меншість, орієнтована на владу;
- люди, які користуються в суспільстві найбільшим престижем;
- ті, хто має інтелектуальні переваги;
- ті, хто має харизму (на цій позиції стояли М. Вебер та його послідовники);
- творча меншість суспільства та інші.

Функціональний підхід

Найбільш поширеним у літературі є тлумачення **політичної еліти** як соціальної групи, що відіграє істотну роль у підготовці, прийнятті та реалізації політичних рішень. Це визначення характеризує так званий **функціональний підхід** до аналізу політичних еліт, коли перш за все розглядаються соціальний статус людини, її роль та місце в системі владних структур, здатність здійснювати визначальний вплив на інших людей. Прибічники **ціннісного підходу** до характеристики політичних еліт визначальною ознакою вважають духовний аристократизм, освіченість, вольові якості, що забезпечують переваги одних людей над іншими, культуру основою формування еліти. Такий підхід, до речі, був характерний і для українського політолога В. Липинського, який визначав еліту як національну аристократію. Цікавим є те, що незалежно від того, функціональні чи особистісні характеристики є основою віднесення до еліти, її представники звичайно визнаються в суспільстві вищою або ж кращою його частиною.

Ціннісний підхід

Визначення

Що стосується більш загального та універсального визначення політичної еліти (його дають майже всі політологічні словники та енциклопедії) – це меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану соціальну групу, наділену особливими психологічними, соціальними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та реалізації рішень,

пов'язаних зі здійсненням державної влади або впливом на неї.

Історичні тенденції у формуванні політичних еліт

Більшість дослідників сходиться на тому, що сьогодні основою входження людини в еліту є особливі індивідуальні й, насамперед організаторські здібності, а також матеріальні та інтелектуальні переваги. Однак так було не завжди. Історично визначилися дві основні тенденції у формуванні політичних еліт, що визначають і особливості їх функціонування:

Аристократична еліта

- аристократична еліта – це замкнена група, що поповнюється виключно людьми певного соціального кола (аристократія, яка наслідує соціальний статус і місце в еліті; партократія, коли всі вищі посади займають виключно члени однієї політичної партії тощо). Для таких еліт є характерним певний консерватизм, незмінність форм та методів діяльності, неохильність до компромісів. Такі еліти були більш характерними для попередніх часів, оскільки в сучасному суспільстві не походження індивідів, а сфера їхньої соціальної діяльності має визначальне значення при віднесенні людини до еліти або при визначенні її місця в еліті.

Демократична еліта

- демократична (відкрита), що формується з тих, чий психологічні та ділові якості в даний час є корисними з точки зору здійснення влади. **Демократичність** означає в даному разі не «владу народу», а **шлях формування** еліти. Тобто вибори, наприклад, є не формою контролю народу за владою, а шляхом, механізмом поновлення еліти, оскільки нормальне функціонування демократії потребує існування добре організованого керуючого прошарку.

Системи рекрутування

Зазначені тенденції відображають дві основні системи відбору (рекрутування) політичних еліт – **антрепренерську** систему, що діє в умовах демократії, та **систему гільдій**, що складається за умов існування тоталітарних або авторитарних режимів. Оскільки політичне життя є досить складним і суперечливим, на практиці ні гільдійна, ні антрепренерська система рекрутування не спрацьовує у їх “чистому” вигляді. Найчастіше мова

еліт

може йти про переважання однієї із систем, недоліки якої компенсуються запозиченням переваг іншої. Масштаби такого запозичення диктуються особливостями політичної системи та політичної культури зокрема.

Сьогодні у більшості країн переважає антрепренерська система, а найбільш поширеним способом формування політичної еліти є вибори. Виходячи з особливостей законодавства (чи традицій), навіть в умовах такої системи знаходиться місце (і можливість) для «включення» елементів гільдій. Адже коли президент чи губернатор або призначений парламентом прем'єр-міністр формує свою команду, до неї досить часто входять або представники певного клану або номенклатурні функціонери. І Україна в даному випадку не є винятком.

*Канали
рекрутування
еліти*

Вибори є універсальним, проте не єдиним шляхом формування еліти. Вони скоріше завершають процес її оформлення. При цьому в суспільстві існує декілька каналів рекрутування еліти, які в іншому контексті П. Сорокін називав каналами соціальної мобільності. Це ті соціальні інститути, «входження» в які дає людям змогу піднятися на вершину «соціальної драбини» і досягти влади. До таких інститутів відносять: державний апарат, політичні партії, профспілки, банківський сектор, сферу бізнесу, армію, систему освіти, рідше – церкву.

2. Функції еліти в суспільстві та основні типи еліт

*Функції
еліти у
суспільстві*

Еліта є необхідним елементом соціальної структури будь-якого суспільства, що виконує специфічні й необхідні **функції**. До основних функцій політичної еліти відносять:

- організаційну, що реалізується через створення механізмів втілення у життя політичних рішень, включаючи і формування інститутів політичної системи, розбудову державних структур та їх кадрового апарату;

- регулятивну функцію, що передбачає розроблення і прийняття політичних рішень, які впорядковують суспільні відносини, розподіляють ресурси та сприяють розв'язанню актуальних завдань та врегулюванню конфліктів;

- управлінську функцію, що полягає в управлінні функціонуванням суспільства та налагодженні взаємодії між окремими .....,

- стратегічну функцію, що передбачає розроблення політичних ідеологій та стратегій розвитку держави і суспільства, які потім закріплюються у програмах дій та реформ, конституціях, законах тощо;

- інтегративну, що спрямована на забезпечення цілісності та єдності суспільства на основі сформульованих елітою цінностей, уникненні або ж розв'язанні соціально-політичних конфліктів;

- комунікативну функцію, що забезпечує вертикальну комунікацію між владою та народом з метою досягнення політичної взаємодії та співробітництва заради стабільності суспільства;

- функцію представництва соціальних інтересів, що проявляється в діяльності політичних партій та груп інтересів, а на персоналізованому рівні – у політичному лідерстві;

- мобілізаційну функцію, що полягає в мобілізації широких мас (рідше – окремої соціальної групи) на виконання прийнятих рішень та завдань, практичного здійснення визначеної стратегії, політичного курсу;

- «взірцеву» функцію, тобто особливу роль еліти в суспільстві як референтної групи, зразка суспільної поведінки, морально-психологічного «мобілізатора» і провідника мас.

Зазначимо, що на різних етапах розвитку суспільства ті чи інші функції мають різний рівень актуальності, а у їх здійсненні бере участь не лише правляча еліта, а й опозиційна. В той же час, нездатність правлячої політичної еліти виконувати інтегративну та комунікативну функції загрожує розколом суспільства і дає шанс опозиційній еліті чи

контреліті отримати бажаний доступ до владних важелів.

Історична довідка

Реалізація зазначених функцій залежно від стану суспільства та особливостей самої еліти може вестися **різними способами і методами**. Ще від Н. Макіавеллі йде поділ еліт на два типи – «лисиць» та «левів». До речі, до такого поділу схилився і В. Парето, один із найяскравіших представників макіавеллівської школи в соціології, що склалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Основним напрямом досліджень школи була критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей. Її представниками є італійські соціологи Вільфредо Парето (1848–1923), Гаetano Моска (1858–1941) та німецький соціолог Роберт Міхельс (1876–1936), яких і вважають родоначальниками теорії еліт.

Типи еліт за Н. Макіавеллі

За способами та методами діяльності еліти поділяють на такі:

-еліту **«лисиць»**, що править переважно у спокійні, мирні часи. Ця еліта діє помірковано, виважено, хитро, уміючи підтримувати в суспільстві рівновагу. Вона схильна до компромісів, узгодження інтересів різних груп, у тому числі й у власному середовищі;

-еліту **«левів»**, що діє у суспільстві в кризові, важкі часи. Своє головне завдання вона вбачає в наведенні порядку, боротьбі з ворогами, а не в досягненні компромісу. Для такої еліти більш характерні «силові» методи, рішучі, відкриті дії.

Оскільки кожне суспільство переживає різні часи, можна стверджувати і про певну періодичність, циклічність, з якою змінюються політичні еліти, коли на зміну «левам» приходять «лисиці» та навпаки.

Еліта та контреліта

Виходячи з ролі конкретної групи в той чи інший період розвитку суспільства, можна зробити ще один поділ – на правлячу еліту та контреліту. **Контреліта** – це політична еліта, яка вже відсторонена від влади або ще тільки намагається її здобути. До контреліти зазвичай відносять групи, які наділені характерними для еліт якостями, проте

внаслідок свого соціального статусу чи інших перешкод (законодавство, традиції, стереотипи) не мають доступу до системи прийняття рішень та управління. Це перш за все лідери опозиційних партій, певна частина інтелектуальної еліти, верхівки тих чи інших соціальних груп, які з певних причин втратили колишнє привілейоване становище або на певному етапі намагаються вперше його здобути. Зазначимо, що не кожен опозиційну еліту можна вважати контрелітою. Контреліта – це так звана нелояльна, непримиренна еліта, еліта, яка внаслідок особливостей політичної системи чи власних ідеологічних установок виключена із системи владних відносин і заперечує існуючу політичну систему.

Правляча еліта

Правляча еліта – це більш-менш стабільна група, яка на даний час здійснює владу, тому її членів об'єднують спільні інтереси, пов'язані з владою, доступом до владних ресурсів та спробами зберегти цей статус. Оскільки здійснення влади – процес складний і багаторівневий, правляча еліта ніколи не буває однорідною. Всередині її можна виділити декілька рівнів. Це вища еліта, до якої відносять обмежене коло людей, які приймають важливі рішення загальнодержавного рівня (про них говорять – вищі ешелони влади); еліта середнього рівня, яка бере участь у підготовці та обговоренні політичних рішень, як загальнодержавних, так і на рівні окремих регіонів (областей, губерній, земель); адміністративна еліта (її ще називають бюрократією), яка забезпечує виконання політичних рішень.

Типологія еліт за організаційною структурою

Іншими словами, якщо аналізувати політичну еліту в цьому ракурсі, тобто з точки зору завдань та структури влади, можна чітко виділити групу, яка приймає політичні рішення, і групу, яка їх виконує (здійснює політичний тиск, як зазначав В. Веселовський).

Кожна політична еліта (не лише правляча) – це досить велика і складна соціальна група, яка певним чином структурована, ранжована. Тому має сенс і аналіз політичних еліт з точки зору їхньої власної організації. За цим критерієм розрізняють

три типи еліт:

Фрагментовані еліти

- **фрагментовані**, або неконсолідовані, політичні еліти, коли біля влади знаходяться роздроблені, неоднорідні групи, які не мають іншої спільної цілі, крім утримання влади, не мають єдиних принципів діяльності. В такій еліті часто не існує чіткої внутрішньої структури (наприклад, поділу на фракції), кожен сам за себе і ніхто нікому не довіряє, крім найближчого оточення. Фрагментована еліта рідко працює на суспільство, його проблеми вона вирішує рівно настільки, наскільки це необхідно, щоб утриматися біля влади. У неї завжди існує проблема легітимності, адже питома вага переконання і згоди у неї мінімальна. Діє така еліта найчастіше методами насильства, примусу;

Нормативно інтегровані еліти

- **нормативно інтегровані** (або консолідовані) еліти, єдині щодо принципів та методів діяльності, У такої еліти є певна внутрішня структура; норми, на яких вона будується, є визнаними у суспільстві, мета діяльності еліти не обмежується збереженням доступу до влади. Така еліта зазвичай є легітимною, визнається масами, а тому її влада базується на законності, а основними методами діяльності є компроміс і переконання;

Ідеологічно інтегровані еліти

- **ідеологічно інтегровані** (або над консолідовані) еліти виключають будь-який поділ усередині себе (коли створення фракції чи групи розцінюється як зрада чи злочин і є приводом для розправи), єдина у визначенні основних системних цінностей, веде чіткий контроль за дотриманням їх власними членами. В суспільстві така еліта діє як одна людина і вся її діяльність спрямована на досягнення єдиної мети. Ідеологічно інтегрована еліта зазвичай дуже консервативна, рідко поповнюється, причому і шляхи її поповнення є зарані узгодженими і не підлягають перегляду.

Номенклатура

Такі еліти найбільш характерні для тоталітарних та авторитарних режимів, і одним із яскравих прикладів може бути партійна верхівка колишнього СРСР. Для таких еліт найбільш відповідним буде означення «**номенклатура**» – коли

існує визначений перелік посад, які затверджуються і заміщуються лише за рішенням (чи погодженням) вищого керівного, найчастіше – партійного, органу.

*Легітимні
та
нелегітимні
еліти*

Еліти бувають **легітимні та нелегітимні**. Відомий дослідник Л. Саністебан зазначав, що легітимною є така влада еліт, яка приймається масами, а не просто нав'язується їм. Це еліти, які отримали владу за добровільної підтримки широких верств і користуються їхньою довірою. Основними методами реалізації влади таких еліт є довіра, переконання, компроміс, завдяки чому значно знижується необхідність застосування примусу і насильства. Ті самі еліти, які утримують і реалізують владу саме завдяки примусу, насильству і насадженню ідеологічних догм та страху, не мають легітимності, не сприймаються масами і правлять без їх згоди, витрачаючи значну частину ресурсів на досягнення покори.

*Галузеві
еліти*

Оскільки в кожному суспільстві еліта є досить складним утворенням, дослідники вважають більш коректним говорити не про еліту, а про еліти, особливо коли мова йде про сучасне суспільство. А політична еліта, як одна з них, містить у собі представників різних еліт – військової, технічної, наукової, культурної тощо. На сьогодні можна говорити не лише про вертикальний шлях в еліту (тобто рух вгору – з «неелітних» груп в еліту), а й про горизонтальний – як переміщення з однієї елітної групи в іншу. При цьому на певних етапах розвитку суспільства та чи інша “галузева” еліта може повністю контролювати політичне життя, становлячи фактично політичну еліту, або ж інтенсивно її поповнювати, додаючи їй легітимності та популярності, добиваючись консолідації суспільства.

Так, свого часу, в СРСР політичну еліту становили військові, потім технічна інтелігенція, що давало привід називати цю владу технократією. Цікавим прикладом поновлення політичної еліти у критичні часи був прихід в урядові структури та до Верховної Ради СРСР, пізніше – України, Росії та інших пострадянських республік представників

**Історична
довідка**

наукової та культурної еліти (С. Федоров, Д. Сахаров, Р. Биков, І. Драч, Б. Олійник, В. Яворівський, Р. Паулс, Ч. Айтматов, С. Говорухін), людей, які мали авторитет, повагу в суспільстві і несли в елітні структури нові ідеї, уособлюючи новий політичний курс, нові моральні засади носіїв влади.

Сьогодні все частіше політологи і соціологи наголошують на активізації та зростанні ролі у суспільстві економічної еліти, до якої відносять власників великих фірм, банків, концернів тощо, які займають ключові пости в економічному та інформаційному житті суспільства. Поєднуючи бізнес із політикою (наприклад, яко депутатів) або працюючи в урядових структурах чи просто контролюючи важливі для розвитку країни галузі економіки, такі еліти здатні здійснювати визначальний вплив на хід політичних процесів.

Підсумовуючи, можна сказати, що висока мобільність, поновлення і змішування елітних груп є характерною особливістю сучасного суспільства.

Що стосується політичної еліти сучасної України та принципів її формування, необхідно зазначити, що ця еліта близька до демократичної. Щодо принципів організації – вона скоріше фрагментована, хоча очевидною є тенденція до об'єднання, інтеграції навколо досить плідної і привабливої ідеї національного державотворення (що, однак, не виключає входження в еліту людей, які виступають, наприклад, за реставрацію СРСР). До принципів формування сучасної української еліти можна також віднести:

- досвід попередньої роботи, взаємні зобов'язання, які нерідко визначають рух в еліту (а не професійні якості);

- особисту відданість як критерій відбору на управлінські посади;

- клановість та протекціонізм;

- регіональну роздробленість (коли окремо співіснують, а інколи і протистоять столична, «донецька», «дніпропетровська», кримська, львівська, одеська еліти тощо);

**Політична
еліта
сучасної
України**

**Принципи
формування
української
еліти**

- певна несамостійність, коли під час прийняття важливих рішень еліта орієнтується на досвід та оцінку Заходу чи то Росії.

**Особливості
української
еліти**

Усі ці принципи впливають скоріше з відносною “молодістю” української еліти, оскільки говоримо про 20-літній вік цієї еліти, і вона не може повністю відмовитися від принципів та методів діяльності попередніх еліт, тим більше, що навіть особистісний склад її змінився не повністю. Дослідники виділяють й інші особливості сучасної української еліти, які унеможливають якісне виконання нею своїх суспільних функцій (Росенко М. І). Серед цих особливостей необхідно зазначити:

- переважання особистих і групових інтересів у поведінці представників політичної еліти над інтересами суспільними;

- відносно низький рівень професійної підготовки значної частини політичної еліти;

- відсутність необхідного для ефективної діяльності еліти стратегічного мислення і низька якість політичних рішень, що приймаються;

- низька ефективність політико-управлінської діяльності;

- не вміння (неготовність) домовлятися, погоджувати інтереси та визначати їх пріоритетність з точки зору інтересів усього суспільства;

- відчуження політичної еліти від суспільства, поглиблення соціального розриву між її представниками та пересічними громадянами.

Як наслідок, ця еліта не справляється з виконанням необхідних, соціально важливих функцій, а її діяльність досить часто зводиться до мінімально необхідної діяльності, що забезпечує збереження існуючого статусу правлячої еліти, оскільки належність до політичної еліти надає її представникам престижу, можливості приймати важливі рішення, мати соціальні та економічні привілеї, недоторканність та інші блага.

А тому найбільш актуальною є питання легітимності сучасної української еліти.

3. Політичне лідерство

Лідерство

У політології під політичним лідерством розуміють процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, яка добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичний лідер

Політичним *лідером* (від англ. - *провідний, ведучий*) вважається авторитетний член політичної, суспільної організації, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль в соціальних процесах, об'єднувати людей, спрямовувати їхню діяльність. **Політичний лідер** – це людина, яка не лише бере участь у політиці не просто очолює якусь її ділянку, а яка визнана широким загалом його прибічників здатною приймати самостійні, нетривіальні рішення, які змінять щось у суспільних процесах на краще або принаймні перервуть негативну динаміку. Таким чином, **головні функції лідера** – об'єднати і політично мобілізувати людей на суспільні інновації.

Особливості політичного лідерства

Політичне лідерство має свої особливості, що істотно відрізняють його від лідерства в малих групах (на ці особливості вказує, зокрема, Семіман):

Дистанційність

- політичне лідерство – це **дистанційне** лідерство. Якщо в малій групі – сім'ї, колективі, студентській групі – лідер і його оточення мають безпосередні, емоційно забарвлені контакти, то в політичному лідерстві ця характеристика відсутня. Лідер «діє» здалека, через засоби масової інформації, представників урядових та інших структур. Його прямі, безпосередні контакти з масами обмежені;

Багаторівність

- політичне лідерство – **багаторівневе і багаторольове** лідерство. Лідер має орієнтуватись і «працювати» як на найближче оточення (наприклад, на політичну партію чи якусь окрему соціальну групу), так і на народ у цілому чи якусь велику соціальну групу. У кожному разі він повинен демонструвати ті риси, які є привабливими в даному середовищі, ті зразки поведінки чи ідеї, що відповідають очікуванням саме цієї групи. Взагалі

політичний лідер повинен працювати в рамках системи переконань та норм, яких дотримуються ті, ким він керує;

Корпоративність

- політичне лідерство – це **корпоративне** лідерство. Політичний лідер «грає» свою роль не сам. У цьому разі цілком доречним є крилатий вислів про те, що «короля грає свита». На політичне лідерство працює іноді величезний штат помічників, радників, консультантів, іміджмейкерів, які спільними зусиллями формують образ лідера, допомагають йому вирішувати проблеми. Цей образ, як його сприймають підлеглі, може істотно відрізнятись від справжнього. Але у політичному житті це є досить поширеним явищем. Тим більше сьогодні, коли існує стільки технічних та інформаційних можливостей. Та і в минулі часи те, що М. Вебер називав харизмою, не завжди мало під собою реальну основу, головною була готовність людей бачити це і вірити в надзвичайні риси та здібності лідера.

Окрім цих особливостей, зазначимо також, що політичне лідерство завжди є **інституціоналізованим**, оскільки діяльність лідера більшою чи меншою мірою визначається і обмежується існуючими соціальними і політичними відносинами, нормами, процедурами прийняття рішень і виражається у присвоєнні лідерові певного статусу.

Функції лідерства

Політичне лідерство виконує у суспільстві низку важливих **функцій**:

- формування у суспільстві спільних цілей і цінностей та об'єднання навколо них громадян;
- формулювання та прийняття політичних рішень;
- забезпечення зв'язку влади та мас у процесі здійснення влади;
- легітимацію влади, оскільки лідер забезпечує владі підтримку та довіру на основі особистого авторитету й впливу на маси;
- мобілізацію мас на виконання поставлених завдань;
- формування в масах оптимізму та ентузіазму, готовності й бажання виконувати поставлені

завдання;

- соціальний патронаж, захист та підтримку мас.

*М. Вебер
про
соціально-
психологічні
якості лідера*

Для того щоб стати лідером, людина повинна мати певні психологічні та соціально-політичні якості, які виділяють її поміж інших. Серед бажаних **соціально-психологічних якостей** лідера досить часто відзначають почуття гумору, такту, вміння звернути на себе увагу, впевненість у собі. М. Вебер, зокрема, зазначав, що є три основні якості, які є визначальними для політика:

- пристрасть (небезсторонність, орієнтація на суть справи, здатність бачити цю суть, відчувати її);

- почуття відповідальності, без якого немислима будь-яка політична діяльність;

- кругозір, який містить відчуття реальності, внутрішню зібраність і певну дистанцію стосовно речей і людей.

*Соціально-
політичні
якості*

Що ж стосується **соціально-політичних якостей**, то лідер повинен мати власне бачення дійсності (бажано – близьке до реальності), мати власну політичну програму та бажання працювати на її виконання. Звичайно ж, для цього потрібні певні інтелектуальні задатки, воля, наполегливість і цілеспрямованість. Якщо немає вказаних рис у бажаному обсязі, то лідер формує у послідовників упевненість у їх наявності, тобто використовує популістські гасла та заклики, намагаючись досягти популярності та підтримки. Це і є два виділені М. Вебером способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою».

М. Веберу належить і досить поширена і своєрідна класифікація політичного лідерства, яку він виводить із типів панування:

*Типи
лідерства
за
М.Вебером*

- **традиційне лідерство**, в основі якого лежать звичай і звичка, традиції та вірування. Традиційними лідерами були свого часу вожді племен, старійшини, монархи;

- **харизматичне лідерство**, коли за лідером визнаються надзвичайні якості та здібності, іноді магічні. Люди вірять, що правитель покликаний здійснити наперед визначену місію і його влада

практично не обмежена. Особливо ефективним таке лідерство є в кризові, переломні періоди;

*Теорії
лідерства*

- **раціонально-легальне** лідерство, що ґрунтується на правилах і законах. Такого лідера обирають шляхом демократичних процедур і його влада обмежена. За зловживання повноваженнями він несе відповідальність перед тими, хто його обрав.

Існують й інші теорії політичного лідерства.

Теорія рис

Так, **теорія рис** пояснює природу політичного лідерства видатними індивідуальними рисами людини, які рано чи пізно призводять її до влади. Серед цих специфічних рис – розвинений інтелект, сила волі, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність. Перелік цих здібностей змінюється.

*Ситуаційна
теорія*

Ситуаційна теорія обґрунтовує ідею залежності поведінки лідера від соціальних умов. Лідерство конкретної особи є функцією ситуації. Особа, що є лідером в одній ситуації, зовсім не обов'язково буде лідером в іншій ситуації. Саме конкретні обставини зумовлюють виникнення політичного лідерства, визначають його функції та поведінку. Проте ситуаційна теорія не враховує, що не лише ситуація породжує лідера, а й сильна особистість спричиняє виникнення нової політичної ситуації.

*Психоло-
гічні теорії*

Серед **психологічних теорій** потрібно виділити концепції:

З. Фрейда: витоки лідерства знаходяться у людській психіці. Він пояснював лідерство несвідомим прагненням індивіда панувати над іншими і виділив дві групи осіб: ті, хто прагнуть влади, і ті, хто відчуває потребу в підпорядкуванні.

Г. Лебона: народ складається з лідерів і мас. Лідери можуть усе, достатньо тільки навчитися їм володіти психологією маси. Натовп завжди шукає вождя і сам прагне до підпорядкування.

Е. Фромма та Т. Адорно: індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, при певних соціальних умовах перетворюються в авторитарних вождів. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, що охоплені системною

кризою, внаслідок якої існує атмосфера масового відчаю та неспокою. За цих обставин народ шукає спасителя і готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підпорядкувати собі всі структури громадянського суспільства, є схильним до містики, демагогії, нетерпимий до проявів інакодумства і демократії.

Марксистська теорія

Марксистські теорії, трактуючи природу політичного лідерства, виходять із соціально-класових основ суспільства. На думку марксистів, політичні лідери з'являються як реакція на об'єктивну суспільну потребу. Якщо соціальна та історична ситуація потребує лідерів, то вони неодмінно з'являються. Політичні лідери є представниками певних класів.

Теорія послідовників

Відповідно до теорії **визначальної ролі послідовників** лідерів «роблять» оточуючі його послідовники. Лідер визначається як людина, яка найбільш успішно виражає потреби інших людей. Тут може бути два варіанти: лідер здатний розпізнати потреби своїх послідовників і запропонувати їм програму їх здійснення, лідер – лише маріонетка в руках своєї групи і виконує її прямі вказівки.

Інтегративна теорія

Інтегративна теорія лідерства вважає цей феномен наслідком сукупного впливу цілої низки факторів (суб'єктивні якості, ситуація, взаємозв'язок із послідовниками). Тому деякою мірою містить принципи та підходи зазначених вище теорій.

Багатогранність феномену політичного лідерства, що містить у собі стиль керівництва, домінуючі риси характеру, мотивацію до лідерства та образи лідера, існуючі у свідомості його послідовників, спонукала до життя різноманітні варіанти класифікації (типології) лідерства.

Типи лідерства

Зазначимо, що у реальному житті жоден із визначених класифікаціями типів, образів лідерства практично не зустрічається у чистому вигляді, а поєднуються у різних політичних діячів у різних комбінаціях. Проте класифікація дозволяє виділити важливі й значущі характеристики, які дозволяють краще розуміти суть і функції лідера, та ті межі, що

задає суспільство для його діяльності. Як зазначав М. Дюверже, «завдання методологічної класифікації постає сьогодні як найважливіше; у політичних науках неможливий жоден рух уперед, поки їх дослідження зберігатимуть атомізований характер».

Демократичне та авторитарне лідерство

Одна з найпопулярніших типологій політичного лідерства опирається на ідею М. Вебера про різні **типи легітимності** й виводить ці типи залежно від природи авторитету, на якому побудована влада лідера (традиційне, харизматичне та раціональне лідерство). Про цю типологію мова вже йшла вище.

Залежно від ставлення лідера до підлеглих дослідники виділяють також **авторитарне** й **демократичне** лідерство. Для авторитарного лідерства характерним є одноосібний спрямований вплив, що базується на силі чи погрозі її застосування, тобто певних негативних санкцій. Демократичне лідерство передбачає врахування інтересів і думок окремої групи або організації (рідше мова може йти про суспільство в цілому), залучення (або видимість такого) їх до прийняття рішень чи виконання.

Типологія М. Херманн

В основу класифікації М. Херманн покладено **імідж**, який має лідер у суспільстві, та певні принципи, які він сповідує і реалізує у своїй діяльності. Так, М. Херманн виділяє:

- лідера - **«прапороносця»**, для якого характерне власне бачення дійсності, привабливий ідеал, «мрія», що, як прапор, здатна захопити маси і вести за собою;

- лідера - **«служителя»**, який орієнтується на думку й очікування своїх прихильників і виборців, діє від їхнього імені та своєю діяльністю і рішеннями демонструє готовність виступати в ролі виразника інтересів народу;

- лідера - **«торговця»** відрізняє здатність чітко бачити ситуацію і вміти використати її, вміння переконати людей у правоті і власних ідей і майбутніх вигодах самих людей від їх реалізації. Це людина, яка може «продати» ідеї як товар і

примусити інших працювати на себе, адже ці ідеї втілюють у життя саме підлегли;

- лідера - **«пожежника»**, який здатний діяти в конкретній ситуації, реагувати на найактуальніші суспільні проблеми, чітко і швидко вловити особливості, ризики та вигоди цієї ситуації, а іноді – й створити її.

За **методами діяльності** (за Н. Макіавеллі) існують лідери:

- **«леви»** – ті, що користуються силовими методами, рішуче й безжалісно зносячи всі перешкоди на шляху до цілі, а їхні цілі полягають у наведенні або підтриманні існуючого порядку;

- **«лиси»** – ті, що користуються методами хитрості й обману і намагаються виплутатись із проблем шляхом незначних, але галасливих змін (і всупереч власним намірам іноді приводять до справжніх зрушень).

Залежно від ставлення до існуючої політичної системи і типової політичної поведінки лідерів поділяють: на реформаторів та революціонерів, функціонерів та конформістів, лідерів-ідеологів та лідерів-прагматиків.

Звичайно ж, наведені приклади класифікації не вичерпують усіх існуючих підходів. Проте в цьому контексті важливо підкреслити, що тип лідерства і реалізація його в конкретних історичних і політичних умовах визначаються не лише особливостями самого лідера, а й усім комплексом існуючих на той час умов у суспільстві. Згадаймо хоча б тривалу дискусію кінця XIX сторіччя про роль народних мас та особистості в історії.

Політичне лідерство – це дійсно складний процес взаємодії особистості та суспільства. Саме тому політичні лідери діють іноді всупереч власним принципам та ідеалам, або ж виявляються не здатними приймати виважені, прораховані й, отже значить, реальні й виконувані рішення.

І поява конкретного лідера та межі його впливу на перебіг суспільних процесів залежать від багатьох чинників, не останніми серед яких є суспільні очікування і особливості політичної

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Чи є тотожним поняття «державна бюрократія» поняттю «політична еліта»?

2. Які типи рекрутування політичної еліти є найбільш поширеними у сучасній Україні?

3. Які характеристики, згідно з теорією Н. Макіавеллі, відрізняють правління еліти «лисиць» і еліти «левів», і до якого типу ви б віднесли сучасну правлячу еліту в Україні?

4. Які типи політичної еліти та які типи політичних лідерів більш характерні для відкритої та закритої політики?

5. Чи завжди лідерство веде до культу особи? Чому культ особи супроводжується існуванням лідерів у двох вимірах – реальному та уявному?

6. Як ви розумієте вислів Г. Трумена: «Суть влади президента полягає в тому, щоб об'єднати людей і спробувати переконати їх робити те, що вони повинні робити без всякого переконання?»

Список літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер. ; [пер. с нем., сост., общ. ред. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1990.

2. Гуцал А. Обличчя влади : політична еліта кінця ХХ сторіччя / А. Гуцал. – К. : Наукова думка, 2005. – 304 с.

3. Карол А. Основи ефективного лідерства / А. Карол, О'Конор. – К. : Британська Рада в Україні, 2000.

4. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Л. : Кальварія, 1996.

5. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика. Гл. VI. Политические агитаторы / Г. Д. Лассуэлл // Весник МГУ. – Сер. 18. – Социология и политология, 2001. – № 1, 2.

6. Моска Г. Правящий класс / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10.

7. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры : [монографія] / А. Д. Пахарев. – К. : Знання України, 2001.

8. Політика в особах: політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське видавництво, 2008.

9. Приходько С. М. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ ст. / С. М. Приходько. – К. : Стило, 1999.

10. Татенко В. О. Лідер ХХІ / В. О. Татенко // Lider ХХІ. Соціально-психологічні студії. – К. : Видавничий Дім «КОРПОРАЦІЯ», 2004.

11. Траверсе О. О. Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології / О. О. Траверсе // Наукові записки: збірник. – Вип. 25. – К. : ПіЕНД, 2004.

12. Харченко Л. В. Гендерні проблеми при формуванні політико-адміністративної еліти в Україні / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2.

13. Херманн М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики / М. Дж. Херманн // Полис. – 1991. – № 1.

Політична система суспільства

1. Політична система, її структура та функції

Політична система

Найбільш поширеним у літературі є визначення політичної системи як сукупності політичних організацій, інститутів, форм взаємодії та взаємовідносин між ними, через які реалізується політична влада. Саме політична влада є «центруючим» елементом політичної системи.

Поняття «політична система» було введено

***Д. Істон
про
політичну
систему***

в політичну науку американським політологом Д. Істоном для характеристики політики як самостійної сфери життя суспільства, яка в той же час тісно пов'язана з іншими сферами суспільного життя. Він зазначав, що політична система – це «поведінка або комплекс взаємодій, за допомогою яких досягається і здійснюється для суспільства владне розміщення ресурсів або обов'язкових рішень». Слідом за Істоном, класики політичної науки, зокрема Г. Алмонд, К. Дойч, також розуміють під політичною системою сукупність політичних взаємодій, ролей та функцій, притаманних будь-якому суспільству, акцентуючи увагу перш за все на системності та взаємозалежностях у політичному житті. Водночас, політична система передбачає не лише систему відносин та ролей, а й відповідну інституціональну структуру, на основі якої будуть розвиватись і розгортатись ці відносини. За Т. Парсонсом, структура – це «анатомія» соціальної системи.

Сучасний російський політолог К. Гаджиев характеризує політичну систему як комплекс інститутів та організацій, які в сукупності становлять політичну самоорганізацію суспільства.

Загалом же, аналізуючи суть та структуру політичної системи, дослідники сходяться на тому, що вона є інтегрованим політичним суб'єктом, забезпечуючи необхідні комунікації у суспільстві, і її суть розкривається через діяльність різних структур, що прямо чи опосередковано беруть участь у прийнятті та реалізації політичних рішень. А тому важливими складовими виступають також політичні процеси, інститути, суспільна активність чи пасивність, дії та взаємодії (Б. Кухта), а ще цінності та норми, які ці дії визначають і регламентують, принципи організації та здійснення політичної влади.

Принципово важливим для розуміння політичної системи є те, що вона становить не просту сукупність багатьох елементів, а чітку структуру, яка складається із необхідної кількості

***Роль у
прийнятті
та
реалізації
рішень***

**Функціо-
нальність
структури**

елементів (тобто функціональних частин – таких, що не лише підтримують одна одну, а й допомагають здійснювати основну функцію системи) і відповідного їх **розташування та взаємозв'язаності**. Така замкнена, цілісна схема зв'язків, що забезпечує найбільш корисну дію всіх елементів і визначає висоту організованості системи, називається її структурою.

**Структура
політичної
системи**

Якщо виходити з того, що політична система є сукупністю організацій та відносин, з допомогою яких реалізується політична влада, можна сказати, що ця система складається із чотирьох основних елементів: держави, політичних партій, громадських організацій та народу. Якщо ж провести більш детальний аналіз, то цей перелік елементів необхідно продовжити. Адже кожен із названих елементів не існує у політичній системі окремо й виокремлено, а тому необхідним є врахування не лише організаційної складової, а й інституційної (закони і традиції), культурної (політична свідомість і ментальність народу) та комунікаційної (взаємовідносини між усіма залученими до політики суб'єктами). Тому для аналізу структури конкретної системи потрібно визначити, як названі чотири елементи зв'язані між собою, як вони взаємодіють і підтримують одне одного в реалізації основної функції системи, якою є політичне забезпечення існування і розвитку суспільства.

Більшість дослідників погоджується з твердженням, що політична система суспільства є багатофункціональною структурою, яка містить у собі чотири групи елементів, що тісно пов'язані і взаємодіють між собою:

**Політичні
організації**

- інституціональну частину, куди входять різноманітні соціально-політичні інститути, організації, установи (державна, політичні партії, громадські організації, об'єднання та рухи, різні органи безпосередньої та представницької демократії, засоби масової інформації, в деяких системах – церква і т. д.). Основну роль у політичній системі відіграє держава;

***Політичні
норми***

- нормативно-регулятивну частину, куди входять політико-правові норми, принципи, традиції, норми моралі та інші засоби регуляції взаємовідносин між суб'єктами політичного життя (Конституція, закони, традиції, звичаї, документи, що регулюють відносини всередині окремих організацій (як, наприклад, Програма КПРС у радянські часи), але чинять певний вплив на все політичне життя). Такі норми визначають і регулюють політичні відносини, надаючи їм певної легітимності й упорядкованості. Завдяки цим нормам і принципам у житті суспільства закріплюються й отримують визнання ті чи інші соціальні інтереси, формуються політичні підвалини суспільства, впроваджуються прийнятні моделі політичної поведінки.

***Політичні
відносини***

- комунікативну частину, що становить сукупність різноманітних політичних відносин між соціальними групами, політичними партіями, окремими структурами, громадянами і державою з приводу влади та засобів її реалізації. Ці відносини можна поділити на три групи: по-перше, відносини між класами, націями та державами, що становлять основу політичної системи і знаходять своє відображення у функціонуванні відповідних політичних організацій; по-друге, відносини, в яких однією зі сторін є та чи інша політична організація (це найчастіше так звані вертикальні відносини, через які здійснюється безпосередній владний вплив, керівництво і управління); по-третє, це відносини між політичними організаціями та установами (між гілками влади в державі, між партіями, громадсько-політичними організаціями, рухами з приводу влади), до яких досить часто зводять усю політичну систему;

***Політична
культура***

- культурно-ідеологічну, що означає політичну свідомість, культуру громадян, політичні ідеології, які містять у собі політичні уявлення, ціннісні орієнтації, установки, емоції, що формуються під впливом конкретної соціальної та політичної практики і визначають поведінку

людей та їхніх груп у політичній сфері.

Держава у політичній системі

Специфічне місце серед названих елементів політичної системи посідають політичні організації, оскільки саме вони здійснюють у будь-якому суспільстві політичну владу (або намагаються добитися такої можливості). Розрізняють власне політичні організації – держава, політичні партії, для яких здійснення влади чи боротьба за владу є основною сферою і метою діяльності. Звичайно ж, головну роль тут відіграє держава. Вона є виразником інтересів та волі економічно панівного класу, закріплює їх у законах, займається вирішенням загальних справ, що є характерними для кожного суспільства. Частково політичними організаціями (їх ще називають політизованими організаціями) можуть бути громадсько-політичні об'єднання, рухи, інші організації, для яких участь у здійсненні політичної влади є лише одним із напрямків діяльності. Поділ на власне політичні й неполітичні організації часто є умовним, оскільки в деяких політичних системах, наприклад тоталітарного типу, будь-які організації набувають політичного характеру (профспілки стають «школою комунізму», комсомол, піонерська організація, спортивні товариства – всі працюють над вирішенням політичних, по суті, питань).

Функції політичної системи

Життєдіяльність політичної системи виявляється в процесі виконання цілої низки функцій: стратегічної, мобілізаційної, регулятивно-регламентаційної, адаптаційної, функції політичного реагування, розподільчої, рекрутування еліт, політичної соціалізації та інших. Зокрема, політична система:

- визначає завдання, шляхи розвитку суспільства;
- організує і мобілізує суспільство на досягнення зазначених цілей;
- узгоджує інтереси суб'єктів політичного процесу;
- забезпечує стабільність та безпеку суспільства;
- здійснює контроль за виконанням політичних, правових та інших норм поведінки, запобігає

спробам їх порушення та застосовує відповідні санкції;

- контролює розподіл матеріальних та духовних ресурсів;

- розробляє і втілює в суспільстві спільні й прийнятні форми поведінки;

- забезпечує політичну соціалізацію особистості, залучає людей до політичного життя.

Як бачимо, вплив політичної системи поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства, і від її життєздатності і нормального функціонування залежить і оптимальний розвиток суспільства в цілому, окремих громадян та соціальних груп.

2. Політичні режими

На основі аналізу особливостей структури та функціонування елементів у конкретних суспільствах було зроблено і класифікацію політичних систем. Серед найпоширеніших – виділення англо-американських, європейсько-континентальних, доіндустріальних і тоталітарних систем (Г. Алмонд), відкритих і закритих систем (К. Поппер), ліберальних, комуністичних, традиційних, популістських і авторитарно-консервативних систем (Ж. Блондель).

Політичний режим

При цьому для більш детальної характеристики процесів реалізації політичної влади, взаємовідносин центральних органів влади з іншими суб'єктами політичного життя та суспільства в цілому в політології активно використовується і категорія «політичний режим» (у перекладі з французької – порядок управління).

Політичний режим характеризує сукупність форм, методів, засобів здійснення політичної влади, принципи взаємовідносин політичних інститутів та організацій. Деякі дослідники навіть використовують категорії «політична система» і «політичний режим» як тотожні (М. Дюверже). На наш погляд, їх

потрібно відокремлювати, як це роблять, наприклад, О. В. Лазоренко та О. О. Лазоренко. Вони вважають, що політичний режим — це свідчення того, в якому політичному напрямку здійснюється політична влада, які вона має політичні пріоритети, які докорінні інтереси людей вона відстоює, які механізми пропонує для задоволення поточних потреб більшості, що робить для зняття соціальної напруженості й досягнення стабільності тощо, тобто як у цьому суспільстві функціонує політична система. Політичний режим є характеристикою політичної системи, він пов'язаний з нею загалом і з усіма її складниками, відображаючи як загальні принципи організації гілок влади, форми та методи її реалізації, так і більш конкретні, але істотні особливості — роль глави держави чи уряду, особливості партійної системи тощо.

Політичний режим поєднує в собі **такі параметри:**

***Критерії
типології
політичних
режимів***

- рівень політичної участі народу, його «залученість» у процесі прийняття політичних рішень, тобто міру представництва, громадського контролю та волевиявлення;

- рівень реалізації прав і свобод громадян, характер функціональних відносин владних інститутів, спосіб формування представницьких органів влади;

- рівень можливого вільного конкурентного суперництва правлячих та опозиційних груп у процесі формування державної влади;

- рівень централізації влади співвідношення центральної та місцевої влади і рівень місцевого самоврядування;

- відповідність діяльності державних органів правовим основам, дотримання конституції та інших законів;

- наявність та статус державної ідеології, відношення до опозиційних ідеологій, умови діяльності засобів масової інформації;

- методи державного управління, співвідношення силових, примусових засобів та

методів переконання для підтримання порядку і стабільності в суспільстві.

Орієнтуючись на названі параметри, дослідники розрізняють такі політичні режими: тоталітарний, авторитарний, ліберальний та демократичний. В узагальненому вигляді ознаки політичних режимів викладені у наведеній нижче таблиці. Проте деякі характеристики вимагають більш детального аналізу.

Нагадаємо, термін «тоталітаризм» походить від латинського «totalitas», що означає цілісність, повнота. І сутнісною характеристикою тоталітарного режиму є орієнтація на злитість, уніфікацію, тотальну єдність усіх без винятку сфер суспільного життя (К. Гаджиев).

Тоталітарний режим Для **тоталітарного** режиму характерні такі ознаки:

- тотальний контроль держави над усіма сферами суспільства;
- монополізація влади в руках однієї партії, що цілком підпорядкована вождеві;
- зрощення політичної партії з державою;
- повне панування однієї ідеології, терористичний поліцейський контроль;
- мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства;
- проголошення принципу органічної єдності держави і народу;
- панування воєнної або планової економіки, що пов'язане з обмеженням чи повною ліквідацією приватної власності, етатизацією (одержавленням) господарчого життя, впровадженням командно-адміністративних методів управління, ідеологізацією економіки.

Соціально-економічні та політичні основи

Соціальною основою тоталітаризму завжди постають люмпенізовані верстви, маргінали, формування яких є закономірним у кризові часи і в часи “великих перебудов”. У політичній сфері виникнення тоталітаризму можливе лише в суспільстві, де існує лише одна партія, яка, захопивши владу, здатна повністю знищити опозицію. Відбувається повне одержавлення

тоталітаризму

політичної системи, громадські організації існують лише ті, які санкціоновані партією і державою. При такому режимі політичні відносини та інститути втрачають свої особливості, по суті, зникають або носять формально-декоративний характер. Головним завданням партії стає формування потрібної для неї « нової людини ». Економічною основою тоталітаризму є тотальна державна власність і репресивно-примусовий спосіб організації виробництва.

Отже, тоталітарний режим – це влада однієї ідеологічної організації, тотальний контроль за усіма сферами суспільного життя і формами власності та використання єдиної державної ідеології як основного засобу панування. Застосовується для подолання надзвичайної суспільно-політичної кризи, яку не вдається подолати іншими методами.

Основними історичними різновидами тоталітарних режимів є комуністичний тоталітаризм, фашизм і націонал-соціалізм.

Авторитарний режим

Авторитарний режим – це режим влади, яка не обмежена правом, влади, що спирається на насилля і здійснюється одноосібним правителем або рідше – правлячою елітою. Найголовнішими рисами такого режиму є:

- влада не формується народом і не обмежується правом, а найчастіше захоплюється насильно;

- поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову не існує або ж поділ лише формальний;

- жорстка централізація управління, монополізація влади в руках правлячої еліти або вождя;

- влада спирається переважно на адміністративний, поліцейський та каральний апарат, переважає кодигний тип могутності.

У найбільш поширеному варіанті авторитарний режим – це влада однієї людини, контроль лише за політичною сферою (і, відповідно, свобода в усіх інших сферах) та використання прямого примусу для відновлення

*Соціально-
економічні
та політичні
основи авто-
ритаризму*

правопорядку і виконавської дисципліни.

Умовами формування авторитарного режиму найчастіше є глибока соціально-політична криза суспільства, руйнування сталої соціальної структури та маргіналізація суспільства, поширення в політичній свідомості мас популізму та радикалістських ідей, формування культу особистості, з якою пов'язують надії виходу з кризи, зростання на цьому фоні ролі виконавчої влади.

Отже, авторитарний режим характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням прав і свобод громадян. На відміну від тоталітарного режиму він допускає певні елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій.

Якщо при тоталітарному режимі влада намагається контролювати всі без винятку сфери життя, прикриваючись гаслом органічної єдності з народом, то авторитарний режим порівняно з тоталітарним не вдається до такого тотального контролю, не має єдиної і обов'язкової для всіх ідеології.

До різновидів авторитаризму відносять військові, традиційні, теократичні, персоналізовані, неоавторитарні та інші режими.

*Ліберальний
режим*

На відміну від авторитарного чи тоталітарного режиму ліберальний режим – це послаблена державна влада, мінімальний контроль держави за суспільством (і, відповідно, максимальна свобода в усіх сферах) та використання мінімального примусу та втручання держави у суспільні процеси. Такий політичний режим на перших порах приводить до швидкого економічного зростання, але завершується монополізацією в економіці та політиці.

Основними характеристиками **ліберального** режиму є:

- розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову при зростанні значення законодавчої влади;
- конституційність, багатопартійність,

абсолютна свобода особистості;

- майже повне обмеження компетенції та сфери діяльності держави, її невтручання в справи громадського суспільства, економічні, соціальні, духовні процеси.

***Перехідний
характер
ліберального
режиму***

Особливості ліберального режиму визначаються перш за все тим, що він є деякою мірою проміжним, перехідним від тоталітарного чи авторитарного до демократичного (можливо, саме тому не всі науковці виділяють цей режим як окремий, самостійний тип). Тому відсутність контролю держави при ліберальному режимі (як противага гіпертрофованій ролі її в попередніх випадках) призводить до монополій у різних сферах життя суспільства: монополія в політиці – хоча й існує багатопартійність, але реально при владі найчастіше знаходиться тільки одна партія, інші партії не є їй противагою і не конкурують з нею; монополії в економіці – відсутність рівної конкуренції спочатку призводить до економічного зростання, однак потім викликає спад в економіці.

Демократичний режим, навпаки, розбиває монополії та створює умови для рівної конкуренції. До основних його характеристик належать:

***Демокра-
тичний
режим***

- представницький характер формування влади, що передбачає регулярні вибори, таємне голосування;

- наявність народного суверенітету при загальному праві голосу всіх громадян незалежно від статі, майнового цензу, раси, національності;

- верховенство закону в усіх сферах життя суспільства;

- домінування судової влади над законодавчою та виконавчою гілками влади;

- пріоритет прав і свобод громадян над правами держави;

- політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність;

- чітке розмежування між виборними державними функціями та посадами, що потребують спеціальної та професійної підготовки.

Демократичний режим головний наголос робить на забезпеченні законності в країні, внаслідок чого в умовній піраміді влади певна першість належить судовій владі стосовно законодавчої та виконавчої влад. Водночас демократичному режиму властиві: незалежне громадянське суспільство при незначному втручанні держави; ринкова економіка; домінування приватної власності; активна позиція держави на міжнародній арені.

Отже, демократичний режим – це сильна державна влада, контроль держави за недопущенням монополій в економіці та політиці й використання примусу для демонополізації всіх сфер суспільного життя.

Наведена нижче таблиця дозволить не лише систематизувати зазначені ознаки, а й простежити особливості кожного політичного режиму з точки зору забезпечення механізмів взаємодії народу і влади, а також можливостей та гарантій «залученості» індивіда у політичні процеси.

ТИПОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

<i>Ознака режиму</i>	<i>Тоталітарний режим</i>	<i>Авторитарний режим</i>	<i>Ліберальний режим</i>	<i>Демократичний режим</i>
1. Характер та міра реалізації влади	Загальний, не знаючий меж контроль і насильство	Виникнення не контролюваних владою сфер суспільного життя	Влада веде діалог з незалежними групами, що виникають у цих сферах, і сама визначає його результат	Влада реалізується представниками громадян, обраними відповідно до закону

2. Ставлення людей до влади. Загальна характеристика взаємодії людей із владою	Злиття суспільної свідомості з владою	Відчуження народу від влади	Вплив суспільства на владу	Вибір конкретних носіїв влади народом
3. Статус горизонтальних соціальних структур	Руйнування будь-яких горизонтальних структур	Допущення їх у тій мірі, у якій вони носять професійний, недержавний характер	Дозвіл існування будь-яких організацій, крім тих, які претендують на владу	Структура суспільних організацій стає основою політичної системи
4. Характер існуючих в суспільстві заборон	Дозволено тільки те, що наказано владою	Дозволено те, що не належить до політики	Дозволено все, крім зміни влади	Дозволено все, крім того, що заборонено законом
5. Характер ідеалів політичної поведінки: влади (вгорі) індивіда (внизу)	Всеомогутність. Ентузіазм, типовість	Компетентність. Професіоналізм, відданість режиму, слухняність і безправ'я	Моральність. Активність, критичний конформізм і безвідповідальність	Дотримання законів. Дотримання законів

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Вплив політичної системи поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства. Спробуйте обґрунтувати, якою мірою саме суспільство, його економіка, соціальна структура, культура впливають на політичну систему та її структуру?

2. З точки зору Г. Алмонда у політичних системах тоталітарного типу існує примусовий тип політичної активності. Чи означає це, що відмова від такого типу активності поведе за собою демократизацію суспільства?

3. У СРСР (і в усіх республіках, що входили до його складу) проводилися вибори, існував парламент, виходило багато періодичних видань.

Чи можна на основі цих рис стверджувати, що в СРСР функціонував демократичний політичний режим?

4. Визначте спільні риси й відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів

5. Проаналізуйте рівень централізації влади, співвідношення центральної та місцевої влади та рівень місцевого самоврядування у сучасній Україні та спробуйте визначити тенденції розвитку політичного режиму.

Список літератури

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, К. Далтон. – М., 2002.

2. Гаджиев К. С. Политология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Логос, 2002.

3. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2.

4. Горлач М. І. Політологія: наука про політику: підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : ЦУЛ, 2009.

5. Леонгард М. XXI век – век Европы. – М., 2006.

6. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Политические исследования. – 2000. – № 4.

7. Мазіна А. В. Політична система як наукова категорія та суспільно-політичний феномен // Стратегічні пріоритети. № 4 (5), 2007 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2007_4/08-Mazina.pdf

8. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій – К. : Вид-во «Ай-БІ», 2002

9. Пугачев В. П. Введение в политологию. / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М., 2003.

10. Пухкал О. Г. Модернізація політичної систе-

ми України: державно-управлінський вимір // Державне управління та місцеве самоврядування. Випуск 3 (6), 2010 р. // Електронний ресурс. Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_3/10pogduv.pdf

11. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.

12. Тоталітаризм в Європе ХХ века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М., 1996.

13. Холод В. В. Лекції з політології: навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2001.

14. Фісун О. А. Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. – № 1 (6), 2008 р. // Електронний ресурс.

Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/20081/2.pdf

Держава в політичній системі суспільства

1. Особливості держави як політичного інституту. Функції держави

Держава як соціальний інститут

Термін “держава” є надзвичайно поширеним і знайомим усім. І він завжди використовується для характеристики влади, владних відносин. Однак держава є надзвичайно складним суспільним утворенням, одним із способів територіально-політичної організації суспільства. Більшість дослідників визначає **державу як соціальний інститут**, що формується внаслідок виникнення і реалізації публічної влади, яка здійснює керівництво основними сферами суспільного життя, використовуючи у разі необхідності апарат примусу. Як зазначалось вище, держава є центральним, базовим інститутом політичної системи, в діяльності якої концентрується головний зміст політики. Вона становить складну соціальну організацію, основним призначенням якої є здійснення публічної влади в інтересах усього суспільства. Тобто це організація, через яку і за

допомогою якої реалізується політична влада в суспільстві.

Широке і вузьке розуміння терміна «держави»

Сам термін “держави” використовується в широкому і вузькому значеннях. У **широкому розумінні** держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою і яка мешкає на спільній території. В даному разі термін “держави” використовують як синонім таких понять, як країна, народ, батьківщина. У **вузькому розумінні** держава – це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства під час вирішення внутрішніх і зовнішніх питань.

Історична довідка

Сьогодні у світі існує більше 200 держав і їх кількість продовжує зростати. Динаміка зростання кількості держав є такою: 1900 р. – 80 держав, 1981 р. – 164 держави, 2002 р. – більше 200, у майбутньому прогноз одних вчених – 300–400 держав, а на думку інших – близько 800.

Існуючи упродовж багатьох тисячоліть, держава змінюється з розвитком усього суспільства, частиною якого вона є. Із цієї точки зору в розвитку держави можна виділити 2 глобальні етапи: традиційний і конституційний.

Традиційні та конституційні держави

Традиційні держави виникали й існували, як правило, стихійно, на основі звичаїв, норм, традицій, коріння яких сягали сивої давнини. Конституційні держави є об’єктом свідомого людського формування. Держави, згідно з конституціями, підпорядковуються суспільству, а їх повноваження чітко регламентуються законом. Перші конституції були прийняті в 1789 р. у США («Біль про права», 1791 р.) та у Франції («Декларація прав людини і громадянина», 1789 р.). Проте у сучасному світі існує низка держав, які не мають писаних конституцій. Це, наприклад, Великобританія, Ізраїль, Саудівська Аравія, Бутан, Оман.

Будь-якій державі притаманні такі атрибути:

Атрибути

- територія як просторова, географічна основа. Територія – це простір держави, що зайнятий її населенням і де повною мірою діє влада її еліти, яка

держави реалізується через юридичні норми;

- населення, тобто людська спільнота, що мешкає на території держави і підкорюється її владі. Населення може складатися з одного народу або ж бути багатонаціональним;
- влада, уособлена в державних інститутах. Це відносини панування і підкорення, що існують між політичною елітою і рештою суспільства.

Визначення Отже, **державна** – це політична цілісність, яку становить національна чи багатонаціональна спільнота, закріплена на певній території, де підтримується юридичний порядок, установлений елітою, яка монополізує інституційовану владу, маючи законні права на застосування сили та примусу. Можна окреслити і основні ознаки держави:

Ознаки держави

- держава – це політична організація суспільства, що забезпечує вирішення його «спільних справ»;

- наявність публічної влади, відокремленої від суспільства, спеціального прошарку професійних управлінців (бюрократії), в розпорядженні якої є особлива система органів і установ, що професійно займаються справами управління та захисту суспільства (державний апарат);

- наявність системи правових норм, санкціонованих державою обов'язкових для всього населення;

- обмеження дії влади певною територією і розподіл населення за територіально-адміністративним принципом;

- монополія на легальне застосування примусу.

Діапазон державного примусу є досить широким: від різного роду адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура;

Суверенність

- право встановлювати обов'язкові для всіх податки та збори, які є економічною основою діяльності влади;

- суверенність (від франц. *souverain* – носій державної влади) – це стан незалежності державної

влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям;

- наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Що стосується організаційної структури держави, то її сучасні форми містять п'ять основних елементів:

- представницькі органи (парламент, органи місцевого самоврядування);

- виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд);

- судові органи;

- прокуратура;

- органи державного контролю.

Верховенство державної влади

Основна відмінність держави від інших політичних інститутів та організацій полягає в тому, що саме їй належить верховна влада в суспільстві. До того ж ця влада є універсальною: вона поширюється на все населення, партії та громадські організації, вона має повноваження відміни будь-якої іншої влади, а також спирається на такі засоби впливу, яких не має жодна інша громадська організація. До таких засобів належать законодавство, чиновницький апарат, армія, суд, в'язниці тощо.

Функції держави

Діяльність держави багатогранна й охоплює найрізноманітніші сторони суспільного життя. Основні й реальні напрямки діяльності держави та її органів щодо забезпечення потреб та інтересів суспільства, які конкретизуються в завданнях, цілях і соціальному призначенні, називаються **функціями держави**. Змістом тієї або іншої функції держави є сам процес впливу держави через практичну діяльність її відповідних структур на певні суспільні відносини.

Внутрішні функції Серед функцій держави науковці традиційно виділяють внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції здійснюються в межах даної держави і в них проявляється її внутрішня політика. До внутрішніх функцій держави традиційно відносять:

- функцію регулювання політичних відносин, узгодження інтересів;
- економічну (координація господарської діяльності та економічних процесів, захисту різних форм власності);
- нормотворчу (створення та забезпечення функціонування правових механізмів суспільства (виборча система, забезпечення діяльності політичних партій та недержавних структур);
- правоохоронну (охорона конституційного ладу та громадського порядку, забезпечення та охорона прав і свобод людини);
- функцію охорони навколишнього середовища;
- адміністративно-управлінську;
- соціальну (гарантування безпеки життєдіяльності, регулювання соціальних конфліктів, соціальний захист вразливих категорій населення тощо);
- національно-консолідуєчу;
- культурно-виховну (створення та організація функціонування закладів науки, освіти, культури) та інші.

Зовнішні функції

До **зовнішніх функцій** держави відносять такі:

- оборонну (забезпечення цілісності держави, її безпеки, розвиток військового потенціалу);
- дипломатичну – спрямовану на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, розвиток співробітництва з іншими країнами, інтеграцію у світове співтовариство;
- захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами;
- боротьбу з міжнародною злочинністю і тероризмом;
- участь у міжнародній охороні навколишнього середовища.

Додаткові функції

Усі зазначені функції мають комплексний характер, їхнім об'єктом є широке коло споріднених суспільних відносин. Тому в межах зазначених основних функцій дослідники виділяють також **додаткові** (допоміжні) функції, що є складовими елементами основних функцій, але самі по собі не

*Постійні
та
тимчасові
функції*

розкривають сутності держави. Так, наприклад, реалізація оборонної функції держави містить у собі ряд допоміжних: організацію і зміцнення збройних сил, стимулювання наукових та технічних розробок у цій сфері, розроблення та створення військового обладнання, підготовку відповідних кадрів, забезпечення збереження державної та військової таємниці тощо.

За часом здійснення та за тривалістю у часі функції держави поділяються на :

- **постійні**, що здійснюються протягом усього часу існування держави (як, наприклад, охорона правопорядку, законотворча функція тощо);

- **тимчасові** функції, що здійснюються протягом певного періоду існування держави або пов'язані з певними чинниками чи обставинами. Прикладом може бути розроблення конституційного законодавства, ліквідація наслідків стихійного лиха чи соціального конфлікту.

Ці функції також можуть поділятися на внутрішні та зовнішні.

2. *Форми державного правління*

*Форма
правління*

Форма державного правління – це певний спосіб організації верховної влади в державі, який визначається джерелами влади, порядком формування і правовим статусом вищих державних органів та обумовлює структуру, принципи взаємовідносин і сферу компетенції кожного з них. Форма державного правління вказує на те, **як організована верховна влада в державі**, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному (як будуються стосунки типу: “парламент – уряд”, “парламент – глава держави” і т. д.).

Монархія

Політична наука розрізняє дві основні форми державного правління: монархію та республіку.

Монархія (від гр. – monarchia – одновладдя) – форма правління, за якої верховна влада в державі

Станово-представницька монархія	<p>цілком або частково здійснюється однією особою.</p> <p>Влада монарха є спадковою і передається від одного представника династії до іншого у встановленому законом порядку.</p> <p>Монархія була найбільш поширеною формою державного правління у Стародавньому світі. У XIII–XVII ст. у країнах Європи набуває поширення станово-представницький різновид монархії. За такої форми правління поряд із досить впливовою владою короля існують зібрання представників провідних верств населення, станів – Генеральні Штати (Франція), кортеси в Іспанії, Земський собор у Росії. Такі зібрання виконували при монархові дорадчу функцію, а інколи – ще й фінансову та законодавчу.</p>
Абсолютна монархія	<p>У XV–XVI ст. разом із руйнуванням традиційних для феодального суспільства станів у західноєвропейських країнах формується ще один різновид монархії – абсолютна або необмежена монархія (від лат. – absolut – необмежений). Відбувається максимальна централізація управління суспільством, уся верховна влада (законодавча, виконавча та судова) цілком зосереджуються в руках монарха. Розквіт абсолютизму в Англії спостерігався за царювання Єлизавети Тюдор (1558–1603), у Франції – за Людовіка XIV (1643–1715), в Росії – за Петра I (1682–1725), Катерини II (1762–1796).</p>
Історична довідка	<p>Абсолютизм як форма державного правління феодального типу був знищений буржуазними революціями XVII–XVIII ст. У результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають конституційною, або ж парламентською, монархією. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т. д.). Монарх є главою держави, символічним уособленням єдності нації, призначає главу уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.</p>
Конституційна монархія	<p>Абсолютизм як форма державного правління феодального типу був знищений буржуазними революціями XVII–XVIII ст. У результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають конституційною, або ж парламентською, монархією. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т. д.). Монарх є главою держави, символічним уособленням єдності нації, призначає главу уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.</p>
Теократичні та виборні монархії	<p>Абсолютизм як форма державного правління феодального типу був знищений буржуазними революціями XVII–XVIII ст. У результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають конституційною, або ж парламентською, монархією. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т. д.). Монарх є главою держави, символічним уособленням єдності нації, призначає главу уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.</p>

Республіка

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинених країнах і в 23 країнах, що звільнилися від колоніальної залежності. Серед них є **абсолютні** монархії (Катар, Бахрейн, ОАЕ та ін.), **конституційні** (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.), **теократичні**, де світська влада зосереджена в руках духовенства (Ватикан, Саудівська Аравія), **виборні** (Федерація Малайзія, Бутан).

Президентська республіка

Республіка (від лат. res – справа і publicus – суспільний, всенародний) – форма державного правління, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що періодично обираються населенням на певний визначений строк.

Існують президентські, парламентські та президентсько-парламентські (змішані) республіки.

Основними характерними ознаками **президентської республіки** є:

- президент (від лат. praesidens, буквально – той, що сидить попереду) одночасно є главою держави і главою уряду. Посада прем'єр-міністра в таких державах відсутня. Сучасний інститут президентства бере свій початок у США, де в 1789 р. Дж. Вашингтон був обраний першим президентом США;

Самостійність гілок влади

- президент як глава держави одноосібно, або з подальшим схваленням парламенту формує склад уряду і керує його діяльністю (так званий позапарламентський шлях формування уряду). Члени уряду зобов'язані впроваджувати політику, яка окреслюється президентом, і несуть відповідальність безпосередньо перед ним;

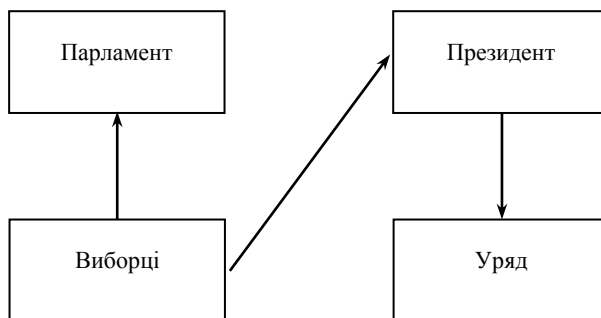
- президентська республіка базується на системі жорсткого розподілу влади, коли кожна з гілок влади має чітке коло своїх повноважень і значну самостійність. Взаємовідносини різних гілок влади здійснюються на основі системи стримувань і противаг (наприклад, вето, імпичмент і т. д.). Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент.

Такий статус і роль президента в президентській

республіці обумовлені тим, що обирається він на прямих і загальних виборах (або колегією виборців) і таким чином має загальнонаціональну підтримку.

Схематично президентську республіку можна зобразити таким чином:

*Парла-
ментська
республіка*

Класичним зразком президентської республіки є США.

Характерними ознаками **парламентської республіки** є такі:

- уряд формується на парламентських засадах, тобто він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. У більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандата. Це дозволяє через присутність в уряді лідерів правлячих партій, найбільш впливових депутатів здійснювати контроль над діяльністю парламенту. Склад уряду повною мірою відбиває партійну структуру парламенту;

- уряд у парламентській республіці є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Це урядова криза. Однак в парламентській республіці є і парламентська криза, що приводить до розпуску парламенту і призначення дострокових виборів;

*Роль
прем'єр-
міністра*

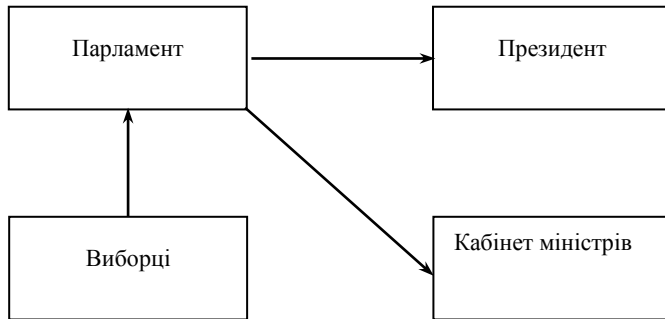
- главою парламентської республіки є президент, який обирається або парламентом, або спеціально створеними зборами. Функції президента є суто представницькими: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланням до народу, закріплювати своїм підписом закони,

користуватися правом відкладного вето тощо;

- ключовою фігурою у парламентській республіці є прем'єр-міністр (канцлер), який, як правило, є лідером партії, що отримала перемогу на виборах. І хоча прем'єр-міністр (канцлер) офіційно не є главою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії.

Схематично парламентську республіку можна зобразити таким чином:

Змішана форма правління

Класичним прикладом парламентської республіки є Німеччина. Ключову роль у системі державної влади тут відіграє посада федерального канцлера.

Змішана форма правління, яку інколи ще називають напівпрезидентською, **президентсько-парламентською, парламентсько-президентською республікою**. Вона існує в Португалії, Фінляндії, Росії, Україні. Головні її характеристики такі:

- подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом;
- поєднання характерних рис президентської і парламентської республік;
- главою держави є президент, який обирається загальнонародними виборами і тому є ключовою фігурою в політичній системі суспільства.

Форма державного

3. Форми державного устрою Територіально-організаційна структура

устрою держави, що визначає порядок ділення країни на складові частини (штати, землі, області), їх правовий статус, порядок відносин центральних і периферійних органів влади, називається **формою державного устрою**.

За устроєм держави бувають **унітарними, федеративними і конфедеративними**. Дехто з дослідників виділяє таку специфічну форму, як **імперія**.

Унітарна держава

Принцип унітаризму означає таку розбудову держави, за якої верховна (суверенна) влада повністю зосереджена в центрі, а складові частини держави (області, наприклад) **не мають** ознак політико-державної незалежності. Унітарною є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Сьогодні унітарна держава є найбільш поширеною, оскільки така форма існує в більш ніж у 150 державах світу. Наприклад, унітарними державами є Франція, Італія, Швеція, Норвегія, Португалія, Греція, Іспанія та інші.

Ознаки

Для унітарної держави характерним є наявність таких ознак:

- єдина Конституція;
- єдина система вищих органів державної влади;
- єдине громадянство;
- єдина система права;
- єдина судова система.

Статус адміністративно-територіальних одиниць

Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які **не мають політичної самостійності**. Компетенція органів влади та управління її складових (області, губернії, провінції) не виходить за межі компетенції місцевих органів. Вони підкорюються центральному органам влади й ознаками державного суверенітету не володіють. Кількість ланок у такій ієрархічній системі може бути різною. В Україні таких ланок є 5: центр (столиця) – область – район – місто – село.

Переваги та недоліки унітаризму

Усі зовнішні міждержавні відносини здійснюються центральними органами, що офіційно представляють країну на міжнародній арені.

Унітарна держава має як свої переваги, так і

недоліки. До її **переваг** можна віднести: економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур; простоту та оперативність прийняття рішень; значну стійкість в екстремальних умовах та ін.

Недоліками унітарної держави є те, що вона: закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для встановлення або відродження тоталітаризму (диктатури); ігнорує специфічні особливості етнонаціональних спільнот; як правило, позбавляє ініціативи регіональні й місцеві владні структури; провокує інколи (про що свідчать факти) зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

Імперія

Як певну проміжну форму державного устрою між федерацією та унітарною державою можна розглядати імперію. **Імперія** – це складне державне утворення, для якого характерні насильницький шлях формування та тенденція до централізації. Така держава може мати формальні ознаки федерації, однак не гарантує суверенності окремим утворенням, що входять до її складу, натомість проводить політику уніфікації, посилюючи централізацію влади, впроваджуючи єдину мову і насаджуючи єдині ідеологічні принципи.

Федеративна держава

Федерація – це добровільне об'єднання кількох самостійних державних утворень в одну союзну державу. Кожен **суб'єкт федерації** має свій власний адміністративно-територіальний поділ, свої вищі органи державної влади (поряд із федеральними), має свою конституцію та поточне законодавство (узгоджені з загальнодержавними), а інколи може мати власні військові формування та громадянство. Федеративна держава має єдиний центр, єдину територію, грошову одиницю і на міжнародній арені виступає як єдиний суб'єкт міжнародного права. Фахівці визначають низку основних принципів формування та функціонування федеративної держави, до яких належать насамперед **добровільність об'єднання та дотримання законності та конституційних прав стосовно всіх суб'єктів федерації**. Федеративний устрій у різних

Принципи федерації

країнах може мати свої особливості залежно від національного складу населення, особливостей культури та побуту народів, історичних традицій.

Головна ідея принципу **федералізму** (з лат. – союз, об'єднання) полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. Принцип федералізму уособлює поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів.

*Історична
довідка*

На початок 1995 р. існувало 18 федеративних держав із майже 440 їх суб'єктами, на території яких мешкало біля 39 % населення планети. Крім того, державний лад ще 25 країн певною мірою базується на принципах федералізму. В цих країнах налічується 30% населення світу. Таким чином, на початок 1995 р. нараховувалося близько 40 держав із федеративним устроєм, де проживало 70 % від населення планети (США, Аргентина, Бразилія, Росія, ОАЕ, Канада, Індія і т. д.).

Територія, де розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча складається з різної кількості суб'єктів (від 2–3 до 50 чи 90). Різняться федерації і назвами своїх суб'єктів: “штати” (США, Індія), “землі” (ФРН, Австрія), “кантони” (Швеція), “провінція” (Канада, Пакистан), “республіки” (Росія) та ін. Будуються федерації за різними принципами. Більша частина їх побудована за адміністративно-територіальним принципом (Австрія, Бразилія, США, ФРН та ін.). Решта федеративних держав побудована за етнотериторіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та ін.).

*Ознаки
федерації*

Для федеративної держави характерними є такі головні ознаки:

- писана конституція, яка чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному й регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані;

- двопалатний законодавчий орган, де одна палата представляє увесь народ, а друга – суб'єкти федерації;

Конфедерація

- суб'єкти федерації мають право мати свою конституцію, законодавчий орган, виконавчі структури та власну судову систему;
- функціонування в поліетнічних федераціях двох і більше офіційних державних мов;
- децентралізоване управління та ін.

Ознаки конфедерації

Термін «**конфедерація**» походить від латинського «confoederation» і означає «союз, об'єднання кількох держав». **Конфедерація** – це складне державне утворення, складовими якого є окремі незалежні держави. Це виключно добровільне об'єднання. Жодна з держав не втрачає свого суверенітету, входячи у конфедерацію, а метою такого входження є вирішення спільних економічних, політичних чи інших проблем.

У конфедерації створюються спеціальні об'єднані органи для координації дій, які не мають владних повноважень, узгоджується законодавство (ніякі рішення союзної влади не мають чинності на території держави, що входить до складу конфедерації, без їхньої згоди), проводиться спільна політика стосовно до інших держав чи об'єднань. Конфедерація не є тривким державним утворенням.

Історична довідка

Прикладом конфедерацій можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, бельгійських, італійських міст і т. д. Деякі конфедеративні утворення існували досить тривалий час: Швейцарія (1291 – 1849), Нідерланди (1579 – 1795), Німеччина (1815 – 1864), США на початку свого існування і т. д. У новітні часи історія зафіксувала створення конфедерації, яка була названа Сенегамбія. Однак, проіснувавши близько 8 років, вона розпалася на первинні складові – Сенегал і Гамбію.

Міждержавні конфедерації

Отже, сьогодні конфедерацій у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява не виключена. Натомість існує низка конфедерацій як міждержавних утворень. У цьому розумінні конфедерація – це спілка кількох держав, об'єднаних договором про взаємні гарантії, що характеризуються збереженням повної юридичної і політичної незалежності всіх її членів, відсутністю в

**ЄС та СНД
як міждержавні
утворення**

ній єдиної центральної влади, єдиного законодавства, єдиної грошової системи тощо. На відміну від федерації, що є союзною державою (в основі якої є Конституція), конфедерація є спілкою держав, що утворюється на основі договору.

Можна сказати, що близькими за своїми принципами до конфедерації є сьогодні Співдружність Незалежних Держав та Об'єднана Європа. При цьому Європейський Союз можна вважати чимось більшим, ніж конфедерація, але все ж меншим (з точки зору інтегрованості й взаємозалежності), аніж федерація. Що стосується СНД, то інтеграційні процеси в його межах сьогодні значною мірою гальмуються саме через колишнє тоталітарне імперське минуле – надто дорожать своєю ще нестабільною незалежністю молоді суверенні держави, і їх дуже лякає велич Росії (яка фактично всю свою історію існувала як імперія) та її ініціативи, спрямовані на посилення зв'язків між колишніми радянськими республіками.

Передумови

4. Правова держава та її принципи. Соціальна держава

Правова держава – це держава, в якій забезпечуються права та свободи громадян, участь народу у формуванні та здійсненні влади (безпосередньо або через представників). Така держава як передумови передбачає:

- Визначення**
- високий рівень правової та політичної культури населення;
  - існування розвиненого громадянського суспільства;
  - існування низки свобод, що забезпечують можливість пропагувати і відстоювати власні погляди та переконання.

Ознаки

Правова держава – це політична організація влади, режим здійснення якої ґрунтується на верховенстві права, самообмеженні державної влади, взаємній відповідальності громадян і держави. У правовій державі існує багатопартійність, широке коло громадських

організацій, ідеологічний та політичний плюралізм, свобода слова та засобів масової інформації.

Основними ознакам правової держави є:

- верховенство закону у всіх сферах суспільного життя;
- розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- всезагальність права, правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави;
- взаємна відповідальність особистості й держави;
- конституційні гарантії прав і свобод громадян, їхня правова і соціальна захищеність;
- політичний та ідеологічний плюралізм (багатопартійність, легалізація діяльності не лише правлячих, а й опозиційних партій та рухів);
- стабільність законності та правопорядку в суспільстві, подолання правового нігілізму;
- існування розвиненого громадянського суспільства;
- обмеження сфер діяльності держави (захист прав і свобод громадян, створення умов для господарської діяльності тощо).

Принцип розподілу влади

Юридичні принципи

У правовій державі немає влади, яка б не регламентувалася законом і принципами конституції. Гілки влади врівноважені, завдяки чому у суспільстві досягається взаємний контроль, що є гарантією проти зловживань владою, концентрації її в одних руках і перетворення в авторитарну абсолютну владу. Адже **принцип розподілу влади** має на меті не лише невтручання кожної із трьох влад у діяльність іншої, а й прискіпливий взаємний контроль між ними для запобігання тенденціям монополізації влади та корисливого або випадкового зловживання нею.

Правова держава реалізує такі **юридичні принципи** як верховенство закону, зв'язаність держави, всіх її органів, посадових осіб і громадян правом, самообмеження державної влади, взаємна відповідальність держави і громадян. Саме це і відрізняє таку державу від неправової.

**Презумпція
невинності**

У той же час правова держава має всі інші ознаки державності: державну владу як засіб проведення внутрішньої і зовнішньої політики, чітку організаційну структуру, що спирається на відповідні соціально-економічні підвалини, державний механізм, адміністративно-територіальний поділ, суверенітет, податкову систему тощо.

Правовий характер держави забезпечується і тим, що держава, яка видає закони, сама повинна поважати ці закони і не порушувати їх. Якщо ж на сьогодні в Україні більшість законів не діє, то це свідчить про те, що держава не виконує покладені на неї функції.

**Пріоритет
прав і
свобод
громадян**

Особливе значення у правовій державі має юридична захищеність особи, що відображається у презумпції невинності: демократична правова держава визнає, що всі питання, які стосуються вини чи невинності громадян у скоєнні того чи іншого злочину, необхідно вирішувати лише через суд. В той час як у недемократичній державі визнається лише відповідальність громадянина перед державою (згадаймо радянську систему). Держава ніби “дарує” громадянину права та свободи і визначає його статус, наперед вимагаючи визнання і вдячності. Правова держава робить акцент на відповідальності державних органів і посадових осіб перед громадянами за посягання на їхні права та свободи.

**Соціальна
державна**

Пріоритет прав і свобод громадян означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою. Кожен громадянин має право брати участь у виборах, працювати, мати власність, має право виражати власні погляди та переконання, право на свободу думки і совісті. У правовій державі громадянин повинен мати максимум прав і мінімум обов'язків. Теоретично громадянин має лише один обов'язок – виконувати закони.

**Завдання
соціальної
держави**

Соціальна держава – це правова держава з гарантовано високим рівнем забезпечення більшості населення, що досягається через розвинену систему соціального забезпечення. Соціальна держава – це

тип організації державного і громадського життя, що базується на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на “гідне життя”.

Соціальна держава перш за все вирішує питання соціального захисту населення і соціальної справедливості, гарантуючи тим самим забезпечення гідних умов життя громадян:

Ознаки

- узгоджує податкову систему;
- формує соціально орієнтований державний бюджет;
- забезпечує можливу рівність, демократію в суспільстві та державі;
- організовує фінансування соціальних програм та заохочення благодійної діяльності;
- впливає на процес ціноутворення тощо.

При цьому соціальна держава не лише дає людям основні права і можливості їхнього захисту, а й допомагає їх захищати тим, хто сам не може, не хоче або ж не вміє цього робити.

Суперечності

Серед **основних ознак** соціальної держави можна виділити те, що для кожного члена суспільства держава намагається забезпечити прожитковий мінімум. Саме прожитковий мінімум фахівці вважають одним із показників, за яким визначають рівень соціальності суспільства. Таким чином, держава забезпечує і необхідну політичну стабільність суспільства. Соціальна держава також намагається підтримувати малозабезпечених та середні верстви населення, роблячи основні акценти на вирішенні питань працевлаштування, освіти, медичного обслуговування, забезпечення житлом тощо.

Зазначимо, що принципи соціальної держави дещо суперечать принципам правової держави, оскільки правова держава, гарантуючи права та свободи громадян, їхню безпеку і гідне існування, все ж не передбачає втручання в систему розподілу матеріальних благ і забезпечення добробуту громадян, гарантуючи, так би мовити, рівні можливості. Для соціальної ж держави ці питання є основними. Проблемою завжди є тільки те, щоб у процесі забезпечення соціальних гарантій

держава не стимулювала соціального паразитизму і не втрачала ознак правової держави, контролюючи не лише “справедливий” перерозподіл благ, а й усе суспільство в цілому, як за радянських часів.

Потрібно також зазначити, що умовою існування соціальної держави є високий рівень її економічного розвитку. Соціальна основа соціальної держави – розвинене громадянське суспільство, наявність розгалуженої системи громадських організацій, сучасної соціальної інфраструктури.

Конституція України зазначає, що Україна є правовою і соціальною державою, що на сьогодні означає скоріше напрям, перспективи її розвитку, аніж реальний стан речей.

Таким чином, у різних сферах суспільного життя держава є основним політичним інститутом, що здійснює верховну владу. Через сукупність функцій у суспільстві, держава вирішує політичні, організаційні, фінансові, соціально-культурні, техніко-економічні питання.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Відомому російському економісту і культурологу В. Найшулю належить крилата фраза: «Держава – річ, яка вигідна всім, але не вигідна кожному окремо». Наскільки ви згодні з таким твердженням?

2. Ш. Л. Монтеск'є у книзі «Про дух законів» обґрунтовує необхідність розподілу влади і пояснює, до яких негативних наслідків може призвести об'єднання різних гілок влади. Якими, з вашої точки зору, можуть бути наслідки об'єднання:

- законодавчої та виконавчої влади;
- законодавчої та судової влади;
- виконавчої та судової влади;
- усіх трьох гілок влади?

3. Виходячи з принципів розподілу між законодавчою та виконавчою гілками влади в президентських, парламентських та змішаних республіках, охарактеризуйте особливості сучасної української держави.

4. Чи актуальним є сьогодні для України федеративний устрій? Обґрунтуйте відповідь.

5. Стаття 1 Конституції України гласить: Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Поясніть, як співвідносяться правовий і соціальний принципи державності та які елементи соціальної держави існують в Україні?

Список літератури

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003.

2. Бостан С. К. Форма держави як предмет системного аналізу // Держава та регіони. Серія: Право. – №1, 2012 р. // Електронний ресурс. Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2012_1/files/LA112_03.pdf

3. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2002.

4. Даль Р. О демократии. – М., 2000.

5. Кинг П. Классифицирование федераций // Политические исследования. – 2000. – № 5.

6. Ленин В. И. О государстве // Полное собрание сочинений. – Т. 33.

7. Локк Дж. Избранные философские произведения. – М., 1960.

8. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України. – К. : вид-во «Ай-БІ», 2002

9. Панчишин А. В. Держава та політична система суспільства: деякі аспекти співвідношення // Держава і право. – Випуск № 52. – 2010 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/dip/2011_52/01_13.pdf

10. Онищенко О. А. Порівняльний аналіз форм правління в сучасних зарубіжних країнах // Держава та регіони. Серія: Право. – № 4. – 2009 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2009_4/files/LA409_15.pdf

11. Політичний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – Київ: Вид. “Генеза”, 2004.
12. Політологія / за ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – Київ: Вища школа, 2001.
13. Пугачев В. П. Введение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М., 2003.
14. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір.– Львів: Тріада плюс, 2004.
15. Фукуяма Ф. Сильное государство. – М., 2006.
16. Холод В. В. Лекції з політології: навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2001.
17. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. – К., 1995.

Громадянське суспільство

1. Громадянське суспільство: суть, ознаки та принципи

ГС як етап у розвитку суспільства

Необхідною мовою демократичного розвитку країни є постійне вдосконалення суспільства та держави і розширення форм їх взаємодії. І на певному етапі свого розвитку не лише держава набуває статусу правової та демократичної, а й суспільство досягає нового рівня структурованості й самоорганізації, що виводить взаємодію цих інститутів на принципово вищий рівень взаємодії і взаємодоповнення. Цей новий рівень самоорганізації суспільства у політичній науці розкриває поняття **«громадянське суспільство»**.

У науковій літературі поняття «громадянське суспільство» використовується у широкому і вузькому значеннях. Саме **«широкому»** підходу відповідає класичне визначення: громадянське суспільство є сферою неполітичних відносин (економічних, духовних, національних, релігійних), які не опосередковані державою, однак взаємодіють із нею, захищені її законами. Таке розуміння

Підходи до

визначення громадянського суспільства передбачає віднесення до сфери аналізу всіх соціальних структур та відносин, які існують на будь-якому етапі розвитку суспільства і безпосередньо не регулюються державою.

Проте громадянське суспільство – це не лише досить широка сфера суспільного життя, а й особливий характер взаємодії її елементів. Це нова модель соціальної організації із властивими їй якісними характеристиками. Тому у **вужькому** розумінні – громадянське суспільство розглядається як порівняно високий і специфічний етап розвитку суспільства, коли воно становить соціально-економічну основу демократичної та правової держави.

Громадянське суспільство Спробою об'єднати зазначені підходи й дати універсальне і всеохоплююче визначення можна вважати трактування громадянського суспільства авторами вітчизняного енциклопедичного словника з політології: громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але таке, що взаємодіє з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного; культурного і морального статусу, які створюють спільно з державою розвинені правові відносини.

Таким чином, важливо розуміти, що громадянське суспільство – це не лише незалежна від держави сфера суспільного життя, а й новий, вищий тип взаємодії держави і суспільства, нова **модель соціальної організації** з властивими їй якісними характеристиками.

Принципи діяльності У даному разі принциповим є розуміння призначення та сфер діяльності держави і громадянського суспільства, що й визначає суперечливий характер їх взаємодії. Завданням держави є реалізація спільних, загальнозначущих інтересів соціальних груп, класів, націй. Сферу діяльності громадянське суспільства становить реалізація повсякденних інтересів індивідів.

Принципово різними є і засоби реалізації цих завдань. Оскільки основу держави становлять політичні інститути, органи законодавчої, виконавчої і судової влади, **держава діє** політичними методами, спираючись на закони, конституцію, використовуючи всі доступні владні важелі. Тоді як інститути громадянського суспільства, основою яких є вільний індивід із його невід'ємними правами та неполітичні організації, можуть розраховувати лише на **власну активність** у рамках прийнятих державою правових норм, а також моральні норми, традиції та переконання.

Становлення громадянського суспільства починається лише тоді, коли з'являється **громадянин** як самостійний суб'єкт, який усвідомлює себе членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод. Історично це збігається з руйнуванням традиційного суспільства, що будувалося на феодальній залежності людей, з

***І. Кант про
підвалини
громадян-
ського
суспільства***

перетворенням людини-підданого на людину-громадянина. Один із основоположників концепції громадянського суспільства І. Кант зазначав, що для його існування необхідними є:

- свобода кожного члена суспільства як людини;
- рівність його з іншими як підданого;
- самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

Подальший розвиток теорії громадянського суспільства знаходимо у творах Гегеля, К. Маркса, які зазначали нерозривний зв'язок громадянського суспільства та держави. Причому К. Маркс підкреслював, що будь-яке дослідження держави має опиратися на аналіз громадянського суспільства, оскільки не держава породжує громадянське суспільство, а навпаки. При цьому класики наголошували, що громадянське суспільство формується на основі **трьох начал**: колективу, індивіда та влади. Умовою його існування є рівновага, рівний розвиток, взаємна рівність, зрівноваженість прав, свобод та обов'язків усіх трьох сторін – людини, суспільства та держави.

*Громадські
об'єднання*

На основі інститутів громадянського суспільства (приватної власності, гарантованої державою свободи підприємництва, трудової, споживчої діяльності) формуються і діють різноманітні організації та об'єднання громадян – клуби, фонди, спілки, кооперативи, незалежні засоби масової інформації тощо. Врахованою стає громадська думка як соціальний інститут, іде становлення залежних від громадян елементів судової та правоохоронної систем (наприклад, суд присяжних), проводяться вибори і референдуми, які є механізмом формування і вияву громадської думки та захисту групових інтересів. Особливістю цих формувань є те, що всі вони формуються добровільно на основі спільності інтересів самих громадян і захищені законом від прямого втручання та довільної регламентації з боку держави. Це істотно відрізняє їх від тих організацій та об'єднань, які у великій кількості формуються і надихаються "зверху" у тоталітарному суспільстві, санкціонуються партією та державою і працюють на ці структури.

2. Передумови становлення громадянського суспільства

*ГС і
держави*

Громадянське суспільство знаходиться у нерозривному і суперечливому зв'язку з державою. По-перше, на певній стадії свого розвитку громадянське суспільство створює державу для захисту і реалізації своїх інтересів. Тобто, як зазначалося вище, не держава формує і визначає громадянське суспільство, а громадянське суспільство зумовлює і визначає державу. Можна сказати, що чим розвиненішим є громадянське суспільство, тим досконалішою є держава, тим ширшими є основи для розвитку демократії. При цьому громадянське суспільство забезпечує права людини, держава – права громадянина, а принципово важливою умовою їх співіснування є розмежування компетенції держави та суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в

Передумови рамках своєї компетенції.

формування

У цілому ж можна говорити про цілу низку передумов формування громадянського суспільства: економічних, соціальних, політичних, духовних, що пов'язані між собою й існування жодної з яких окремо не забезпечує необхідної якості суспільного життя.

Економічні передумови

Перш за все – це вільне співіснування різних форм власності, зокрема – приватної, що гарантує громадянам можливості реалізації власних економічних інтересів, право вибору різних форм економічного буття. Структурними елементами громадянського суспільства у цій сфері є різноманітні недержавні підприємства та об'єднання, асоціації, кооперативи тощо.

Політичні передумови

Політичною передумовою є децентралізація державної влади, передача значної частини її повноважень органам громадського самоврядування. Це сприяє формуванню у громадян відповідальності за вирішення багатьох суспільних проблем, сприяє подоланню їх відчуження від влади і становленню відповідної політичної культури. В широкому розумінні – це становлення правової держави. В реальному житті ці процеси тісно пов'язані. Адже контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій (особливо опозиційних), незалежних засобів масової інформації, вільних демократичних виборів.

Зазначимо, що низький рівень життя українського суспільства сьогодні, його нестабільна соціальна структура, різке розшарування, відсутність середнього класу зумовлюють й істотні проблеми у становленні громадянського суспільства. Одночасно це проявляється й у діяльності Верховної Ради, що ускладнює, а іноді й унеможлиблює процес становлення правової держави в Україні. Адже, не маючи реальних важелів для захисту власних інтересів, у кризовій ситуації громадянське суспільство може вдатись і до акцій непокорі.

Із цієї точки зору зрозумілим є ототожнення деякими дослідниками громадянського суспільства з політичною демократією. Проте історія демонструє

досить широкий спектр взаємовідносин держави і громадянського суспільства за умови, що держава залишає за політично активним населенням право об'єднуватися для захисту власних інтересів і контролювати державну владу, не допускаючи її надмірної концентрації та монополізації і виключаючи будь-які неправові способи впливу.

**Історична
довідка**

Як негативний приклад можна навести радянське суспільство, де проголошена і реалізована суспільна власність на засоби виробництва фактично знищила основи громадянського суспільства. Адже людина народжувалась у державному пологовому будинку, йшла в державний дитсадок, навчалася в державній школі, вузі, працювала на державному підприємстві, від держави отримувала гуртожиток чи квартиру, медичну допомогу, путівки, пенсію, читала газети, слухала радіо і дивилася телепрограми, санкціоновані державою... За таких умов практично неможливим стає приватне життя, тим більше, що держава і не зацікавлена в будь-яких проявах активності й творчості громадян, які не збігалися з її інтересами, а навпаки, за повсякчасну турботу вимагала навіть не простої лояльності, а активної підтримки і проголошувала пріоритет державних, колективних інтересів над особистими. В таких умовах формується специфічна форма взаємовідносин, спілкування держави і громадянина, коли навіть саме звертання «громадянин» витісняється з ужитку політизованим «товариш», а громадянином людину називають хіба що в коридорах та залах судових установ.

**Соціальні
передумови**

Вище вже зазначалося, що умовою формування громадянського суспільства є становлення вільної людини-громадянина, однак необхідно підкреслити ще одну важливу особливість. Для подальшого розвитку громадянського суспільства важливими стають: рівень економічного розвитку суспільства, який забезпечує громадянам достойні умови існування, зміни в системі соціальної стратифікації (орієнтація перш за все на економічну та професійну, а не на політичну стратифікацію). Можна сказати, що

*Можли-
вості
самови-
раження*

однією з умов становлення громадянського суспільства є формування **середнього класу**, тобто досить великої групи людей із достатніми і стабільними доходами. При цьому важко говорити про приватне життя, приватні, специфічні інтереси людини, чиє життя обмежується пошуками і добуванням шматка хліба, задоволенням найпримітивніших потреб, просто підтриманням власного існування.

Чим краще живе людина, тим більше у неї можливостей для прояву своїх інтересів і здібностей, для власного саморозвитку і самовдосконалення. Саме на цьому рівні й виникають різноманітні об'єднання, фонди, спілки, клуби за інтересами, які дозволяють громадянам реалізувати свої соціальні, економічні та духовні потреби і звільняють державу від частини її проблем, дозволяючи активніше працювати в тих сферах, де це більш необхідно і доцільно. В умовах недостатнього розвитку економічної, соціальної та культурної сфер суспільства держава фактично стає єдиною силою, що забезпечує і реалізує перебудову всіх сфер суспільного життя. За такого стану речей не тільки обмежується можливість урахування специфічних інтересів окремих груп і громадян, водночас держава бере на себе не лише владні функції, а й масу інших, поглинаючи собою суспільство.

Потрібно також зазначити, що громадянське суспільство через механізми влади і через структури суспільної свідомості є додатковим механізмом впливу на індивіда, визначення його поведінки. Соціальні й духовні цінності цього суспільства пронизують не лише інститути влади, а й виробництво, побут, культуру. Цей аспект становлення громадянського суспільства демонструє ще один напрямок взаємозв'язку громадянського суспільства і держави. Громадяни – це перш за все виборці, ті, хто бере участь у формуванні органів влади. І від того, як вони живуть, залежатиме, кого вони оберуть до парламенту чи на пост президента, яких законів будуть чекати і вимагати від своїх обранців, чи будуть вони підтримувати рішення

влади і чи буде ця влада легітимною.

3. Групи інтересів та групи тиску.

Групи інтересів

Зв'язувальною ланкою між державою та громадянським суспільством є групи інтересів. Під групами інтересів у політичній науці розуміють різноманітні об'єднання людей на основі спільності потреб та інтересів (включаючи спільні позиції щодо шляхів їх задоволення), що прагнуть впливати на владу, а також із її допомогою – на інші соціальні групи. Зокрема, автори Політологічного енциклопедичного словника наголошують, що це об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, становлять спільні вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей.

Групи інтересів – це переважно добровільні організації різного спрямування (екологічні, професійні, спортивні, молодіжні, правозахисні, феміністські, релігійні, культурні тощо), які безпосередньо не претендують на політичну владу, але прагнуть впливати на неї для забезпечення своїх специфічних інтересів. Для становлення і функціонування громадянського суспільства важливим є діяльність кожної групи інтересів, оскільки лише спільно вони створюють необхідне плюралістичне середовище і можуть виступити реальним важелем зрівноваження і протидії державному механізмові.

Анемічні та інститу- ційні групи інтересів

Залежно від походження та рівня організованості груп інтересів науковці поділяють їх на анемічні й інституційні. **Анемічні групи** інтересів виникають стихійно як спонтанна реакція суспільства чи окремих його груп на ту чи іншу ситуацію (наприклад, демонстрації, мітинги, натовпи), мають нестійку ситуативну структуру і їхні дії не мають тривалого організованого характеру. носить постійних організованих дій членів від імені цієї групи. збереження наступності з колишніми формами організації. **Інституційні**

групи – це формальні об'єднання, що характеризуються певною організаційною структурою (з відповідним кадровим апаратом) та ustalеними функціями, тому їхня діяльність є більш цілеспрямованою та ефективною. Прикладом інституційних груп є громадські організації та рухи.

Громадські організації та рухи – це добровільні масові об'єднання громадян, що виникають на основі спільних інтересів і завдань.

Громадські організації:

Громадські організації – є масовими об'єднаннями громадян для реалізації довгострокових цілей;

- мають свій статут та завдання;
- характеризуються чіткою структурою (членство, керівні органи тощо).

Громадські рухи відрізняються від громадських організацій такими ознаками:

Громадські рухи досягненні мети вони або розпадаються, або перетворюються на партії (Народний Рух України) чи громадські організації;

- вони не мають чіткої організаційної структури.

Аналізуючи виникнення і розвиток громадських рухів, польський політолог Є. В'ятр виділив п'ять основних стадій у їхньому становленні:

Стадії розвитку громадських рухів

- стадію створення передумов руху, коли у суспільстві або окремій його сфері з'являється суспільна потреба у соціальних змінах і формується ініціативна група;

- стадію висловлення прагнень зацікавлених груп, коли окреслюється мета, формулюється програма, принципи діяльності;

- стадію агітації, коли рух розширює коло своїх прихильників;

- стадію розвиненої політичної діяльності;

- стадію загасання, на якій цілі досягаються або виявляється неможливість їх досягнення.

Залежно від спрямованості дій Ентоні Гідденс виділяє:

- трансформативні рухи (спрямовані на

Різновиди громадських рухів радикальні зміни в суспільстві);
- реформаторські рухи (пов'язані з модифікацією існуючих порядків);
- рухи порятунку (наприклад, релігійні, екологічні);
- альтернативні рухи (зосереджуються на усуненні негативних рис, звичок – рух за здоровий спосіб життя, рух проти наркоманії тощо).

Групи тиску Принципово важливим є те, що для існування кожного з громадських організацій і рухів мають бути певні політичні та соціальні передумови, тобто, як мінімум, законодавчо закріплена можливість таких об'єднань, а спрямованість їхньої діяльності визначатиметься конкретним етапом розвитку суспільства та актуальністю існуючих проблем. Чим далі розвивається суспільство у бік демократії, тим меншим стає сектор трансформативних та реформістських рухів.

Досить часто організовані групи інтересів створюють специфічні структури для більш ефективної реалізації своїх інтересів, які називають групами тиску, або лобі. **Група тиску** – це громадське об'єднання, яке домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади.

Лобізм Сьогодні термін «групи тиску» у науковій та публіцистичній літературі часто використовують як синонім терміна «лобі» і як один з яскравих проявів «закритої» політики.

Тенденції розвитку лобізму Термін «лобі» (від. англ. lobby – критий прогулянковий майданчик, коридор, кулуари) увійшов у політичний обіг у США і використовувався з метою означення специфічних структур для політичного представництва організованих інтересів. Цікаво, що з розвитком парламентаризму цей термін швидко почав набирати політичного забарвлення. Так, якщо у середині XVI ст. цей термін використовувався для означення прогулянкового майданчика в монастирі, то у XVII ст. його вже використовували для означення приміщення для прогулянок у Палаті Громад парламенту Англії, а у другій половині XIX ст. став

означати купівлю за гроші голосів законодавців у коридорах конгресу.

І якщо на початку така практика викликала осуд, то у сучасному суспільстві вона є цілком поширеною і прийнятною. При цьому, якщо раніше сферою поширення лобі були парламентські кулуари, а завданням – локальний і безпосередній вплив на парламентське законодавство, то сьогодні лобізмом вважають вплив зацікавлених груп на всі центри прийняття державних рішень, включаючи структури як законодавчої, так і виконавчої та судової влади.

Тому в такому розумінні можна погодитися щодо тотожності понять «група тиску» і «лобі», оскільки в обох випадках мова йде про методи впливу на прийняття політичних рішень в інтересах окремих груп. Активізація взаємодії держави і громадянського суспільства в процесі реалізації політичної влади призвела до виникнення нових форм лобізму (як легальних, так і нелегальних) та перетворення його в масштабний і значущий політичний інститут. Сьогодні у США та деяких інших країнах існує ціла система контор і агентств, монополій, представники яких неофіційно діють у кулуарах парламентів, «навколоурядових» структурах.

В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який є досить суперечливим і далеким до завершення. На цей процес впливають як соціально-історичні чинники, включаючи тривалий досвід тоталітарного суспільства, так і певні кризові ситуації у становленні держави. Сьогодні як парламент, так і різні структури виконавчої влади не мають значних успіхів у виведенні країни із затяжної системної кризи. Тому навіть при існуванні конституційних гарантій участі громадян у політичному житті, при існуванні значної кількості громадських організацій та об'єднань посилюється процес відчуження громадян від держави, влади і політики, що призводить до

*ГС в
Україні*

Абсентеїзм

поширення проявів абсентеїзму (за висновками вітчизняних соціологів, Україна є лідером серед постсоціалістичних країн за рівнем недовіри населення до владних структур).

Абсентеїзм – це ухилення громадян від участі в політичному житті, втрата інтересу до політичного життя. Абсентеїстський тип поведінки існує в будь-якому суспільстві, однак його зростання свідчить якраз про кризу легітимності політичної системи і є показником істотних проблем у становленні громадянського суспільства.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Чи є наявність громадянського суспільства обов'язковою умовою існування демократії? Відповідь обґрунтуйте.
2. Чому без розвиненого громадянського суспільства неможливе створення демократичної правової держави?
3. Чи зацікавлена держава у розвитку громадянського суспільства? Чи властива така зацікавленість кожному типу держави?
4. Яким способом здійснюється зв'язок груп інтересів із політичними партіями? Чи зацікавлені в цьому зв'язку партії та органи державної влади?
5. Чи існує лобізм як явище у сучасному українському суспільстві? Які позитивні й негативні сторони лобізму ви можете виділити?
6. З якими проблемами стикається процес становлення громадянського суспільства в Україні?

Список літератури

1. Автономов А. С. Азбука лоббирования. – М., 2004.
2. Бинецкий А. З. Лоббизм в современном мире. – М., 2004.
3. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2002.
4. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Київ – Львів, 2004.

5. Корнієвський О. А. Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціоналізації // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2012_4/068-073.pdf

6. Макаренко С. О. Правова держава і громадянське суспільство: аспекти взаємодії // Гілея: Науковий вісник. – 2012. – Вип. 65 // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_65/Gileya65/P11_doc.pdf

7. Павроз А. В. Группы интересов и лоббизм в политике. – СПб., 2006.

8. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : [монографія] / [за заг. ред. А. І. Кучеренка]. – К. : НІСД, 2007.

9. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.] – К. : Либідь, 2008.

10. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія / Г. П. Щедрова. – Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2009.

Демократія та її суперечливий характер

1. Демократія: суть, ознаки та цінності

Демократія в умовах сучасної цивілізації

XX століття, що минуло, було часом грандіозних випробувань принципів і цінностей існування людської цивілізації, в ході яких визнавалися хибними певні методи й механізми облаштування суспільства і стверджувалися норми, цінності, що відповідали потребам розвитку кожної окремої особистості та суспільства в цілому. Демократія серед ключових цінностей сучасності, безумовно, посідає визначальне місце і водночас є суперечливою рисою цивілізації, тому що, даючи широкі можливості розвитку людства, вона породжує велику низку проблем.

Слово «демократія» (від грецького «демос» – народ і «кратос» влада) вперше пролунало з вуст афінського стратега Перикла: «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох». І все ж буквальний переклад слова навіть заважає зрозуміти суть самого поняття.

Афінська демократія

Демократія має давню історію і її можна розглядати як наслідок розвитку давньогрецького і римського спадку. Однак, скажімо, давньогрецька демократія в багатьох аспектах істотно відрізняється від демократії нашого часу. Перш за все це була система прямої участі вільних громадян у прийнятті законодавчих і виконавчих рішень, яку обумовили невеликий розмір грецьких полісів, що охоплювали місто і сільську місцевість навколо нього. Аристотель в «Афінській політії» розмістив найбільш докладні відомості про функціонування демократії в Афінах, де громадяни зберігали демократію, змінюючи іноді її форму, від середини 6-го ст. до сер. 5-го ст. до н.е. Для

громадян Афін політика була природним виявом суспільної активності, поліс і його справи сприймалися як продовження власних інтересів. Однак правами участі у народних зборах навіть за часів найвищого розквіту демократії користувалися щонайбільше 40-50 тисяч громадян із загальної кількості мешканців 340–350 тисяч. Для боротьби з абсентізмом (байдуже ставлення людей до здійснення своїх політичних прав, ухилення від участі у виборах) за часів Перикла пропонувалося платити громадянину за участь у народних зборах. Позбавленими участі у суспільних справах були жінки, раби та чужоземці. Крім того, антична демократія передбачала існування рабства як умову визволення від фізичної праці вільних громадян полісу.

***Принципи
афінської
демократії***

В Афінській республіці головним владним інститутом були Народні збори. Влада Народних зборів нічим не обмежувалася, вона охоплювала не лише суспільне, а й приватне життя громадян. Базовими принципами афінської демократії були рівність громадян перед законом, рівне право всіх громадян на виконання певних функцій у полісі, свобода слова. Згодом влада демосу стала абсолютною. Законодавець, тобто більшість, ставав вище закону. Нерідко на смерть карали полководців, які зазнали поразку у битвах, вчених, мислителів, як це сталося з Анаксагором і Сократом. За рішенням Народних зборів громадянам, що виступали проти думки більшості і не були достатньо переконливими, піддавалися остракізму (вигнання з Афін), щоб не руйнували єдність полісу.

***Погляди
Сократа на
демократію***

Не дивно, що, стикаючись із фактами крайньої демократії, Сократ (469–399 рр. до н. е.) переконував, що демократія недоцільна, бо натовп не може бути політично мудрим, а чиновники, що обираються більшістю, некомпетентні в професійному управлінні суспільством. Установлене Сократом правило проголошувало: «Єдине благо – знання, і єдине зло – невігластво». Головний постулат мислителя – принцип

Платон про демократію

компетентного управління державою. Його учень Платон (427–347 рр. до н. е.) стверджував, що демократія – лад «приємний і різнобарвний», але вона урівнює і рівних, і нерівних від природи людей, а тому переростає в тиранію – «панування найгіршого ставленика народу, оточеного натовпом негідників».

Аристотель про роль середнього класу в суспільстві

Опорою давньогрецької демократії були середні прошарки населення. Саме тут, по суті, почало складатися розуміння ролі середнього класу для демократичної форми життя суспільства. Аристотель (384–322 р. до н. е.) писав: «Держава, що складається із середніх людей, матиме найкращий державний устрій». Саме з кількісними змінами середнього класу прямо пов'язані як розквіт, так і згасання афінської демократії. Аристотель наполягав, що правити в державі повинна не більшість, а закон. Відсутність законів призводить до знищення держави.

А. Лінкольн про демократію

Та все ж Стародавня Греція дала перший досвід демократичного правління, що став важливим здобутком людської цивілізації, основою аналізу демократії як державної форми, форми політичного режиму.

Демократія - як форма політичної самоорганізації суспільства

У сучасній політологічній літературі досить популярним є визначення демократії президента А. Лінкольна як правління народу, обране народом і для народу, де акцентується увага на головному політичному суб'єкті демократії.

Демократія – це одна з основних форм політичної самоорганізації суспільства. Демократія – це комплекс інститутів та організацій, структура та функціонування яких базуються на ліберально-демократичних цінностях та світогляді, що становлять політичну систему демократії.

2. Форми існування демократії

В уявленні різних категорій людей (вчених, політичних діячів, пересічних громадян) під ідеалом демократії постає певний стандарт

*Захисна
демократія*

різних форм врядування.

Ті, хто розглядає демократію як духовне й моральне явище, вважають її формою захисту прав кожної людини. Це – **захисна демократія**.

*Процедурна
демократія*

Прибічники раціонального опрацювання і прийняття рішень апелюють до **процедурної демократії**, яка є ефективним інструментом досягнення згоди між різними соціальними суб'єктами, що проголошують власні інтереси. Як свідчить досвід, обговорення спірного питання знижує потенціал конфліктності навіть тоді, коли наприкінці чийсь інтереси не були реалізовані повною мірою.

*Елітарна
демократія*

Елітарна демократія передбачає правління змінюваних відкритих еліт, над якими маси здійснюють контроль за допомогою виборів. На думку прихильників цієї концепції, еліти мають керувати державою на основі законів і чітко визначених процедур. Саме таку позицію відстоював австрійський економіст і соціолог Й. Шумпетер. Близька до його поглядів позиція К. Поппера, який підкреслював, що наголос потрібно робити не на народоправстві, яке завжди є ілюзорним, а на правлінні закону.

*Партиципа-
торна
демократія*

Концепція **учасницької** (партиципаторної) **демократії** наголошує на єдності соціальних і політичних аспектів демократії, на значенні громадянської активності й добросовісності, пов'язані з управлінням суспільними справами. Прибічники партиципаторної демократії, на відміну від прихильників елітарної демократії, вважають, що народу притаманні ірраціональність та імпульсивність під час прийняття певних важливих для суспільства рішень, які є наслідком недостатньої освіти і некомпетентності мас. На їхню думку, на низовому рівні необхідно реалізовувати принцип прямого представництва, а на вищому – делегувати волю найбільш підготовленим представникам суспільства.

Провідне місце серед сучасних трактувань демократичного правління займає **теорія поліархії**. Саме поняття поліархії ввів

**Теорія
поліархії**

американський вчений Роберт Даль, який визначає її як політичний устрій, що відрізняється двома широкими характеристиками поширення громадянства на відносно велику частку дорослого населення та включення до громадянських прав можливості бути в опозиції і голосувати проти вищих посадових осіб в уряді. Як зауважує Р. Даль, інститути поліархії не гарантують легкої й енергійної громадянської участі в політиці, не дають певності, що уряди знаходяться під суворим контролем виборців або що політичні курси завжди відповідають бажанням більшості. Вони поглиблюють нерівність. І все ж існує можливість не допустити, щоб уряд протягом тривалого часу провадив політику, яка шкодить інтересам більшості або значної кількості громадян за допомогою таких політичних інститутів, як загальне виборче право, вільні й чесні вибори, свобода висловлювань, альтернативна інформація, наявність механізмів, що роблять владу відповідальною перед народом.

Сучасний соціально-економічний прогрес стимулює розвиток демократії, розвиває ціннісні орієнтації громадян, створює оптимальні можливості для індивідуального і суспільного розвитку, чому сприяє наявність таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість тощо.

Залежно від способу і характеру участі народу в управлінні демократія підрозділяється на пряму, плебісцитарну і представницьку.

**Пряма
демократія**

Пряма демократія передбачає безпосередню участь громадян у прийнятті політичних рішень. У сучасних умовах вона можлива в порівняно невеликих колективах, коли рішення, що приймаються, є простими і не вимагають спеціальної кваліфікації. В сучасному політичному житті пряма демократія може реалізуватися на рівні місцевого самоврядування.

**Плебісци-
тарна
демократія**

У **плебісцитарній** демократії вплив громадян щодо політичного рішення обмежений. На референдумах (плебісцитах) виборці одержують право шляхом голосування висловити

свою думку щодо проектів законів та інших рішень, які підготувала центральна влада.

Представницька демократія

Суть **представницької** демократії полягає в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень через депутатів, обраних до представницьких органів і в межах їх повноважень формується спільна воля суспільства.

Ознаки та цінності демократії

Які ж ознаки та цінності демократії?

Народ – джерело влади

Перш за все демократія означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном, тобто суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, стосовно яких влада виконує обслуговуючу роль. Ця ознака закріплена в Конституціях демократичних країн.

Право громадян

Ознакою демократичного суспільства є визнання прав усіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за її діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо.

Процедура прийняття рішення

Демократія передбачає процедури прийняття рішення відповідно до волі більшості із визнанням і повагою прав, потреб і думки меншості, дотримання закону і конституційного порядку, толерантне ставлення до іншої думки та позиції.

Політична свобода

Дуже важливо, що демократизм означає особисту, індивідуальну свободу людини. Політичні свободи дають можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. В центрі демократичного суспільства стоїть людина з правом вільного розвитку.

Політична рівність

У демократичному суспільстві існує політична рівність людей, що означає не їхню однаковість і тотожність одне одному, а рівність перед законом, рівну міру відповідальності за однакові дії. Вимога політичної рівності означає, що нікому не може бути надано переваг на підставі походження, мови, місця народження і проживання, національної, расової, статевої

приналежності, віросповідання, політичних поглядів. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до обіймання державних посад, рівні можливості участі у прийнятті спільних рішень.

*Три гілки
влади*

Характерним для демократичної держави є функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча і судова влада здійснюється різними органами і різними людьми, створення системи «стримування і противаг» як умови ефективного контролю громадян над державою, які природно повинні існувати в республіканській формі державного правління парламентського чи президентського типу. Проте цілком демократичними вважаються парламентські монархії у Великій Британії, Швеції або Голландії.

*Передумови
демократичного
політичного
устрою*

Для розбудови демократичного політичного устрою держави необхідні певні передумови. Історія свідчить, що демократичні процеси не завжди реалізуються в демократичну реальність через об'єктивні внутрішні та зовнішні проблеми, суб'єктивні причини. До **об'єктивних** внутрішніх передумов демократичного розвитку належать:

- економічні (економічне зростання, соціально зорієнтована ринкова економіка, позбавлена крайніх форм монополізму, достатньо високий рівень добробуту);

- соціальні (наявність потужного середнього класу, розвиток громадянського суспільства);

- культурно-психологічні (певний рівень масової освіченості, громадянська політико-правова культурна традиція, цивілізована багатопартійність).

Суб'єктивні внутрішні **умови** пов'язані зі свідомими діями людей, які демонструють певний ступінь розуміння проблеми, що постали перед країною, й можливостей їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють політичну волю й уміння керувати процесом переходу до демократії. Об'єктивні зовнішні передумови залежать від геополітичного

становища країни, від міжнародних відносин, від впливу процесів глобалізації.

**Історична
довідка**

Як доводить історія Великої Британії, Франції, США та інших цивілізованих країн, сталості демократичному устрою надають внутрішні процеси в економіці, соціальній сфері, культурі, у формуванні ментальності, національного характеру впродовж тривалого історичного часу.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть виникають спроби активізувати зовнішні фактори розвитку демократії за допомогою сили та втручання потужних держав у внутрішні справи країн, які, на їх думку, повинні змінити шлях свого розвитку. Пропонувалося підштовхувати до демократії військовими операціями, як це було в Іраку, організацією виступів проти влади, як це було в Грузії 2003 р., в Україні 2004 р., про що свідчать «трояндова революція», «помаранчева революція», що значною мірою фінансувалися США.

У липні 2005 року Конгрес США прийняв «Закон про поширення демократії», в якому пропонувалося мирним, ненасильницьким шляхом забезпечити успішне і дешеве повалення неприйнятних політичних режимів руками громадян цих країн. Ми є свідками, сучасниками цих процесів і можемо робити висновки про їх ефективність.

**Конституція
про демокра-
тичний
устрій
України**

В Україні курс на демократичні перетворення був узятий 24 серпня 1991 р., коли проголошувалася незалежність країни, а потім для підвищення легітимності цього акта 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум підтримав рішення Верховної Ради України більш ніж 90 % голосів виборців. У Конституції України, прийнятій у червні 1996 р., Україну було проголошено демократичною, правовою, соціальною державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека були визначені найвищими цінностями. Конституційне закріплення основних інститутів і принципів

демократії – лише один із необхідних кроків на шляху демократизації. Для незворотного процесу демократизації потрібно здійснити цілий комплекс заходів економічного, соціального, культурно-психологічного напрямків.

Україна декларує прагнення розбудувати європейську модель демократії з ознаками, які ми зауважили вище. Складність ситуації, в якій перебуває сучасна українська держава, викликана рядом чинників, зокрема розмежуванням політичних сил, відсутністю єдиної національної ідеї, поділом країни на Захід і Схід не лише за соціально-економічними, ідеологічними, регіонально-культурними, мовними ознаками, а й за істотними відмінностями у зовнішньополітичних орієнтаціях. Процес демократичної трансформації в Україні в суб'єктивному плані утруднений перебільшеними сподіваннями щодо допомоги західних країн, недооцінюванням складності необхідних змін у системі як політичних, так і економічних відносин. Повільні темпи економічних перетворень і погіршення рівня життя переважної більшості пересічних громадян породжують їх відчуженість від влади, викликають небажання реформ у тому вигляді, в якому вони здійснюються.

Демократичні прагнення України

Перехід до демократії в Україні – довготривалий процес, що охоплює життя щонайменше двох – трьох поколінь, і успіх залежатиме від громадянської згоди, від реформування економіки і суспільних відносин, від зміни політичної системи на основі національного та світового досвіду.

У цілому ХХ століття характеризується зміною соціокультурних умов, у яких розвивається людська цивілізація. Зростання активності має по всіх континентах світу, особливо в останню чверть століття, призвело до зміни традиційного способу легітимізації значним доповненням його харизматичним способом. Такі зміни підштовхнули до трансформації недемократичних режимів у бік демократії не лише в Європі, а й в

«Хвилі» демократії

Азії, Африці, Південній Америці.

Закінчення холодної війни ознаменувалося експансією демократії в багатьох країнах незахідного світу. На Філіппінах, у Південній Кореї, Бангладеш на зміну авторитарним режимам прийшли демократично обрані органи влади. Аналогічні зрушення відбулися в арабських країнах – Йємені, Йорданії, а також в Албанії, Монголії, Непалі.

За такої ситуації привертає до себе увагу питання, наскільки принципи лібералізму і демократії сумісні з цінностями, нормами й установами східних народів і культур. У національній свідомості кожного народу є базові, вроджені елементи, які визначають сам дух, ментальність, характер даного народу, що накладають відбиток на політичну систему держави. Перспективи модернізації і демократизації значною мірою залежать від свідомості народу та його готовності прийняти і реалізувати основні принципи демократії.

Freedom House

Міжнародна правозахисна організація Freedom House починаючи з 1973 року періодично готує доповіді про стан свободи у світі та формує відповідні рейтинги держав.

Остання доповідь «Про стан свободи у світі» (Freedom in the World 2013) була представлена організацією 16 січня 2013. Вона містить оцінки рівня політичних і громадянських свобод у 195 країнах світу і на 14 територіях, що не мають державного статусу. Всі держави умовно розділяються за принципом забезпечення політичних і громадянських свобод на три групи: «вільні», «частково вільні», «невільні».

Сучасні тенденції

Головний висновок, якого дійшли експерти Freedom House в нинішньому звіті: Євразія та Близький Схід стали найбільш репресивними регіонами світу. В цілому за минулий рік ситуація з громадянськими і політичними свободами у світі майже не змінилася, проте кількість країн, де ситуація погіршилася (27), перевищила кількість держав, де спостерігалися позитивні зміни (16).

Кількість країн, які з точки зору цієї правозахисної організації, можна віднести до «вільних», становить 90 (роком раніше 87) і в них проживає 46 % населення планети. Тут традиційно лідирують держави Західної Європи та Північної Америки, де рівень розвитку демократичних інститутів і громадянських свобод визнаний найвищим у світі. Втім, правозахисники відзначають, що на сьогодні ситуація із громадянськими свободами в цих державах далека від ідеальної і навіть у країнах із багатівіковими демократичними традиціями зафіксоване відхилення від цих принципів. Із пострадянських держав до категорії «вільних» входять балтійські держави: Естонія, Латвія та Литва.

«Частково вільними» за підсумками минулого року стали 58 країн. Жителі цих держав становлять 30 % населення планети. Із пострадянських країн до категорії «частково вільних» входять: Вірменія, Грузія, Киргизстан, Молдова та Україна, а також території з невизначеним статусом – Абхазія (формально належить Грузії, визнана Росією як самостійна держава) та Нагірний Карабах (формально належить Азербайджану).

*Історична
довідка*

Кількість країн, що вважаються «невільними», становить 47. У них проживає 24 % населення планети, причому близько половини з них живуть в одній країні – Китаї. Із пострадянських держав до цієї категорії входять: Росія, Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан, а також територія з невизначеним статусом – Південна Осетія (формально належить Грузії, визнана Росією як самостійна держава).

Так, за минулий рік помітно погіршилася ситуація у ряді країн Східної Європи та Центральної Азії, особливо в Україні, Казахстані, Таджикистані, і Євразія тепер може змагатися з Близьким Сходом за титул найбільш репресивного регіону в світі. Автори звіту також зазначають, що ситуація з політичними і громадянськими

свободами в Росії впродовж десятиліття постійно погіршувалася.

Для того щоб стати справжнім демократом, людина повинна народитися, вирости, соціалізуватися у відповідному соціокультурному середовищі. Європейські принципи демократизму базуються на громадянському суспільстві і основним постулатом є твердження: індивід важливіший за групу. В центрі – людина з її правами і свободами, з її інтересами, з її життям. Інша справа на Сході. В більшості східних країн пріоритет віддається груповим правам та інтересам.

Експансія демократії в незахідному світі

Так, аналіз демократичних процесів, зокрема в Японії, Південній Кореї, Малайзії та інших країнах Азії, може відповісти на питання, чи сумісна демократія з колективістськими, груповими основами, тим більш що на мікрорівні в обцинних структурах, по суті, діє внутрішня демократія, в яких існують доволі ефективні колективістські форми та методи прийняття рішень. Такі особливості можуть бути інтегровані в систему політичних цінностей і норм.

Демократія значною мірою є механізмом вирішення суспільних проблем, створюючи для більшості людей межі та засоби вирішення конфліктів на принципах демократизму. Система свободи, що лежить у підвалинах демократії, готова допустити все, будь-яку політичну можливість, будь-яку господарську систему за умов, що вона не порушує свободу над думкою, панує терпимість, толерантність. Саме в цьому сила і слабкість демократії.

2. Вади, недоліки та межі демократії

Вади демократії

Досвід демократичних перетворень у різних країнах світу в ХХ ст. підтвердив правоту

А. де Токвілля, який попереджав про небезпеку для свободи, що приховується в можливостях «тиранії більшості», яка може бути більш жорсткою, ніж тиранія небагатьох або одного. Не випадково У. Черчілль підкреслював: «Ніхто не претендує, що демократія є досконалою і всевидющою. Насправді можна визнати демократію найгіршою формою правління, якщо не брати до уваги всіх інших, випробуваних людством».

***Умови
розвитку
демократії***

У демократичних державах відбувається цілеспрямована боротьба за владу певних груп людей, які можуть представляти інтереси окремих кіл, певних верств населення і при цьому застосовують на основі демократичних процедур політичні технології маніпулювання електоратом, використовують підкуп і навіть, шантаж.

В основному через демократичні форми управління своє панування стверджують економічно потужні групи та організації за рахунок соціальних аутсайдерів. Такі дії роблять більшість громадян пасивними статистами в політичних іграх, а до влади приходять не завжди гідні й делікатні люди. Багато зловживань приховано в «машині голосування».

Демократія не виключає непримиренності до інакодумства. Вона не гарантує прийняття найбільш розумних рішень. Крайнім формам демократії в перехідні періоди розвитку суспільства притаманна мітингова стихія, що може призвести до охлократії (від грец. ochlos – натовп і kratos – влада), до тимчасового або більш-менш тривалого домінування в політичному житті суспільства натовпу, що є типовим проявом «негативної свободи», що межує з анархією і свавіллям.

***Причини вад
демократії***

Демократію важко і навіть неможливо знайти десь у взірцевому вигляді. Вона несе на собі відбиток людської обмеженості й недосконалості, імпульсивності, некомпетентності, недалекоглядності. Народ не можна ідеалізувати, він обирає до влади не найкращих, а таких, як він

Межі демократії

сам, кому він симпатизує з тих чи інших причин.

Потрібно зазначити, що демократичні принципи в основному торкаються політичної складової життя суспільства. Водночас у суспільному житті є такі сфери, де повинні панувати обізнаність і компетентність, а іноді – жорстка і конкретна воля однієї особи, яка несе управлінську або фінансову відповідальність. За таких умов толерантність, терпимість до недемократичних установ, за твердженням професора Пенсільванського університету Е. Кеннеді, часто постає як умова виживання демократичного управління. Жодна демократія не може існувати за умови надзвичайної ситуації, коли необхідно швидко прийняти рішення, організувати його виконання задля життя і безпеки людей. Такі ситуації передбачені Конституціями та законодавством усіх демократичних країн, але надзвичайний стан є тимчасовим, обмеженим у часі та території.

Складно вимагати демократичності й відкритості банківської діяльності. Це належить і до економічної сфери. Сучасне виробництво побудоване на принципах жорсткої ієрархії: накази віддаються згори донизу і передбачають безумовне і чітке виконання на всіх ланках. Учасники виробничого процесу можуть залучатися до обговорення тих чи інших проблем, але після прийняття рішення воно стає обов'язковим для виконання. Взагалі економіка за своєю природою є авторитарною системою, в якій принципи рівності, довіри повинні бути обмеженими. Таким самим обмеженим, а не позбавленим повністю демократичності, є процес освіти і виховання. Американський вчений М. Олсон підкреслює, що в умовах демократії економічне зростання повинне супроводжуватися достатнім рівнем особистої безпеки громадян та їхньої власності. Водночас певні елементи демократії можуть застосовуватися в усіх сферах життя суспільства.

Таким чином, значна частина найрозвиненіших країн сучасного світу є

демократичний політичний устрій, що характеризується певними рисами в організаційній структурі влади.

Демократія, яку подарувала світу Стародавня Греція, поширювалася на невеличкі за розміром міста-поліси і була формою безпосередньої участі громадян в управлінні. За сучасних умов із виникненням складних плюралістичних суспільств зі становленням національних держав постає проблема врегулювання конфліктів інтересів різних соціальних груп, верств, партій, етносів, з одного боку, а з іншого – захист прав особи. Владні функції перекладаються на представницькі установи, що формуються на виборній основі й до яких входять елітні верстви населення.

Особливе значення на користь демократії має те, що в авторитарній і тоталітарній моделях облаштування суспільства така категорія, як «сила», займає статус головного аргументу вирішення в суспільстві конфлікту шляхом нанесення поразки супротивній стороні. В демократичній моделі сила відсунута на задній план, це останній аргумент, що використовується тільки у разі потреби, а конфлікти вирішуються шляхом компромісів, судового розгляду.

Питання для обдумування та сомоконтролю

1. Як ви ставитеся до твердження Бернарда Шоу про те, що «демократія – це коли влада не призначається розбещеною меншістю, а обирається неосвіченою більшістю»?

2. Спростуйте або аргументовано підтвердіть думку Б. Шоу: «Демократія не може стати вищою за рівень того матеріалу, з якого складені її виборці».

3. Які елементи демократичного ладу ви вважаєте найголовнішими? Які з них наявні сьогодні в Україні?

4. Чому не може існувати ідеальної демократії?

5. Що приваблює або відштовхує вас у демократичній моделі облаштування суспільства?

6. Наскільки правий Джон Беррі, коли

стверджує: «Демократія: кажеш, що бажаєш, робиш, що наказали».

Список літератури

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования / Г. Алмонд, С. Верба. – 1992. – № 4.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
3. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных политических режимов в современные демократии // Лекции по политологии. – Таллинн, 1991.
4. Даль Р. О демократии. – М., 2000.
5. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2002.
6. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М., 1997.
7. Леонгард М. XXI век – век Европы. – М., 2006.
8. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр-канад. проект «Демократична освіта», Ін-т вищої освіти. – К. : Вид-во «Ай-БІ», 2002
9. Політологія. Кн. 1. Політика і суспільство. Кн. 2. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська та ін. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003.
10. Радченко О. В. Компаративний аналіз моделей демократичного політичного режиму держав початку XXI століття // Публічне управління: теорія та практика. – № 1 (5), 2011 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/2/05.pdf.
11. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір.– Львів : Тріада плюс, 2004.
12. Холод В. В. Лекції з політології: навчальний

посібник. – Суми: Університетська книга, 2001.

13. Токвиль А. Демократія в Америці. – М., 1992.

14. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. – М., 2000.

15. Фукуяма Ф. Сильное государство. – М., 2006.

16. Фісун О. А. Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. – № 1 (6), 2008 р. // Електронний ресурс. Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2008_1/2.pdf

Політичні партії та партійні системи

1. Партії у політичній системі: поняття, ознаки, функції

*Визначальні
ознаки
політичних
партій*

Політична партія – це добровільна політична організація, яка об'єднує у своїх рядах найбільш активну частину певної соціальної групи з метою вираження та захисту її політичних інтересів. Серед найбільш важливих характеристик політичних партій необхідно виділити наявність організації, націленість на участь у здійсненні влади та наявність ідеології. Громадсько-політичні організації та рухи — це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення й захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах. Ці завдання не передбачають безпосередньої участі у здійсненні влади.

*Громадсько-
політичні*

Власне, термін «**партія**» (лат. *partis* – частина, група) виник ще за часів античності — у Стародавньому Римі цим словом позначали

організації та рухи об'єднання вільних громадян, які відстоювали свої інтереси.

Що стосується виникнення політичних партій, то перші об'єднання, що були близькі до такої характеристики, виникли ще у Стародавньому Римі, але вони не були суттєвим і необхідним елементом політичного життя. У середньовічній Італії формування таких організованих груп відбувалося на фоні протистояння сторонників сильної імператорської влади (гібеліни) та торговельно-ремісничих верств (гвельфи). Прототипи сучасних політичних партій (як, власне, і використання самого терміна “партія” для характеристики політичного життя) з'являються набагато пізніше – в XVII – на початку XVIII століть. Відомий французький політолог Моріс Дюверже відзначав, що «ще в середині XIX ст. жодна країна світу (за винятком США) не знала політичних партій: існували різні течії суспільної думки, народні клуби, філософські товариства, але аж ніяк не партії у сучасному розумінні цього слова». А вже менш ніж через століття політичні партії функціонують у більшості цивілізованих країн світу, виступаючи важливим складовим елементом політичної системи.

Витоки політичних партій

Перші партії у сучасному розумінні цього слова виникають лише в XIX ст. на базі так званих політичних клубів – політичних угруповань, що виражали, як правило, інтереси окремих політичних лідерів. Так, у США в 1828 р. на базі клубу федералістів виникає *демократична партія* (одним з лідерів якої був Т. Джефферсон), а в 1854 р. на базі клубу антифедералістів формується *республіканська партія* на чолі з А. Лінкольном. У Європі першою політичною партією стала англійська ліберальна *партія*, яка виникла в 1861 р. на базі утвореного раніше політичного клубу вігів. Деяко пізніше – у 1867 р. – виникає англійська *консервативна партія* (на базі політичного клубу торі), а в 1863 р. з'являється й перша у світі масова робітничка партія — *Загальний*

**Історична
довідка**

*германський робітничий союз, заснований німецьким соціалістом Ф. Лассалем. У Російській імперії процес формування політичних партій також стосується середини XIX ст., а на початку XX ст. вже активно функціонувало безліч політичних партій різної спрямованості – *октябристи, кадекти, соціал-демократи, трудовики* та ін.*

М. Вебер виокремлює три етапи розвитку партій: аристократичні угруповання, політичні клуби, масові партії. Однак треба зауважити, що названі етапи розвитку пройшли лише деякі політичні партії у Західній Європі (наприклад, ліберальна і консервативна партії в Англії). А у XX сторіччі відбувається становлення кадрових партій.

**Етапи
розвитку
політичних
партій**

Таким чином, історично політичні партії у своєму розвитку пройшли такі етапи:

- конфесійно-масонські угруповання аристократії, які в умовах абсолютизму та громадянської війни, зародження капіталізму намагалися повернути або поновити втрачені привілеї та могутність, боролись із конкуруючими кланами за вплив на державну владу та маси, стверджуючи свою ідеологію. Прикладом можуть бути польські конфедерації шляхти, католицькі ордени (особливо єзуїтські), масонські ложі, протестантські та інші секти, мафіозні організації. Усі ці угруповання відзначалися жорсткою організованістю та дисципліною, вузькою корпоративністю інтересів і діяльності, звичаями помсти та невиказування “своїх”.

**Конфесійно-
масонські
угруповання**

Для них була також характерна двоступенева структура: еліта, “втаємничені” – керівники та ідеологи та “низи” – рядові члени, “невтаємничені” маси, які фанатично віддані керівникам своєї організації і служать останнім сліпим знаряддям, яке не посвячується в істинні плани і витрачається безжално, макіавеллістськи. У цих структурах існує відповідно і “подвійна мораль” та цинічно-прагматистські норми взаємовідносин та цінності, що лише формально прикриваються релігійно-містичною символікою.

*Політичні
клуби та
салони*

Досить характерними були і методи діяльності таких організацій: таємного проникнення, інформування і розкладання зсередини структур противника, використання “службового становища” в органах влади, провокування безпорядків, терор з використанням цілих армій «бойовиків»;

- політичні клуби та салони буржуазії, що економічно перемогла і приходить або вже прийшла до політичної влади. Політичні клуби та салони існували в умовах значних змін у соціальній структурі суспільства (зникали стани і формувалися класи). Вони були ширші за складом і більш демократичні за своїми ідеологічними та організаційними засадами, ніж попередники. Ці утворення не вимагали подвійної моралі (одна – для еліти, інша – для мас) і декількох ступенів “втаємничення”, вони були менш централізовані і явно поступались у виконавській дисципліні, проте були більш гнучкими й творчими, діловими та далекоглядними, подекуди мали навіть програму і статут. А це у нових умовах давало більше політичного зиску, аніж тактика змов.

Методи їх політичної діяльності: участь насамперед у парламентській боротьбі (а не у виборах, оскільки виборче право було обмеженим і боротьби практично не відбувалось), а також – закулісний, «лобістський» вплив на державних лідерів у процесі прийняття політичних рішень;

- масові партії виникають тоді, коли остаточно створюються основні суспільні класи, і саме ці класи вони і репрезентують. Формування пролетаріату як класу пов’язане із початком його організованої боротьби за свої інтереси, першим результатом якої в політиці стає впровадження загального виборчого права. У свою чергу, участь широких мас у виборах приводить до виникнення політичних організацій (партій), які націлюються на максимальне збільшення свого членства та використання переваги у чисельності в боротьбі за голоси виборців. Масові партії уперше провадять так звану публічну політику, але не відмовляються

Масові партії

і від жорсткої дисципліни у виконанні рішень керівництва.

Відповідно в цей час формуються два типи партій за ідеологічним спрямуванням: «праві», ліберально-демократичні і «ліві», соціалістичні. Методи діяльності обох типів партій – легальні, хоча з'являються і їх крайні, екстремістські відгалуження (праві та ліві радикали);

Кадрові партії

- кадрові партії виникають пізніше, коли в суспільстві повністю урівноважуються всі політичні сили, оскільки всі можуть існувати легально. Ці партії складаються з професійних політиків, а тому вони нечисленні за своїм складом, твердо дотримуються програмних принципів і прагнуть не до всебічної влади, а лише в межах свого місця у політичній системі. Ці партії не виражають нічиїх особливих інтересів, але – усього суспільства, розробляють свої теорії і намагаються переконувати маси, вести їх, а не потурати їх настроям. Вони взаємно чергуються біля керма влади, вирішуючи по чергової проблеми суспільства, які не в змозі вирішити в рамках власних принципів їх політичні конкуренти.

Базові ознаки політичних партій

Отже, виходячи з основних ознак політичної партії, можна дати таке загальне визначення: політична партія — це добровільна політична організація, що представляє інтереси певної соціальної групи і ставить своєю метою їх реалізацію шляхом досягнення політичної влади.

На відміну від інших організованих соціальних груп, що виражають інтереси людей (груп інтересів; суспільно-політичних рухів, союзів, об'єднань), політична партія має цілу низку специфічних, тільки їй притаманних властивостей.

Боротьба за владу

По-перше, будь-яка партія характеризується особливою спрямованістю своєї діяльності – прагненням до особистої участі у прийнятті й реалізації політичних рішень. Таким чином, головною метою політичної партії є *боротьба за владу*.

Представлення інтересів громадян у політичній системі

По-друге, політична партія має особливий *соціальний статус*. Специфіка її положення обумовлена тим, що саме партія здійснює зв'язок між громадянським суспільством і державою, представляючи інтереси громадян у політичній системі. Зароджуючись у суспільстві, власне так само, як і інші суспільні об'єднання, партії згодом розгортають свою діяльність у політичній сфері, прагнучи потрапити у політичну систему, зайняти ключові пости в апараті держави та, використовуючи державну владу, реалізувати проголошені цілі й завдання.

Соціальна база партій

По-третє, політичну партію характеризує наявність *соціальної бази* — певного прошарку суспільства, тих або інших соціальних груп, інтереси яких і представляє партія.

Організаційна структура

Нарешті, політичну партію відрізняє організаційна структура, наявність програми діяльності (уставу) та партійної символіки.

Організації, що претендують на роль політичних партій, але не мають організаційної структури, реальної соціальної бази, програмних цілей, — досить поширене явище у сучасному політичному житті. Чимало таких *квазіпартій* є і в Україні. До таких, зокрема, належать (і належать) «Політична партія «За красиву Україну»» і «Політична партія «Красива Україна»», «Партія свідомості третього тисячоліття» і «Партія «Світло зі Сходу»», «Політична партія «Русь єдина»» і «Політична партія «Єдина Київська Русь»», «Партія інтелігенції України» і «Партія комуністів (більшовиків) України», «Прогресивно-автомобільна партія України» і «Українська морська партія».

Юридичний статус

Отже, *політична партія* — це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах чи інших політичних заходах. Тобто політичну партію можна визначити як організацію,

орієнтовану на здобуття легітимного контролю над урядом через процес виборів.

*Партія як
елемент
політичної
системи*

Політична партія є невід’ємним елементом політичного механізму парламентської демократії (саме політичного механізму, а не організації, оскільки вона є структурним елементом процесу функціонування, а не лише устрою).

Важливою ознакою діяльності політичних партій є і те, що політична боротьба ведеться нею з обмеженого кола питань при обов’язковій єдності з конкуруючими партіями у принципових питаннях політичного устрою і політичної діяльності.

Через *суспільні функції політичних партій* розкриваються зміст партійної діяльності та місце партій у політичній системі. До основних функцій політичних партій можна віднести:

*Функції
політичних
партій*

1) участь у виборчому процесі. Партії є своерідними «електоральними машинами», які організовують виборчі кампанії своїх кандидатів, надають їм необхідні для цього ресурси;

2) участь у політичному управлінні. Головна мета будь-якої партії – політична влада. Через своїх представників у законодавчій та виконавчій владі партії впливають на процес прийняття політичних рішень, беруть участь у виконанні управлінських функцій у державі;

3) відбір політичних лідерів і еліт. Селекція політичних лідерів починається всередині партій. Але більш важливим є відбір кандидатів для зайняття позицій в органах влади;

4) представництва і узгодження різних соціальних інтересів. Політичні партії виявляють, обгрунтовують і формулюють інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборних платформ. Партії трансформують окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. А трансформувати окремі інтереси в політичні рішення без урахування інших інтересів дуже важко, майже неможливо. Завдяки різноманітній діяльності політичних партій здійснюються

політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них якостей і навичок участі у відносинах влади;

5) забезпечення конкуренції у боротьбі за політичну владу;

6) формування громадської думки із суспільно важливих питань;

7) формування та забезпечення легітимності політичної системи. Сучасні демократичні системи значною мірою створюються і функціонують через діяльність і взаємодію політичних партій. Політичні партії є головним посередником та інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою.

Необхідно зазначити, що всі названі функції є важливими, і у випадку, коли партія зневажає якоюсь ділянкою роботи, її реальний вплив у суспільстві зменшується, вона втрачає своїх прихильників.

Окрім зазначених, політичні партії виконують і так звані латентні (приховані) функції: надання привілеїв окремим групам, насамперед власним членам та спонсорам, лобіювання їх інтересів, використання безоплатної праці партійних активістів, забезпечення руху «вгору» для власних прибічників тощо.

*Латентні
функції
партій*

2. Класифікація політичних партій

Оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна на різних підставах:

- за принципами організації та членства

М. Дюверже виділяє *кадрові та масові* партії, зазначаючи, що розбіжність між ними зумовлюється соціальною і політичною інфраструктурою і загалом пов'язана із заміною обмеженого виборчого права загальним (адже за умов існування великої кількості *виборчих цензів*, які обмежують реалізацію виборчого права, партії мали чітко виражену кадрову форму).

*Кадрові та
масові партії*

Діяльність кадрових партій спрямована, в першу чергу, на організацію та проведення виборчої кампанії. Мета такої партії — залучити за допомогою відомих і впливових осіб максимальну кількість виборців і таким чином забезпечити перемогу на виборах. Кадровими партіями є, наприклад, республіканська і демократична партії в США, а також більшість європейських консервативних партій.

Правлячі та опозиційні партії

Масові партії, навпаки, мають складну внутрішню структуру – широку систему партійних організацій, фіксоване членство, а для мобілізації широких мас спираються, як правило, на певну ідеологію. Масовими партіями, наприклад, є європейські партії соціалістичної орієнтації.

Легальні та нелегальні партії

За місцем у політичній системі можна говорити про *правлячі* партії (що перемогли на виборах, сформували парламентську більшість) і *опозиційні* партії (позбавлені можливості безпосередньо брати участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади).

Централізовані та децентралізовані партії

За своїм правовим статусом виділяють партії *легальні* (які діють у межах чинного законодавства) та *нелегальні* (заборонені законом партії, що припускають можливість використання у політичній боротьбі незаконних, насильницьких методів — тероризму, диверсій та ін.).

Ліві та праві партії

За способами і методами функціонування, а також за характером внутрішньопартійних відносин виділяють *централізовані* партії (для яких характерна тверда внутрішньопартійна дисципліна, відсутність фракцій, вождистський характер влади) та *децентралізовані* партії (із внутрішньопартійною фракційністю і свободою голосування).

Історична довідка

За місцем у політичному просторі партії прийнято поділяти на *ліві, праві та центристські*.

Такий поділ партій започаткований із часів Великої французької революції (1789 р.), коли на засіданнях Національної асамблеї праворуч від спікера розміщувалися консерватори, що

виступали за збереження монархії, ліворуч – радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, соціальної справедливості, а помірковані, схильні до компромісу («болото»), займали місце у середині залу.

У сучасному суспільстві такий поділ відображає розстановку політичних сил, що свідчить про «тяжіння» партій до інноваційної (реформаторської чи революційної) або, навпаки, охоронної (консервативної) чи реакційної політичної діяльності, а також характеризує їх тактику, передусім вибір методів політичної дії (радикальних або поміркованих) та ставлення до політичних суперників, прихильність партій до певної ідеології.

Партії, що пропонують радикальні суспільні зміни в напрямку розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати **лівими**.

Політичні сили, що стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності, вважаються **правими**.

Однак поняття «ліва партія» або «права партія» не мають абсолютного характеру, вони лише вказують на певне місце у спектрі партій, що склався у конкретній політичній ситуації.

Центрист- ські партії

До **центристів** зараховують ті політичні партії, які підтримують існуючий порядок, виступаючи за поступові зміни шляхом реформування.

Як серед лівих, так і серед правих політичних сил виділяються найрадикальніші, яких називають крайніми лівими або правими. Крайні ліві, як правило, дотримуються концепції «диктатури пролетаріату», а крайні праві поділяють ідеї національної або расової винятковості. Заради досягнення мети вони готові на будь-які, в тому числі й збройні методи захоплення влади.

Крім вище зазначеного критерію можна також виділити: ідеологію, організаційну

структуру, методи та засоби діяльності, соціальну базу.

За класовою визначеністю (соціальною базою) партії поділяють на буржуазні, селянські, робітничі, зокрема комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні, причому до кожного типу належать і відповідні прошарки інтелігенції.

Ліберальні, консервативні та революційні партії

За ставленням до суспільного прогресу виділяють радикальні (у тому числі революційні), контрреволюційні, реформістські, консервативні, реакційні партії. *Консервативні* партії виступають за збереження існуючих інститутів політичної системи, усталених порядків і традицій. *Ліберальні* партії (реформістські) виступають за еволюційні зміни політичної системи суспільства, *революційні* партії (радикальні, екстремістські) за кардинальну зміну існуючих порядків. А *реакційні* партії орієнтуються на повне або часткове повернення до колишнього політичного ладу, заперечуючи можливість прогресивних змін у суспільстві.

«Ідеологічні» партії

За формами і методами правління партії поділяють на ліберальні, демократичні, диктаторські. Диктаторські партії фахівці часто називають харизматично-вождистськими.

Досить поширеного в сучасній політичній науці є класифікація партій **за ідеологічним спрямуванням.** Виділяють ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, комуністичні, соціалістичні, націоналістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, анархістські та інші партії.

Партійна система

3. Партійні системи

Сукупність політичних партій у політичній системі і системі зв'язків, що складається між ними у процесі боротьби за політичну владу та її реалізацію, називають **партійною системою.** Виходячи з кількості партій, виділяють **однопартійну, двопартійну та багатопартійну**

системи. При цьому основою поділу є не кількість існуючих у даній політичній системі політичних партій, а кількість партій, що реально беруть участь у політичному житті країни.

Так, наприклад, у деяких східноєвропейських соціалістичних країнах ХХ ст. (ПНР, НДР та ін.) формально існувало кілька партій, при цьому реальну політичну силу представляли тільки комуністичні партії цих країн; у США або Великобританії — країнах, партійні системи яких традиційно відносять до двопартійної моделі, — також діє безліч інших партій, а партійну систему Японії другої половини ХХ ст. навряд чи можна було назвати багатопартійною аж до початку 90-х рр., адже, незважаючи на велику кількість партій, більшість місць у парламенті регулярно одержувала тільки одна партія.

Відомий французький дослідник *Ж.Блондель* називає однопартійною таку систему, за якою одна партія одержує на виборах більше 65 % голосів виборців, двопартійною, — у якій дві найбільш впливові партії одержують загалом більше 75 % голосів виборців (але не більше ніж 65% кожна), багатопартійною — систему, за якої дві найбільші партії в сумі набирають менше ніж 75 % голосів виборців.

Однопар- тійна система

Однопартійна система характеризується відсутністю реальної конкурентної боротьби за владу, її монополізацією однією партією. У чистому вигляді така система існує у країнах із тоталітарним політичним режимом, де правляча партія (Комуністична партія в СРСР, Націонал-соціалістська робітничка партія в Німеччині, Трудова партія в КНДР та ін.) встановлює повний контроль над державою й суспільством, усуває опозицію, забороняє існування інших партій. Тоталітаризм, таким чином, за визначенням передбачає однопартійну систему, і навіть якщо в країні зареєстровані інші партійні об'єднання, вони існують лише формально, не беручи участь у політичній боротьбі. Реальна влада належить

тільки одній партії (країни «соціалістичного табору» Східної Європи у середині ХХ ст., КНР).

Однак стверджувати, що однопартійна система є безумовною ознакою тоталітарного політичного режиму, в жодному разі не можна. Так, наприклад, з 1946 р. в Японії, незважаючи на існування кількох партій (Соціалістичної, Комуністичної, Союзу соціал-демократів, Комейто та ін.) упродовж майже 50 років більшість місць у парламенті належала Ліберально-демократичній партії. Подібна ситуація склалася в Індії в 50-ті — 80-ті рр. ХХ ст., де, незважаючи на конкуренцію з Індійською незалежною партією, переважну більшість голосів на виборах одержував Індійський національний конгрес, а її лідери (династія Ганді — Дж Неру, І. Ганді, Р. Ганді) займали пост прем'єр-міністра країни.

Двопартійна система

Двопартійна система припускає таку модель політичної конкуренції, за якою з усього партійного спектра тієї чи іншої політичної системи лише дві партії втручаються в реальну боротьбу за голоси виборців, змінюючи одна одну при владі. Класичними двопартійними системами вважаються партійна система США (республіканці та демократи) і Великобританії (лейбористи та консерватори). Партія, що перемогла на виборах, самостійно визначає політичний курс країни, тоді як опозиції — партії, що на виборах прогнала, — залишається функція здійснення контролю за діяльністю правлячої партії.

Система «2+1»

Досить поширеним різновидом двопартійної системи є так звана система «2+1», у якій жодна із двох найбільших партій не може самостійно розраховувати на перемогу на виборах. У цьому випадку значно зростає роль «дрібних» партій, які можуть забезпечити перевагу в голосах при формуванні уряду парламентським шляхом. Така ситуація характерна для Німеччини, де два найбільших партійних об'єднання (блок ХДС/ХСС і СДПН) домагаються перемоги, об'єднуючись із «третьою партією» Вільними демократами або Партією зелених. Останніми роками ознаки такої

системи все більше виявляються у класичній біпартійній системі Великобританії, де в політичному житті поступово зростає роль Ліберально-демократичної партії.

Багатопартійній системі, яка одержала найбільше поширення у країнах Західної Європи (Італія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Данія та ін.), властиві такі характерні риси: конкурентна боротьба партій, конфліктність, орієнтація більшості існуючих у політичній системі партій на особисту участь у розподілі влади за допомогою створення парламентських *коаліцій*.

Багатопартійні системи бувають: обмеженого плюралізму (3-5-8 політичних партій) та необмеженого плюралізму, характерні для перехідних суспільств.

На формування партійної системи країни впливають історико-культурні, соціально-економічні чинники, характер політичної системи, особливості виборчої системи, політична культура населення. Кількість політичних партій свідчить про ступінь концентрації влади і поділ реального впливу у суспільстві.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Чи згодні ви з висловом Л. Троцького: «Партія, яка не хоче влади, не варта називатися партією»?

2. Проаналізуйте тенденції формування партійної системи в сучасній Україні. Який тип партійної системи, на ваш погляд, був би в Україні найбільш ефективним?

3. Проаналізуйте особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні. Який напрям, з вашої точки зору, є переважаючим?

4. Чи згодні ви, що «залізний закон олігархії» Р. Міхельса та М. Острогорського діє і сьогодні, визначаючи тенденції розвитку політичних партій?

5. К. Гаджиев виділяє три структурні рівні політичних партій. Перший рівень – це блок

виборців, що підтримує дану партію та голосує за неї на виборах (соціальна база партії). Другий рівень – це офіційна партійна організація, первинні осередки партії, які мобілізують виборців на підтримку партійного кандидата. Третій рівень – це представники партії у системі правління. Чи всі ці рівні можна вичленити сьогодні у структурі політичних партій в Україні?

Список літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1990.
2. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с франц. А. Зиминной]. – М. : Парадигма, 2005.
3. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008.
4. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. – К. : Логос, 2008.
5. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К. : Генеза, 1997.
6. Лук'янов Д. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) : [монографія] / Д. Лук'янов. – Х. : Право, 2007.
7. Мейтус В. Политические партии: стратегия и управление / В. Мейтус. – К: Ника-Центр, 2004.
8. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. – М. : РОССПЭН, 1997.
9. Основы теории политических партий: учебное пособие / под ред. С. Е. Заславского. – М. : Европа, 2007.
10. Новакова О. В. Ідеологічна ідентифікація політичних партій України /О. В. Новакова // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 27.

11. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: навч. посібник / Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко; ред. кол. : Є. А. Афонін. – К. : Парламентське вид-во, 2008.

12. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / М. В. Примуш. – К. : Професіонал, 2008.

13. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005. – 348 с.

14. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2006.

15. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі ; [пер. з 2-го англ. вид.]. - К. : АртЕк, 2001

16. Соловьев А. Политология : политическая теория, политические технологии / Александр Соловьев. – М. : Наука, 2000.

17. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004.

Політичні вибори. Виборчі системи

1. Вибори в історії людства. Основні принципи проведення виборів

Вибори та голосування як способи

народоправства, прийняття спільною рішень, обов'язкових для всіх, практикуються в історії людства здавна.

Первісна демократія

У стародавні часи влада формувалася на виборності кращих (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям. Це так звана **первіснообщинна демократія**. Саме на родовій раді, сході дорослих родичів первісні люди обирали тих, хто має керувати общиною. Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінній сходці люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин.

Антична представницька демократія

Витоки представництва, коли громадянин делегує шляхом виборів свої владні повноваження, можна знайти у політичній історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. **Представницька демократія** – це така форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільною й вирішенні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати їхні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і, через своїх обранців, впливають на управління державою. У Стародавніх Афінах виборними були такі соціальні інститути: рада чотирьохсот (реформи Солона), а потім п'ятисот (реформи Клісфена), гелієя (суд присяжних), магістратура.

Перші парламенти, до яких громадяни обирають своїх представників, виникають, у Європі в XI–XIV ст. (кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії). Слово **«парламент»** походить від французького «parle» – говорити, висловлювати думку.

Начала парламентаризму

Першим європейським парламентом, який почав працювати на постійній основі, був парламент Англії (у кінці 90-х років XIII ст. почав діяти регулярно). У 1352 р. парламент розділився на дві палати: верхню – спадкову палату лордів і нижню – палату общин. А в 1689 р. із прийняттям «Білля про права» він остаточно отримав законодавчі права.

Незважаючи на те, що станово-представницькі збори виникають ще в XII ст., вибори як ліберально-демократичний спосіб організації взаємовідносин політичної влади і громадян лише поширюються в деяких країнах Європи та США з XVIII ст. Однак, це були не ті виборі, які ми звикли бачити сьогодні. Більше того, історія цілого ряду країн Старого світу (США, Англія, Франція і т.д.) показує постійну боротьбу різних соціальних груп суспільства за свої виборчі права. І лише у XX сторіччі принцип загального виборчого права успішно починає втілюватися в життя. В Англії, наприклад, лише з 1918 р. право голосу отримали всі чоловіки від 21 року і жінки від 30 років.

Вибори – це передбачена Конституцією та законами форма прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного, якісного та кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи.

Принципи проведення виборів Основні принципи проведення виборів
Вільні вибори. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення.

Активне виборче право **Загальне виборче право.** Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути:

- активним (право вибирати). У більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється відповідний вік. Найчастіше це 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко).

Пасивне виборче право - пасивним (тобто право бути обраним). Для реалізації пасивного виборчого права вік громадянина має бути дещо вищим: 21, 25 років або навіть 35 років. Існують і такі обмеження пасивного виборчого права, як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та

несумісність (заборона займати виборчу та державну посаду).

Крім вікового цензу, існує й ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний.

Рівність виборчих прав

Рівність виборчих прав, яка означає, що:

- кожен виборець має рівне число голосів;
- у країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи;
- закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів та проведення агітації.

Пряме виборче право

Пряме виборче право. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата.

Але інколи вибори бувають і непрямими. Непрямі вибори бувають 2 видів:

- виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад, президента США);
- багатоступеневі вибори. У даному випадку низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів. Така практика була поширена в СРСР, на Кубі, в Анголі.

**Таємне голосування
Обов'язковість виборів**

Таємне голосування полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

Обов'язковість і періодичність виборів означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

2.Виборчі системи

Вивчаючи партійні системи та, зокрема, процес їх становлення й розвитку, дуже важливо звернути увагу на проблему взаємозв'язку типів партійної системи та видів **виборчої системи**, під якою розуміється певний порядок формування представницьких органів влади.

Виборча система

Виборча система – це порядок формування виборних органів держави та органів місцевого управління (самоврядування) на основі конституції та законів.

**Критерії
типології
виборчих
систем**

Сьогодні у світі існує більш ніж 150 різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти дану ознаку за критерій класифікації, то можна виділити наступні основні типи виборчих систем: **мажоритарну, пропорційну та змішану** (дехто говорить лише про мажоритарну і пропорційну). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілого ряду факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів і т. д.

**Мажори-
тарна
система**

Мажоритарна система (від франц. majorite – більшість) – система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (один або кілька) отримують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші вважаються необраними. Мажоритарні системи можуть бути:

**Система
відносної
більшості**

- відносної більшості. Згідно з цією системою (її також називають плюральною) обраним вважається депутат, який отримав найбільшу кількість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а у випадку рівності голосів питання вирішується шляхом жеребкування або проведення повторних виборів. Така система застосовується у більшості країн світу і особливо часто використовується під час виборів президента (Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Ісландія, США), виборів нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Японія);

**Система
абсолютної
більшості**

- абсолютної більшості (обраним вважається депутат, за якого проголосувало більше половини виборців, що прийшли на вибори, тобто 50 % + 1 голос. У разі, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів, організовуються повторні вибори, в яких беруть участь 2 кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів (Франція, вибори Палати представників Австралії);

Система

- мажоритарна система кваліфікованої більшості (обраним вважається кандидат або список, який отримав певну кваліфіковану більшість голосів

кваліфікованої більшості виборців, яка є більшою за абсолютну (2/3, 3/4). Така система трапляється дуже рідко через її низьку результативність. Застосовується у Чилі, до 1993 року – в Італії під час виборів Сенату.

Альтернативне голосування У деяких країнах поширеною є система **альтернативного голосування**, яка поєднує у політичному відношенні особливості однотурової системи відносної більшості і абсолютної більшості при двотуровому голосуванні. А оскільки в умовах балотування трьох чи більше кандидатів набрати більше 50 % голосів мало ймовірно, то за такої системи кожен виборець повинен не вибирати з багатьох кандидатів одного, а проранжувати (1, 2, 3, ..., n) усіх кандидатів. Якщо жоден із них не отримає абсолютної більшості (50 % +1) перших місць, то з боротьби виключається кандидат, який здобув найменше перших преференцій, а інші позиції розподіляються між тими, хто залишився у списку. І ця процедура відсіювання аутсайдерів продовжується до того часу, поки один із кандидатів не набере більше половини голосів.

Пропорційна система Система **обмеження голосу** передбачає утворення, наприклад, п'ятимандатних округів (Японія). При цьому виборець має тільки один голос, тобто може вибрати тільки одного кандидата.

Пропорційна система – система визначення результатів виборів, при якій депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців у багатомандатному окрузі. Тобто чим більший відсоток голосів отримала партія на виборах, тим більший відсоток депутатів вона буде мати у парламенті.

За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які беруть участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. Пропорційні системи поділяють за характером формування партійних списків на системи:

Загальнонаціональних партійних списків (ПСЗПС), застосовується в Нідерландах, Ізраїлі, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають

регіональні списки право віддати свій голос за представників однієї з політичних партій, об'єднань тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраним кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком голосів виборців у масштабах усієї країни;

- **регіональних партійних списків** чи регіонального розподілу мандатів (ПМРПС). Застосовується в Данії, а також під час виборів половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а отже, регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, дана виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства із традиційною системою територіального представництва.

Пропорційні системи розрізняють також за впливом виборців на розміщення кандидатів у списку для голосування:

Жорсткі та напівжорсткі списки

- із жорсткими списками. При застосуванні жорстоких списків виборець голосує за список партії у цілому. У виборчому бюлетені зазначаються тільки назви партій та певна кількість перших кандидатів за партійним списком (Іспанія, Ізраїль, Україна);

- з преференціями. Система преференцій (лат. *praefere* – перевага) надає можливість виборцю голосувати не лише за конкретну партію, а й робити помітку напроти номера того кандидата від цієї партії, якому він віддає свій голос (Фінляндія, Бельгія, Нідерланди);

- із напівжорсткими списками. Система напівжорстких списків передбачає можливість голосування як за списком у цілому, так і визначати преференції, помітивши або вписавши прізвища одного чи кількох кандидатів (Швейцарія, Австрія, Італія).

У більшості країн, де існує пропорційна

**Виборчий
бар'єр**

виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється **виборчий (електоральний) бар'єр**, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла взяти участь у розподілі депутатських мандатів. Виборчий бар'єр порушує ідею пропорційності, але він сприяє структуризації партійно-політичних інтересів, ефективній роботі парламенту. В різних країнах світу виборчим законом встановлено різні електоральні бар'єри: Нідерланди – 0,67 %, Ізраїль – 1 %, Данія – 2 %, Аргентина – 3 %, Болгарія, Україна – 4 %, Росія – 5 %, Єгипет – 8 %, Туреччина – 10 %.

У деяких країнах, якщо на виборах утворюється партійний блок, законом передбачено підвищення електорального бар'єра. Наприклад, виборчий бар'єр в Угорщині – 5 %, якщо утворено блок з двох партій – 10 %, з трьох – 15 %.

**Змішана
система**

Змішана система – система визначення результатів виборів, що передбачає поєднання у собі елементів мажоритарної та пропорційної систем. Така система використовується сьогодні у понад 20 країнах світу. При цьому співвідношення мажоритарного і пропорційного елементів може бути різним: 50/50, 25/75 і т.д.

Одним із найпоширеніших варіантів змішаної системи є рівне комбінування, що передбачає обрання половини депутатів мажоритарним шляхом, а іншої — пропорційним. Так обираються парламенти ФРН, Литви, Болгарії, Грузії, **України**. Але існують й інші:

**Варіанти
змішаних
систем**

- система з єдиним голосом (у багатомандатному окрузі виборець голосує лише за одного кандидата, а не за список);

- система з обмеженим голосуванням (виборці мають право обирати кількох кандидатів з одного бюлетеня, але їх має бути менше, ніж кількість місць для заповнення (вибори в Україні до обласних рад);

- кумулятивна система (виборець має стільки голосів, скільки мандатів у окрузі, і він може їх поділити між усіма кандидатами, а може віддати всі свої голоси одному кандидату).

В Україні сьогодні існує **змішана виборча**

Виборча система в Україні система. Але вважати її сталою і завершеною поки зарано. Виборча система держави зазнає складного процесу формування.

Так, із часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися п'ять разів – у 1994, 1998, 2002, 2006, 2012 рр. Причому всі вони регламентувалися різними законами.

Історична довідка Передісторія формування виборчої системи України починається ще в **1989** році, хоча і проводилися вибори іншою державою – СРСР. Це були перші **альтернативні вибори** в колишньому СРСР. Відповідний виборчий закон заслуговує розгляду, оскільки яскраво характеризує стартові позиції, з яких починалася еволюція виборчого законодавства в Україні.

Особливістю цього Закону було запровадження інституту «народних депутатів від громадських організацій», які становили третину (750 осіб) від загальної кількості народних депутатів СРСР і обиралися не шляхом голосування, а на конференціях або пленумах відповідних організацій.

Загалом же вибори проводилися за **двотуровою мажоритарною системою**: 1-й тур – абсолютної більшості, 2-й тур – відносної більшості. Виборчий закон передбачав поріг участі виборців у голосуванні: вибори вважалися такими, що не відбулися, якщо у них взяло участь менше половини виборців округу.

Перший виборчий закон

Перший виборчий закон у незалежній Україні був прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада **1993 р.** Законом встановлювалася **мажоритарна система абсолютної більшості**, тобто обраним вважається той кандидат, «який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше ніж 25 % від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу».

Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. У ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше ніж 50 %

від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу». Названі статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. І лише після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. Верховна Рада України розпочала свою роботу.

*Переваги і
недоліки
виборів за
мажори-
тарною
системою*

Таким чином, вибори до Верховної Ради України в 1994 р. Згідно із **мажоритарною системою абсолютної більшості** показали, що така система не може ефективно використовуватися на теренах України з ряду причин:

- виборчий процес затягнувся, і конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний;
- мажоритарна система абсолютної більшості показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів;
- у громадян унаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців у багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані;
- дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим за наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

У той самий час можна говорити і про певне історичне значення цього закону і досвіду, якого набула держава у ході проведених виборів. Сьогодні можна сказати, що вибори до Верховної Ради України 1994 р. були чи не найбільш демократичними. І заслуга в цьому як виборчого закону, так і тих об'єктивних умов, у яких відбувалися вибори. До позитивних результатів можна віднести:

- низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії;
- зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір електорату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були безпартійними;
- на хід виборчого процесу не мали значного впливу адмінресурс та політтехнологи;

- представники промислово-фінансових структур не брали активної участі у виборах, оскільки займалися перерозподілом ринку на сфери впливу.

Змішана система і роль політичних партій

Після прийняття нової Конституції України (1996 р.) чи не найважливішим кроком на шляху реформування суспільного життя стало прийняття у вересні **1997 р.** нового Закону «Про вибори народних депутатів України», який закріпив основні засади і принципи нової **змішаної виборчої системи** в нашій державі. Згідно з новим законом **політичні партії** ставали повноправними суб'єктами виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обираються в одномандатних виборчих округах, а інші 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій.

Саме за такою системою (змішаною мажоритарно-пропорційною) були проведені парламентські вибори **1998 р.** Законодавці врахували недоліки попереднього закону і згідно з новим законом перевиборів не повинно бути. Ліміт явки був знятий, а замість принципу абсолютної більшості (50 % + 1) був уведений принцип відносної більшості, коли обраним вважався той кандидат, який набрав більшу кількість голосів виборців серед тих, хто балотувався в одномандатному окрузі.

Етапи виборчого процесу

Виборчий закон, за яким проводилися вибори до Верховної Ради України в 2002 р. , був підписаний Президентом України 31 жовтня **2001 р.** Виборча система згідно із новим виборчим законом залишалася змішаною (пропорційно-мажоритарною): 225 депутатів обиралися за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій (виборчих блоків), а інші 225 – обиралися за мажоритарною системою відносної більшості.

Цим законом була визначена тривалість виборчого процесу – 90 днів, а також етапи виборчого процесу:

- складання списків виборців;
- утворення одномандатних округів;

- утворення виборчих комісій;
- висування та реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборчої агітації;
- голосування;
- підрахунок голосів та встановлення результатів виборів;
- реєстрація обраних депутатів.

Вибори на пропорційній основі

Вибори 26 березня 2006 року відбулися згідно з новим законом **«Про вибори народних депутатів» на пропорційній основі**, тобто вибори будуть відбуватися за партійними списками. Це передбачало істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і в характері виборчих заходів. Адже згідно з новим Законом головними **суб'єктами** виборчого процесу стають **політичні партії та партійні блоки**, оскільки всі питання, пов'язані з організацією і проведенням виборчої кампанії, стосуються політичної партії (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). При реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. Грошова застава повертається партіям і блокам, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів.

Роль партій у виборчому процесі

Уперше в законі про вибори йдеться про відшкодування витрат партій, пов'язаних із фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують право на відшкодування витрат, пов'язаних із фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат.

Недоліки пропорційної системи

Проте і вибори за пропорційною системою не дали бажаної стабільності парламенту і суспільству, а політичні партії не повністю справилися з покладеною на них відповідальністю не

лише щодо проведення виборів, але й щодо забезпечення роботи депутатів у парламенті.

Згідно з останніми змінами вибори до Верховної Ради України 2012 року знову відбулися за змішаною виборчою системою. Таким чином, половину мандатів – 225 народних депутатів – обирали за пропорційною системою і розподілено між партіями пропорційно до кількості отриманих голосів, тоді як решта 225 депутатів – за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах. Мажоритарна складова виборчого процесу 2012 року була системою відносної більшості, за якої переможцем у одномандатному виборчому окрузі визнається кандидат, який набирає більше голосів, ніж будь-який інший претендент.

І вже на основі результатів голосування за партійними списками та щодо окремих кандидатів – мажоритарників було сформовано парламент і фракції всередині нього: Фракція Партії регіонів (209 депутатів); Фракція Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (99 депутатів); Фракція Політичної партії "УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка"(42 депутати); Фракція Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (36 депутатів); Фракція Комуністичної партії України (32 депутати); позафракційні н (32 депутати).

Щодо виборів Президента України, то для їх регламентації було прийнято лише два виборчих закони (5.07.1991 р. та 5.03.1999 р.). Закон про вибори Президента України від 5 березня 1999 року з деякими змінами в редакції Закону України від 18 березня 2004 року чинний і до цього часу.

На виборах Президента України застосовується мажоритарна система абсолютної більшості. Якщо жоден із кандидатів не набирає більше 50 % голосів виборців, то проводиться другий тур виборів за мажоритарною системою відносної більшості, в якому беруть участь два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів виборців. Для перемоги у другому турі кандидату необхідно набрати більшість голосів виборців.

Суттєвий вплив на розвиток політичної системи в цілому і на розвиток партійної системи України зокрема здійснюють і вибори до органів місцевого самоврядування. У незалежній Україні місцеві вибори регулювали чотири закони (27.10.1989 р., 24.02.1994 р., 14.01.1998 р., 6.04.2004 р.), десять разів вносили до них істотні поправки та доповнення. Що ж стосується виборчої системи, яка застосовується під час виборів органів місцевого самоврядування в Україні, то тут тип виборчої системи залежить від виборного органу чи посади. Так, до 2006 р. усі депутати та голови місцевих рад обиралися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості.

10 липня 2010 р. набув чинності новий "Закон про місцеві вибори". Закон змінює виборчу систему, за якою обираються депутати до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад, із пропорційної на змішану (мажоритарно-пропорційну).

Згідно із Законом вибори депутатів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за змішаною системою, за якою:

- половину від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирають за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті;

- половину від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирають за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (одномандатні мажоритарні виборчі округи), на які поділяється територія відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті.

Вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села (кількох сіл,

жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища.

Крім того, виборчі блоки місцевих організацій політичних партій вилучені із числа суб'єктів виборчого процесу на місцевих виборах, скасовано норму про можливість самовисунення кандидатів у мери, змінено порядок формування виборчих комісій, порядок висунання кандидатів у депутати тощо.

Таким чином, на даний час досконалої і сталої виборчої системи не існує як такої, процес реформування виборчого права в Україні не завершився. Сьогодні, і це не виняток, поняття «вибори» для пересічних громадян постійно асоціюється із днем голосування, коли виборець фіксує своє волевиявлення безпосередньо на бюлетені. Проте такий підхід є далеким від справжнього розуміння виборів як важливого суспільно-політичного інституту. А «незрілість» політичних партій і низький рівень політичної та правової культури громадян часто перетворюють виборчий процес на фарс і ведуть до наростання політичної пасивності та розчарування у суспільстві.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Чи пов'язані між собою партійна система та виборча система? Як може виборча система впливати на розвиток політичних партій?

2. Чи існує залежність між типом політичного режиму і характером виборчої системи. Обґрунтуйте відповідь.

3. У чому ви вбачаєте недоліки мажоритарної системи? Проілюструйте на прикладах.

4. При якій виборчій системі суб'єктами виборчого процесу стають політичні партії та партійні блоки? Якою є їх роль в організаційному забезпеченні виборів і чи входить це у суперечність із завданнями держави?

5. Яка виборча система, з вашої точки зору, є оптимальною для формування дієздатного уряду?

Список літератури

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003.
2. Виборче право України: навчальний посібник / за ред. В. Ф. Погрілка, М. І. Ставнійчук. – К., 2003.
3. Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту/ В. С. Журавський. – К., 2002.
4. Заєць Н. В. Виборча система України: сучасний стан і перспективи розвитку // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012 – № 2 // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pppd/2011_2/4Zaas.pdf
5. Ісаєв К. А. Політичні партії в системі державної влади // Державне будівництво. – 2009. – № 2 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/debu/2009-2/doc/4/04.pdf>
6. Ісаєв К. А. Роль політичних партій в сучасній демократичній системі управління // Публічне управління: теорія та практика. – 2011. – № 2 (6) // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_2/doc/3/05.pdf
7. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. Кафарський. — К. : Логос, 2008.
8. Мовчан У. І. Президент, партійна система та уряд: потенційні конфлікти та шляхи їх подолання // Стратегічні пріоритети. – 2012 р. – № 4 (25) // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2012_4/053-057.pdf
9. Політичний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – Київ: Вид-во “Генеза”, 2004.
10. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004.

12. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : Астролябія, 2005.

13. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навч. посібник / О. Г. Хімченко. — К. : Професіонал, 2006. — 208 с.

14. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посібник / Ю. Р. Шведа. — Львів: Тріада плюс, 2004.

Політична культура суспільства

1. Політична свідомість та її рівні. Масова політична свідомість

Оскільки політика є сферою свідомої діяльності людей, важливою складовою політичного життя виступають політична свідомість і політична культура.

Політична свідомість – це сприйняття суб'єктом тієї частини дійсності, що пов'язана з політикою і в яку включений він сам, а також пов'язані з нею дії і стани. У цілому політична свідомість характеризує рівень уявлень суб'єкта про політику і раціонального до неї відношення. Іншими словами, **політична свідомість** являє собою сукупність поглядів та настанов, що виражають ставлення тієї чи іншої соціальної групи або окремої людини до інших суспільних груп, класів, націй, суспільного ладу і процесів, що в них відбуваються, до історичного укладу й способу життя, політичних партій, соціальних цінностей, традицій і норм. Тобто політична свідомість може розглядатися як відображення відносин між суб'єктами, що зумовлюються характером суспільних процесів, ставленням людей і груп до них та інших організаційних і змістових суспільних та політичних цінностей.

Оскільки головними у політичному житті, політичних відносинах є проблема політичної влади та її функціонування, розвиток політичних інтересів суб'єктів, їх ставлення до політичної системи, її інституцій, то політична свідомість має відображати

***Політична
свідомість***

ці реалії. Тому **політична свідомість** — це сукупність поглядів, оцінок, настанов, що відображають політико-владні відносини та політичні інтереси суб'єктів.

Статичні та динамічні елементи політичної свідомості

Виходячи з того, що політична свідомість являє собою систему політичних почуттів, знань, цінностей і переконань людей, на основі яких формуються стійкі орієнтації й настанови людей стосовно існуючої політичної системи та їх місця в даній системі, а також закріплюються певні моделі політичної поведінки, у структурі політичної свідомості можна виділити як статичні (політичні цінності, політичні переконання, політичні орієнтації), так і динамічні елементи (громадська думка, масові настрої та ін.).

Буденна і теоретична свідомість

За глибиною відображення дійсності у суспільній свідомості вирізняють **буденну і теоретичну** свідомість. Буденна політична свідомість формується на основі повсякденного досвіду людей і не завжди має цілісний характер. Навпаки, їй притаманні фрагментарність, суперечливість та несистематичність, а також суттєва емоційно-оцінна складова. Теоретична політична свідомість формується на основі вивчення та аналізу політичних процесів, а тому для неї характерні цілісність та систематичність, які також не виключають оцінки цих процесів та спроб їх прогнозування. Відповідно за способом відображення розрізняють суспільну **психологію**, в якій віддзеркалюється буденна свідомість, **та політичну ідеологію**, яка виникає на основі теоретичної свідомості. За суб'єктом (носієм свідомості) виділяють політичну свідомість **особи, малої чи великої групи, суспільства**.

Політична свідомість функціонує і само-відтворюється у певному політико-культурному середовищі. Разом із тим політична свідомість є умовою і засобом відтворення політичної культури (К. Гаджиєв).

Громадська думка як

однією з форм політичної свідомості є громадська думка, яка відображає ставлення соціальних спільнот, осіб до політичних програм,

*форма
свідомості*

дій політичних суб'єктів, політичних лідерів. Це один із дієвих інструментів демократичної політичної системи, завдяки якому політичні структури можуть отримати інформацію про актуальні проблеми, які турбують суспільство, зрозуміти потреби і інтереси мас, а також організувати діяльність щодо задоволення.

*Масова
політична
свідомість*

Окремого аналізу потребує **масова політична свідомість**, яка формується навколо питань, що мають актуальний політичний зміст для досить великої кількості громадян. Це питання справедливості та порядку, стабільності, свободи, рівності, демократії, миру тощо). Масова політична свідомість відображає рівень очікувань людей і оцінку своїх можливостей впливати на політичні процеси. Масова політична свідомість визначає тип і рівень політичної культури суспільства і обумовлює найбільш типові, масові варіанти політичної поведінки.

2. Політична культура та її типи

Політична культура включає історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навички, що впливають на політичну поведінку. Загалом кожна політична культура — це певний кодекс правил поведінки у межах політичної системи.

*Форми
закріплення*

Формами закріплення політичної культури можуть виступати політична символіка, функціональні архітектурні споруди, образотворче, монументальне мистецтво, публіцистика, література тощо. Окрім цього, політична культура реалізується у вигляді світоглядних установок, стереотипів, традицій і навичок, які виразно проявляються в політичній психології та менталітеті людей.

Таким чином, у структурі політичної культури можна виділити декілька взаємозв'язаних елементів: нормативний (політичний досвід), ціннісний (політична свідомість) та поведінковий (модель політичної поведінки).

Політичний досвід фіксується у політичних традиціях, ідеологіях, символах, стереотипах і

міфах, а також у формі існуючої політичної системи – її інститутах, нормах, системі зв'язків і моделях поведінки. Політична поведінка — це взаємодія соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп) та політичної системи. До основних форм політичної поведінки відносять політичну участь та політичну неучасть (абсентеїзм).

Г. Алмонд та С. Верба про політичну культуру

Американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба визначають політичну культуру як систему емпірично фіксованих оцінок, переконань, почуттів, символів та цінностей, що визначає ті параметри, у межах яких та чи інша політична дія вважається легітимною. «Кожна політична система вмонтована в певний зразок орієнтації на політичні дії», – зазначав Г. Алмонд. На основі порівняльного аналізу політичної культури п'яти країн (США, Великобританії, ФРН, Італії та Мексики) автори запропонували власну типологізацію політичної культури, виділивши три її “чисті” типи.

Типи політичної культури

Патріархальний який формується в умовах вождизму, віри у всесилля одного керівника (патрона нації). Така політична культура характеризується відсутністю у підданих інтересу до політичної системи, механізмів її функціонування та ефективності, невисокою активністю участі. Для неї характерна орієнтація швидше на місцеві цінності та традиції (роду, клану, регіону) і поширеність корпоративізму та сімейності.

Підданський тип характеризується сильною позитивною орієнтацією на політичну систему і низьким рівнем власної участі. Люди підкорюються центральній владі, чекаючи від неї захисту і соціальних гарантій, одночасно й довіряючи і побоюючись її диктату.

Активістський тип передбачає політичну активність, раціональну політичну поведінку, повагу до цивілізованих норм і правил політичного життя. Тобто громадяни активно зацікавлені у справах суспільства і намагаються особисто брати в них участь. Така політична культура передбачає

включеність громадян у різні громадсько-політичні організації для захисту власних інтересів.

Політична культура кожної окремої країни найчастіше являє собою складне і своєрідне переплетення названих “чистих” типів. На формування політичної культури впливають також рівень соціально-економічного розвитку країни, особливості національної культури, конкретного політичного режиму. При цьому зворотне також правильне: політичний режим країни багато в чому визначається переважаючим типом політичної культури населення.

Виходячи з цивілізаційного принципу, виділяють також індобуддійську, конфуціансько-буддійську, ісламську, західну і православну культури, а за домінуючою культурою — англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну і тоталітарну культури.

**Форми
політичної
культури**

Політична культура існує у вигляді різних форм національної, народної, масової, елітарної тощо. Найширшим поняттям є національна політична культура, яка включає у себе народну, масову та елітарну культури. У національній політичній культурі знаходить відображення тип владних відносин та специфічні механізми реалізації влади, через які проявляються політичні цінності, уявлення, традиції. Деякі дослідники трактують національну політичну культуру ще ширше, включаючи у її структуру не лише національні цінності, норми та моделі політичної поведінки, але й національну мрію та національну ідею. (О. Рудакевич).

**Націо-
нальна
політична
культура**

У межах національної політичної культури розрізняють культуру масову (народну) та елітарну.

**Масова
політична
культура**

Масова політична культура виникає і розвивається з часу включення народних мас у політику, поширення парламентаризму та системи загального виборчого права. Цей процес супроводжується розвитком політичних партій та засобів масової інформації, які роблять можливим спілкування народу та влади. І хоча насправді включення широких верств населення в політичні

*Елітарна
культура*

процеси є обмеженим (часто – ілюзорним), у ході такого включення формуються і певні елементи політичної культури – моделі поведінки, стереотипи сприйняття, оцінки. Паралельно із розвитком масової культури в національній політичній культурі виділяється і **елітарна культура**, притаманна політичній еліті. Близькість до «керма влади» зумовлює формування дещо інших уявлень та цінностей, а також норм поведінки та уявлень, у т. ч і про власну значущість та місію.

*Моделі
політичної
культури*

Виходячи з особливостей політичної системи конкретної країни та національної культури, зокрема, дослідники виділяють дві основні **моделі політичної культури** – тоталітарно-авторитарну та ліберально-демократичну:

*Тоталі-
тарно-
автори-
тарна
модель*

- **тоталітарно-авторитарна** політична культура базується на пріоритеті колективістських якостей і потреб громадянина над його індивідуальними якостями і потребами. Державні інтереси визнаються вищими і важливішими за інтереси окремих громадян та соціальних груп (на зразок радянського «раньше думай о Родине, а потом о себе»). Причому така політична свідомість і цінності суспільства формуються державою та партією цілеспрямовано і централізовано. У цьому напрямку працює загальнодержавна система засобів масової інформації, політична цензура, що робить політичне інформування громадян планомірним, однонаправленим і дозованим. Для такої політичної культури характерна і специфічна «стандартизована» мова, в якій переважають наказові і спонукальні форми, категоричність, шаблонність. Прояви політичної активності громадян заохочуються рідко і тільки у тих формах, які демонструють лояльність до влади і її підтримку;

*Ліберально-
демокра-
тична
модель*

- **ліберально-демократична** модель політичної культури базується на пріоритеті прав та свобод громадянина перед правами держави. Це “відкрита” політична культура, що формується в умовах існування вільних та альтернативних засобів масової інформації, свободи слова, без жорсткого контролю цього процесу з боку держави (за

винятком інформації екстремістського, насильницького характеру). Така політична культура передбачає і різноманітні форми політичної поведінки.

Моделі політичної культури, як і зазначені вище її типи, практично не існують у «чистому» вигляді, як не існує і «чистої» національної культури у сьогоdnішньому глобалізованому світі. Наприклад, вважається, що політична національна культура України становить комбінацію елементів західно-європейської культури (60 відсотків) та східних культур (26,3 відсотка), решта — це впливи маргінальних типів. У зв'язку з цим дослідники використовують і поняття субкультури, під яким розуміються сформовані всередині пануючої національної культури певні автономні утворення різних соціальних, етнічних, релігійних меншин. **Політична субкультура** – це сукупність політичних орієнтацій та моделей поведінки, що значно відрізняються від домінуючих у суспільстві.

Політична субкультура

Субкультури є результатом специфічного розвитку політичного життя окремих країн, регіонів, спільнот та впливу соціальних, релігійних, етнічних особливостей на політику. Субкультури проявляються в різних специфічних підходах людей, які можуть сповідувати **один і той самий тип політичної культури**, до тих чи інших політичних явищ, визначаючи мислення, моделі поведінки та стиль життя окремих носіїв культури. На основі таких підходів розрізняють політичну субкультуру молоді, інтелігенції, жінок, релігійних чи етнічних спільнот.

Субкультурні розбіжності, що систематично впливають на політичні переваги та політичні курси, називають культурними розломами. У сучасному світі саме культура все більше визначає моделі політичної згуртованості, дезінтеграції та конфлікту.

3. Функції політичної культури

Політична культура виступає нормативно-ціннісною системою, що визначає поведінку

**Функції
політичної
культури**

більшості населення в політичній сфері. Через специфічні **функції** політична культура здійснює суттєвий вплив на політичні процеси і інститути. Зокрема, політична культура:

- визначає межі легітимності влади;
- обґрунтовує цілісність політичної системи, перспективні цілі, державні інтереси, робить їх, використовуючи свої засоби, привабливими, зрозумілими та доступними; дозволяє людині, права та обов'язки;
- формує мету і зразки для наслідування (еліта – низам через систему прошарків);
- забезпечує людині набуття людиною певних знань, навичок, переконань, які дозволяють їй реалізувати себе тією чи іншою мірою в системі владних відносин;
- допомагає людині зрозуміти власні можливості щодо прав і свобод, а також визначати межі своєї політичної діяльності, вказує на її місце у даній політичній системі;
- забезпечує конформність та керованість завдяки однаковості оцінок та поведінки;
- автоматизує поведінку мас у політичній сфері, звільняючи від необхідності думати та вибирати там, де людям принципово не вистачає компетентності;
- сприяє соціальній ідентифікації, визначенню людиною своєї групової належності та прийнятних засобів вираження та захисту інтересів даної групи;
- забезпечує адаптацію людей до мінливих політичних ситуацій, до умов існування.

**Політична
соціалізація**

4. Політична соціалізація

Формування політичної культури відбувається у процесі політичної соціалізації. **Політична соціалізація** розглядається в політології як **процес** включення індивіда в політичну систему, процес засвоєння ним знань, переконань, цінностей та навичок поведінки, властивих політичній сфері. У ході політичної соціалізації формується політична свідомість особистості, її політична поведінка,

відбувається її становлення як громадянина.

***Інститути
соціалізації***

Сам термін «політична соціалізація» увійшов у науковий обіг наприкінці XIX ст. у публікаціях соціологів Ф. Гіддінса й Г. Тарда, які розуміли соціалізацію як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища».

Засоби політичної соціалізації досить різноманітні – від навчання в школі до безпосередньої політичної діяльності. Інститутами (агентами) соціалізації виступають система освіти, всі політичні та громадські організації, політична система в цілому, засоби масової інформації, частково – релігія та церква.

***Моделі
соціалізації***

Роль тих чи інших інститутів, а також характер процесу соціалізації залежать від особливостей суспільства. Зокрема, можна виділити дві моделі політичної соціалізації, кожна з яких розкриває основні механізми впливу суспільства на формування політичної свідомості і поведінки громадянина:

- модель підкорення, характерна для суспільства з високим рівнем регламентації політичного і суспільного життя в цілому. Для цієї моделі характерними є механізми відбору, припису і контролю. Суспільство відбирає на ту чи іншу роль людей з відповідними якостями та здібностями, що відповідають необхідним соціальним умовам;

***Активність
індивіда***

- модель інтересу, характерна для ліберально-демократичних суспільств. Особистість сама вибирає соціальну роль на основі властивих їй потреб, інтересів, цінностей.

Політична соціалізація ніколи не буває одностороннім процесом. Адже людина ніколи не виступає лише примітивною «губкою», яка повинна всмоктувати інформацію і засвоювати чийсь досвід. І знання, і цінності, і досвід, і навички засвоюються в результаті власної активності (часто – вибіркової) самого індивіда. Як зазначає російський дослідник Є. Шестопад, поняття «політична соціалізація» ширше, ніж політичне виховання або просвіта, оскільки охоплює не тільки цілеспрямований

***Політична
участь***

вплив на особистість панівної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність.

***Протестна
поведінка***

І саме в результаті двосторонньої взаємодії особистості й суспільства в особі різноманітних агентів соціалізації – груп, партій, засобів масової соціалізації тощо формуються необхідний комплекс знань, переконань, цінностей та навичок поведінки, які роблять конкретного індивіда учасником політичного процесу і визначають масштаби цієї участі. Під політичною участю розуміємо вплив індивідів і соціальних груп на політичну систему, її елементи, процес прийняття політичних рішень. Найпоширенішою формою політичної участі є електоральна участь. Проте вплив індивіда на політичну систему може відбуватись і у формі відмови від участі (абсентеїзму) або ж у формі різного роду протестної поведінки (мітинги, страйки, демонстрації, бойкоти, тероризм, політичний хепенінг тощо). Тому політична соціалізація може розглядатись не лише як процес не тільки надбання і засвоєння, а і як процес втрати певних політичних якостей і відмови від певних форм активності.

***Роль
держави у
процесі
соціалізації***

Тому у кожному конкретному суспільстві вплив агентів соціалізації, основним з яких виступає держава, ніколи не буває однозначним. Впливає характер, тип держави і політичного режиму, політичні партії, організації, рухи, а також весь комплекс неполітичних чинників (релігія і національні традиції, культура, сім'я і її традиції, засоби масової інформації, неформальне спілкування, соціальні мережі тощо).

Зрозуміло, що держава виконує основну роль, адже вона завжди зацікавлена у формуванні того типу політичної особистості, який відповідає її потребам і був би найбільш «прийнятним» - у міру покірним, у міру активним, у міру розумним. А ця міра визначалася б самою державою. Проте навіть тоді, коли вся державна пропаганда скеровується на формування політично активної і відповідальної особистості, результат може бути абсолютно протилежним.

Тому соціалізація і розглядається як процес, а не раз і назавжди зафіксований результат. Адже засвоївши певну частину інформації, людина має перетворити її на власні переконання і установки, співвіднести з власними життєвими принципами. І щоразу приймати рішення щодо оцінки тих чи інших явищ політичного життя, власної участі чи неучасті у тих чи інших процесах зі своїми, а не зовні заданими установками і правилами. Навіть тоді, коли людина діє начебто під дією зовнішніх правил, вона все одно демонструє власні погляди і позиції стосовно подій (наприклад, засвоєну повагу до авторитету старших, повагу до закону чи традиції).

У цілому політична соціалізація є показником і проміжним результатом формування політичної культури особистості чи груп, який відображає як рівень політичної обізнаності і активності громадян, так і прийнятні форми такої активності (включаючи відмову від такої активності). У демократичному суспільстві система соціалізації має забезпечити необхідні умови для того, щоб кожен індивід міг реалізувати себе у сфері політики у тій формі і у тому обсязі, який відповідає його здібностям і схильностям. А від держави вимагається лише забезпечення базових прав і свобод, які зроблять можливою таку участь і сприятимуть ефективному функціонуванню політичної системи та підвищенню легітимності влади.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Чи можна за допомогою політичної культури пояснити особливості політичного устрою, організації влади та перебігу політичних процесів в Україні ?
2. До якого типу можна віднести сучасну українську політичну культуру і чим відрізняється американська (британська) політична культура від сучасної української ?
3. Політична символіка покликана сприяти об'єднанню людей і соціальних груп навколо певних

політичних цінностей та ідеалів. Проілюструйте на прикладах, як елементи української національно-державної політичної символіки сприяють об'єднанню української нації.

4. Польський вчений Є. Вятр за ставленням до політики розрізняє п'ять типів особистості – активісти, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні й відчужені. Який тип особистості, з вашої точки зору, переважає сьогодні в Україні?

5. Які основні причини абсентеїзму? Чи є він проблемою для України?

Список літератури

1. Алмонд Г. Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. –1992. – № 4.

2. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія: навч. посібник / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2000.

3. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений / К. С. Гаджиев. – М.: Логос, 2002.

4. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. / І. В. Галактіонова // Наук. зап. НУКМА. – 2001.

5. Градинар Й. В. Политическая культура: мировоззренческое измерение / Й. В. Градинар. – М. : Наука, 1999.

6. Житнев А. С. Политическая культура: опыт формирования и проблемы / А. С. Житнев. – М. : Инфра, 2000.

7. Кравченко П. А. Національна культура і нова державність / П. А. Кравченко // Грані. – 2002. – № 1.

8. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С. Макеев // Політична думка. – 2000. – № 2.

9. Проскуріна О. О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку / О. О. Проскуріна. – К. : Вира – Р, 2001.

10. Рудакевич О. Імперативи національної політичної культури / О. Рудакевич // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 128-136.

11. Щегорцев Н. И. Политическая культура: модели и реальность / Н. И. Щегорцев. – М. : Книга, 2001.

Політичні ідеології

Політична ідеологія як складова політичного життя

Політична ідеологія

Політична ідеологія – це своєрідні організаційна, регулятивна і контрольна системи, що спрямовують життя суспільства й людини. Вона безпосередньо пов'язана із функціонуванням політичної системи суспільства, із політичною культурою. Більшість дослідників переконані, що **політична ідеологія** являє собою систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали та настрої окремих суб'єктів політики. Іншими словами, ідеологія – це система поглядів та ідей, які виражають інтереси, настрої та наміри людей та їх груп, їх відношення до реальної дійсності та влади.

Історична довідка

Уперше термін «ідеологія» використав і ввів у науковий обіг французький філософ та економіст А. Д. де Трасі на початку 19-го сторіччя. У його тритомнику «Елементи ідеології» ідеологія трактується як наука про ідеї та уподобання окремих соціальних груп у конкретно-історичних умовах. Із часом підходи до розуміння ідеології та її призначення у суспільстві стали значно ширшими. Зокрема, відомі соціологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм вважали доцільним виводити природу та ідеології із актуальних для груп та індивідів суб'єктивних цінностей, які є мотивами їх діяльності. При цьому К. Мангейм у своїй книзі «Ідеологія та утопія» підкреслював, що «у понятті «ідеологія» відображається одне відкриття, зроблене у ході політичної боротьби, а саме: мислення правлячих груп може бути настільки тісно пов'язане з певною ситуацією, що ці групи просто не в змозі побачити ряд фактів, які могли б підірвати їх упевненість у своєму

К. Мангейм

*про
ідеологію*

пануванні. У слові «ідеологія» імпліцитно розуміється те, що в певних ситуаціях колективне несвідоме певних груп приховує дійсний стан суспільства як від себе, так і від інших і тим самим стабілізує його». Тому на певних етапах ідеологія може або захищати і виправдовувати існуючу ситуації, або ж, навпаки, закликати до її зміни, набуваючи утопічних форм, оскільки ідеали і заклики в дійсності практично ніколи не реалізуються.

*Ідеологія
як
оцінчне
знання*

Політична ідеологія є досить складним формуванням, оскільки завжди поєднує у собі, з одного боку, **аналіз і пояснення** соціальних та політичних явищ, їх суть та першопричини, а з іншого – **інтерпретацію** подій з метою їх роз'яснення та виправдання, що веде за собою формування ілюзій, спотворення та «вуалювання» істинних причин та наслідків того чи іншого явища. Адже ідеологія завжди являє собою **оцінне знання**. Це система знань, переконань та міфів, які **відображають точку зору певної групи на владу та її використання** та демонструють зразки бажаної політичної поведінки.

*Політична
ідеологія як
різновид
групової
свідомості*

Отже, характеризуючи політичну ідеологію, необхідно зазначити, що вона являє собою різновид групової, корпоративної свідомості, точку зору окремої групи на владу, на хід політичних подій. І для обґрунтування цієї точки зору використовуються не тільки наукові теорії й реальні факти, а дуже часто і перебільшені, спотворені, а також певні образи, ідеали, які повинні створити єдині уявлення (до того ж досить зрозумілі і привабливі) стосовно існуючої ситуації і ролі в ній даної соціальної групи чи партії. Досить часто, формуючи власне бачення політичної ситуації, та чи інша партія «вибирає» з величезної кількості подій і явищ саме ті, які найкраще і найяскравіше ілюструють їх точку зору, і замовчують чи недооцінюють ті, які суперечать їй чи відвертають увагу від головної ідеї.

Тому завжди необхідно розрізняти політичну науку, теорію та ідеологію як функціональний елемент політичної системи, оскільки останній завжди бракує об'єктивності. Поставивши за мету обґрунтування власних претензій на владу, на саме

Співвідношення науки, теорії та ідеології

таке облаштування суспільно-політичного життя, та чи інша політична сила «препарує» конкретні події, явища, теорії, ніби нанизуючи їх на цю стрижневу ідею-мету, висвітлює із багатьох тільки ті, які відповідають їй, підкріплюють її (як зелені окуляри у відомій казці про Чарівника смарагдового міста). Саме тому політичні ідеології є вагомим знаряддям політичної еліти в регулюванні політичної поведінки мас.

Т. Парсонс про функціональність ідеології

А відомі вчені-дослідники застосовували для характеристики ідеології досить яскраві формулювання і порівняння: «спотворена свідомість» (К. Маркс), «кристалізація помилкової свідомості» (В. Парето), «добровільна містифікація» (К. Мангейм), «секуляризована релігія» (Д. Белл). Зокрема, Т. Парсонс як родоначальник функціонального підходу акцентував увагу не на природі чи специфіці ідеології, а на її призначенні у суспільстві, вбачаючи в ній систему цінностей конкретного суспільства, яка забезпечує універсальну орієнтацію соціальної діяльності.

З викладеного вище можна зробити висновок, що політична ідеологія є необхідним структурним елементом політики як галузі свідомої діяльності соціальних прошарків, груп і особистостей, що політика без ідеології не існувала й існувати не буде. Поки люди мають звичку поділятися на групи за інтересами, залишається потреба у силовому, владному регулюванні їхніх відносин. Люди підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи власні групові образи – поняття щодо місця в суспільстві, відстоюючи власний погляд на стан речей як найдостовірніший. І влада навряд чи відмовиться від звички обґрунтовувати та виправдовувати свої дії апеляцією до загального інтересу саме ідеологічними засобами.

Тому можна означити три основних **завдання ідеології** в суспільстві:

Завдання ідеології

- заспокоїти народ, щоб він працював старанно і чесно: якщо народ вірить, що буде краще, то він добре працює, не помічає гіршого і сподівається на краще;
- зробити поведінку людей схожою і зрозумілою.

Людська істота несаможиттєва, залежить від навколишнього впливу, оцінки тих, хто її оточує. Якщо усі поведуться однаково, то людина наслідок їх і знає, що поводиться правильно. Коли ж у суспільстві не існує загальноприйнятих правил, то людині важко зрозуміти, як потрібно поводитися, а це веде до проявів агресивності, невпевненості у собі;

- давати єдину (для даної соціальної групи, а бажано – і для всього суспільства) систему цінностей, що орієнтує людину в суспільстві.

У процесі реалізації цих завдань політичні ідеології виконують у суспільстві ряд важливих **функцій**:

- визначають стратегію і тактику політичних партій і громадсько-політичних рухів, виступають основою їх програм та політичних платформ;

*Функції
ідеології*

- допомагають у легітимації влади шляхом виправдання тих чи інших рішень влади або обґрунтування їх необхідності;

- визначають електоральну поведінку громадян;

- формують, висувають та «прикрашають» цілі суспільного розвитку;

- впроваджують в суспільну свідомість власні оцінки існуючого стану речей та перспектив розвитку;

- згуртовують, мобілізують маси, спрямовують їх зусилля в потрібному напрямку або, навпаки, заспокоюють і «присипляють», формують почуття оптимізму.

2. Історичні форми політичних ідеологій та сучасні ідеологічні течії

На ранніх етапах розвитку суспільства роль політичної ідеології виконувала **релігія**. Проте з часом релігійна картина світу доповнилась, а пізніше і витіснилась (частково або майже повністю) більш раціональними поясненнями реальності. Чинниками, що впливали на її формування, були суттєві зміни в соціальній структурі суспільства, формування і активізація політичних угруповань, зрушення у свідомості мас, перш за все її секуляризація. Необхідні для орієнтації у нових соціально-економічних умовах

Історичні форми політичних ідеологій цінності, принципи й ідеали, які часто виходили за межі традицій і релігійної моралі, і були покладені в основу перших світських політичних концепцій – протоідеологій. А на початку XVII сторіччя починається формування вагомих ідеологічних течій, деякі з них дійшли і до сучасності.

Абсолютизм Однією з ранніх ідеологій був **традиціоналізм** – релігійно-монархічна ідеологія, що захищала основи «попереднього порядку» і його духовні цінності. В основу традиціоналізму на той час була покладена проповідь **абсолютизму** – надзвичайно високого рівня централізації державної влади і недоторканості привілеїв аристократії. У XVII ст. традиціоналізм дає початок класичному **консерватизму**, який виникає в Англії як відповідь на поширення ідей лібералізму і просвітництва. Лібералізм зароджується як ідеологія буржуазії у XVII ст. і остаточно оформлюється як ідейно-політична доктрина у середині XIX ст. У цей самий час формуються комуністична та націоналістична ідеології.

Лібералізм (лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об'єднують прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежують сфери діяльності держави. Одним із засновників лібералізму був Дж. Локк. Він просував та обґрунтовував ідеї суспільного договору та природного права. Згідно з його ідеями держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі не тільки частину своїх прав, але є і такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать насамперед право на життя, свобода і власність.

Лібералізм Політико-правова концепція лібералізму ґрунтується також на ідеях англійських і французьких просвітителів, ідеологів англійської та французької буржуазних революцій, таких, як Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, німецький філософ І. Кант та інших. Зокрема, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є було обґрунтовано ідею розподілу влади на три незалежних гілки – законодавчу, виконавчу й судову.

Політико-правові принципи лібералізму У своєму розвитку ліберальна ідеологія

проходить три етапи розвитку: класичний лібералізм, демократичний лібералізм та неолібералізм.

Історична довідка

На першому етапі розвитку (XVII - початок XIX ст.) відбувається становлення базових положень лібералізму та їх теоретичний розвиток. Фундаментальні ідеї й принципи класичного лібералізму було сформульовано у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. і Конституції 1791 р., в американській Декларації про незалежність 1776 р. і Конституції 1787 р. Прихильниками лібералізму були «батьки-засновники» США Т. Джефферсон і Дж. Медісон.

Принципи лібералізму

Ідейно-моральне ядро **класичного лібералізму** утворили такі положення:

- абсолютна цінність людської особистості та рівність від народження всіх людей;
- автономія індивідуальної волі;
- визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;
- створення держави на основі консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідом;
- обмеження обсягу і сфер діяльності держави, захищеність від державного свавілля в усіх сферах суспільного життя.

На початку XIX ст. поняття «ліберальна ідеологія» увійшло до європейського суспільно-політичного лексикону. В середині XIX сторіччя доктрина класичного лібералізму стала пануючою у європейській і північноамериканській політичній думці, а ліберальні партії займали провідні позиції в політичному житті західних країн.

Ідея свободи

Ідея індивідуальної свободи є центральною в лібералізмі. Саме свобода стимулює пошук шляхів досягнення успіху, підприємливість, новаторство. У сфері економіки лібералізм передбачав повну підприємницьку свободу. Ця свобода ґрунтується на приватній власності і проявляється у вільній конкуренції на нерегульованому ринку. Держава не повинна втручатися в економіку, а покликана виконувати лише роль «нічного сторожа» (А. Сміт),

тобто охороняти мир і спокій громадян.

Проголошення і конституційне закріплення права на свободу, приватну власність і вільну економічну діяльність, втілення у життя принципів вільної ринкової конкуренції і поділу влади забезпечили прискорений розвиток продуктивних сил, сприяли становленню правової держави, парламентаризму і демократії. У цьому полягає незаперечна історична заслуга лібералізму.

На рубежі XIX – початку XX ст. із настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму відбулася криза класичного лібералізму. Зруйнована економіка, монопольні ціни, банкрутство дрібних і середніх підприємств призводили до зубожіння широких верств населення капіталістичних країн, зростання безробіття, загострення класової боротьби між найманими працівниками і власниками засобів виробництва, до соціальних революцій. У такій обстановці ідеологи буржуазії виступили із пропозиціями про перегляд деяких найважливіших положень класичного лібералізму і здійснення реформ щодо обмеження свавілля монополій і полегшення становища найбільш знедолених верств населення. Вони сформулювали низку нових важливих принципів лібералізму, які в сукупності склали так званий демократичний лібералізм як другий етап розвитку лібералізму (30-ті – 60-ті роки XX ст).

Демократичний лібералізм

Мова йде насамперед не лише про формальне визнання права кожного на життя, свободу і власність, а й про реальне забезпечення соціальних прав людей — на працю, відпочинок, добробут, охорону здоров'я, освіту тощо. Для обмеження свавілля власників капіталістичних монополій, приборкання стихійних сил економічного розвитку визнано за необхідне втручання держави в економіку й соціальні відносини.

Концепція демократичного лібералізму базувалася на положеннях класичного лібералізму, але при цьому пропонувала втручання держави в деякі сфери життя:

- держава вирішує проблему безробіття і не допускає збільшення цього показника вище ніж на

**Вплив
держави**

6-8 %, стимулює виробництво для створення робочих місць;

- держава втручається в регулювання економікою за допомогою планування інфляції;

- держава захищає вразливі верстви населення шляхом запровадження соціальних програм.

**Історична
довідка**

Визначним теоретиком демократичного лібералізму був англійський економіст **Джон Мейнард Кейнс** (1883—1946). Ще на початку ХХ ст. він виступив із теорією «регульованого капіталізму», згідно з якою в нових історичних умовах держава має відмовитися від ролі «нічного сторожа» і стати дійсним регулятором соціально-економічних відносин. Держава, на думку Дж. Кейнса, мусить обмежити монополізацію виробництва, встановити правила чесної конкуренції, підтримувати дрібні й середні підприємства, організовувати громадські роботи з метою зменшення безробіття, допомагати незахищеним верствам населення.

Рубежем, який зробив класичний лібералізм надбанням історії й утвердив принцип державного втручання в економіку та ідею держави загального добробуту, стала велика економічна криза 30-х років. Саме завдяки втіленню кейнсіанських ідей у «новому курсі» американському президентові Ф. Рузвельту вдалося відносно швидко подолати найважчу за всю історію США соціально-економічну кризу. Успіхи політики Ф. Рузвельта сприяли популяризації ідей лібералізму. Після Другої світової війни лібералізм знову стає провідною ідеологією в Західній Європі.

**Нео-
лібералізм**

Після Другої світової війни прибічники ліберальних ідей сконцентрували свої зусилля на оновленні лібералізму, пристосуванні старих ідей до нових історичних реалій, у тому числі національних. Це третій етап розвитку – **неолібералізм** (із 60-х років ХХ ст.).

Для нового лібералізму характерні абсолютизація індивідуальної свободи, заперечення втручання держави в економіку, в соціальні відносини, відстоювання ідеї вільного ринку. Цей напрям відповідає так званій чикагській школі, або школі монетаризму. В центрі її – ідея вільного ринку та

*Історична
довідка*

опозиція вченню Дж. Кейнса. Представники цієї школи, Нобелівські лауреати, американський економіст **Мілтон Фрідмен** (народився 1912 р.) та австрійсько-англійський економіст і політичний філософ **Фрідріх Август фон Хайєк** (1899—1988), вважають, що грошовий обіг і його закони складають центральний елемент економічної системи будь-якого суспільства. Виходячи з цього, при вирішенні економічних завдань основний наголос вони роблять на монетаристських засобах, фінансовому регулюванні, а точніше — саморегулюванні ринку. Ф. Хайєк вважав, що ринок через ціновий механізм розширює індивідуальну свободу, оскільки він пропонує інформацію, яка не є доступною для індивідів безпосередньо.

*Принципи
нео-
лібералізму*

Таким чином, приватна власність, свобода економічної діяльності, конкуренція, індивідуалізм, вільний ринок, мінімальне втручання держави в економіку — основні економічні принципи неолібералізму. Але держава повинна втручатися в економіку в питаннях встановлення податків. Ідеологія і політика неолібералізму має сьогодні багато прихильників. Ліберальний рух налічує близько 110 партій, з яких 60 об'єднані у Ліберальний інтернаціонал (створений у 1947 р.).

Таким чином, в основі сучасного лібералізму фігурують не стільки проблеми власності, скільки проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення.

В Україні лібералізм як політична доктрина представлений групою різноманітних ліберальних партій і рухів. Його прихильники виступають за формування вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвиток конкуренції.

В основі доктрини **консерватизму** лежать соціальний порядок і стабільність, гарантом яких виступає держава як постійно існуюча цілісність.

Консерва-

Термін «консерватизм» увійшов до наукового обігу після заснування французьким мислителем і громадсько-політичним діячем Франсуа

тизм Рене де Шатобріаном (1768 –1848) у 1815 р. журналу «Консерватор». Він (термін) походить від французького *conservatisme* (лат. *conservare*), що означає «зберігати», «охороняти». Основоположником консерватизму вважають англійського політичного діяча і філософа Е. Берка. Саме він на основі аналізу історичного розвитку людства і структури суспільства сформулював головні положення, що стали базовими для консерватизму до сучасних днів. А відправною точкою консерватизму вважають вихід у світ у 1790 р. книги Е. Берка «Міркування про Французьку революцію».

Історична довідка

Спираючись на висновки Е. Берка, базові положення консерватизму можна викласти таким чином:

- Бог створив людей рівними перед собою, а не між собою;

Базові принципи консерватизму

- людський розум недосконалий і не може оцінити Божий умисел, тому не має права на зміни всередині суспільства

- незмінність Конституції;

- необхідність підтримувати традиції, захищати релігійні вірування, родинні цінності.

Засновники консерватизму протиставили ідеям лібералізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему, суміш різнорідних інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії.

Визначення

Отже, **консерватизм** – суспільно-політична течія, що характеризується прихильністю до усталених суспільних порядків, соціальної та політичної стабільності, ревним ставленням до традицій і звичаїв, системи духовних і політичних цінностей, раціональністю, стриманістю у здійсненні численних соціальних змін, протистоянням поспішним рішенням і радикальним перебудовам, утвердженням поступового розвитку, щоб майбутнє не знищувало минулого. Принципи консерватизму розглядаються як одні із найважливіших структурних компонентів сучасних політичних ідеологій.

Носіями ідеології консерватизму є соціальні групи, шари і класи, становищу яких загрожують

об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку і які зацікавлені у збереженні традиційних суспільних порядків або в їхньому відновленні.

У структурі консерватизму виділяються два ідейних шари. Один орієнтується на підтримку усталеності суспільної структури в її незмінній формі; інший - на усунення протидіючих політичних сил і тенденцій і відновлення, відтворення колишньої.

У другій половині ХХ ст. консервативна ідеологія втрачає популярність серед населення як європейських країн, так і у США. Тому відбувається оновлення консерватизму ідеології – з'являється **неоконсерватизм**. Його практична реалізація відбулася наприкінці 70-х років ХХ ст. у Великій Британії та у США («тетчеризм» та «рейганоміка»).

Неоконсерватизм

Помітне місце в ідеях неоконсерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Більшість неоконсерваторів вважають себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. В економічній, політичній та соціальній сферах життя неоконсерватизм реалізовує в першу чергу інтереси багатих людей та представників «середнього» класу. Ідеологи неоконсерватизму пропонують знижити дух утриманства в суспільстві і надати економічної активності всьому населенню завдяки новій фінансовій політиці, кредитній політиці та інвестиційній діяльності.

Соціальна база неоконсерватизму

Таким чином, неоконсерватизм — сучасна політична течія, що поєднала сучасність і традиційні цінності консерватизму. Зокрема:

- відбулася помітна еволюція у бік пріоритету прав і свобод окремої особи при істотному обмеженні економічних і соціальних функцій держави за рахунок політики денационалізації і скорочення державних програм;

Основні риси неоконсерватизму

- неоконсерватизм став ідеологією не тільки багатих людей, але і «середнього класу»;

- закріплення соціальної нерівності на законних підставах. Природним, на думку неоконсерваторів, є те, що в суспільстві існують слабкі аутсайдери й сильні особистості, групи людей;

Цінності

- в економіці пропонуються індивідуальна активність та податкове втручання в економіку (чим більші прибутки, тим менші виплати податків);

- політика монетаризму;

- органічне поєднання таких цінностей доіндустріальної епохи, як сім'я, релігія, мораль із цінностями постіндустріальної ери - творча праця, унікальність кожної особи, прискорений розвиток культури, освіти, активне залучення працівників до управління виробництвом;

- створення нової системи стимулів замість традиційної, орієнтованої на зростання рівня життя. Нові мотивації були пов'язані із зростанням якості життя, створення нових форм самореалізації особи;

- головним критерієм суспільного розвитку неоконсерватори вважають зміну звичок, традицій і характеру людей. Неоконсерватори наголошують, що розвиток суспільства повинен бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільства. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини;

Суспільна мета

- неоконсерватори виступають проти визнання свободи особистості метою суспільного розвитку. Суспільна мета – це єдність інтересів держави й нації. Воля більшості не може бути вирішальною, оскільки сучасне суспільство плюралістичне, охоплює багато культур і піддається маніпулюванню;

- правова держава, посилення порядку і законності;

- неоконсервативна ідеологія використовує принцип нерівності і в зовнішній політиці (Закон про поширення демократії).

У політичній сфері неоконсерватори є відданими старим принципам: політична діяльність - не привілей і не монополія однієї соціальної групи, а саме професія, доступна кожному, але лише за наявності у нього відповідних здібностей, покликання і спеціальної освіти. Політикою можуть і навіть повинні цікавитися всі, оскільки вона стосується всіх, і всі так чи інакше можуть брати участь у політичному житті країни, але бути політиком, працювати в політиці повинні тільки професіонали, щоб позбавити

політичні рішення від дилетантизму.

Таким чином, неоконсерватизм увібрав у себе принципи класичного лібералізму, перш за все принцип індивідуальної свободи, але зумів пов'язувати їх з традиційними цінностями, такими як релігія, сім'я, закон і порядок, децентралізація і самоврядування, етнокультурне різноманіття.

Органічна концепція суспільства, яку зберіг неоконсерватизм, сприяла сприйняттю соціуму як цілісності, де поведінка індивідів з їх пристрастями і егоїзмом підпорядкована структурам, що склалися, цінностям, традиціям. Завдяки цьому суспільство зберігає стійкість і забезпечує спадкоємність розвитку, зв'язок минулого з майбутнім.

Із точки зору ідеологів **комунізму**, комунізм – це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей зростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, буде реалізовано принцип «Від кожного за здібностями - кожному за потребами». Комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу.

Термін «комунізм» походить від лат. *communis* – «спільний». Джерела комунізму як політичної ідеології виходять з «Утопії» Т. Мора і «утопічного соціалізму» Р. Оуена. Класичне формування і цілісне викладення ідеології наукового комунізму було дано К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.): «Комуністи вважають огидною справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їхні цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього суспільного ладу.

Нехай панівні класи здригаються перед Комуністичною революцією. Пролетарям нічого в ній втратити, крім своїх кайданів. Придбають же вони весь

Комуністична ідеологія

Історична довідка

світ».

Отже, комуністична ідеологія будує конструкцію суспільства, реалізуючи в першу чергу інтереси робітничого класу. За словами Ф. Енгельса, «комунізм є вчення про умови звільнення пролетаріату».

До характерних рис комунізму як ідеології відносять:

- планування – регламентацію з боку держави процесів виробництва і розподілу продукції;
- публічну власність – існування лише колективної форми власності, заборону приватної власності;
- рівність умов – декларування рівного права громадян на одержання матеріальних і духовних благ.

*Базові
принципи*

Головний пріоритет у комуністичній ідеології надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці.

Комуністичне суспільство в розумінні марксизму – це не відкрита ідеальна модель щасливого устрою, а закономірний результат прогресу цивілізації. Капіталізм сам створює передумови для соціальної революції, ліквідації приватної власності та переходу до соціалізму.

Практика

Революційні ідеї марксизму знайшли своє втілення у теорії та практиці ленінізму, що став теоретичною основою революції в Росії та соціалістичної розбудови в СРСР. Марксистська ідеологія зусиллями К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна набула значного поширення і стала ідейною основою глибоких перетворень у царській Росії, країнах Центрально-Східної Європи, Китаї, Монголії, В'єтнамі, Північній Кореї, Кубі.

Марксистська концепція **соціалізму** передбачає подолання експлуатації людини людиною, побудову соціально рівного суспільства, в якому б вільно почувала себе трудяща людина. При цьому наголос завжди робиться на **революційному характері** соціально-економічних та політичних перетворень, успіх яких стає можливим лише при дотриманні основних кроків:

- здійснення соціальної революції, рушійна сила

Соціалізм якої – пролетаріат. На чолі пролетаріату повинна бути комуністична партія, що буде розробляти стратегію і тактику поведінки пролетаріату;

- після здійснення революції – встановлення диктатури пролетаріату;

- ліквідація приватної власності, експлуаторських класів і проголошення побудови безкласового комуністичного суспільства;

- усуспільнення власності шляхом одержавлення;

- реалізація принципу «від кожного за здібностями, кожному за працею»;

- забезпечення соціальної справедливості та умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Реалізація комуністичних ідей у Радянському Союзі привела на перших етапах до потужного зростання економіки, культурного розвитку і вивела країну на високий технологічний рівень. Але шлях реалізації комуністичних ідей супроводжувався жорсткими методами насилля, терору та репресій.

Ідейним опонентом марксизму стала **соціал-демократична ідеологія**. Соціал-демократизм, як і марксизм, був зорієнтований на захист інтересів насамперед робітничого класу кількість якого швидко зростала у XIX — першій половині XX століття. Ідеологами соціал-демократії були Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер.

Соціал-демократія

Їх основними ідеями та принципами були:

- відмова від негайної ліквідації інституту приватної власності;

- поступовість еволюції суспільства і прихід шляхом реформування до соціалістичного майбутнього. Шлях приходу до влади через соціальне партнерство, соціальний і міждержавний мир;

Базові принципи соціал-демократії

- заперечення революції як засобу завоювання влади;

- удосконалення інститутів влади шляхом постійних реформ;

- відмова від диктатури пролетаріату;

- поєднання всіх типів власності;

- розвиток парламентських форм захисту інтересів пролетаріату.

Особливостями ідеології соціал-демократів є

Реформістські тенденції

реформізм, обґрунтування політики регулювання і перерозподілу прибутків в ефективно працюючій ринковій економіці. Так, Е. Бернштейн заперечував неминучість краху капіталізму і всякий зв'язок настання соціалізму з цим крахом. Соціалізм не зводиться до заміни приватної власності на суспільну. Шлях до соціалізму – це пошук нових «товариських форм виробництва» в умовах мирного розвитку капіталістичної економіки і політичної демократії. «Кінцева мета – ніщо, рух - усе» – таким було гасло перших соціал-демократів.

Історична довідка

Сучасна концепція соціал-демократії у своїх основних рисах була сформована в 50-і роки ХХ ст. після ухвалення Декларації принципів Соціалістичного Інтернаціоналу на міжнародній конференції соціалістичних партій у Франкфурті-на-Майні в 1951 році. Згідно з програмними документами соціал-демократія – це шлях, який відрізняється і від капіталізму, і від комунізму. Капіталізм, на думку соціал-демократів, зробив вагомий внесок у розвиток продуктивних сил, проте поставив права власності над правами людини. Комуністи ж, прийшовши до влади, знищили свободу, створили нове класове суспільство і неефективну економіку, що базується на примусовій праці.

Принципи особистої свободи, солідарності, і справедливості

Соціал-демократи однакове значення надають принципу особистої свободи, принципам солідарності і справедливості. Соціал-демократія вважає, що критерій відмінності між капіталізмом і соціалізмом полягає не в принципах організації економіки, а в тому положенні, яке людина займає в суспільстві, в його свободі, праві на участь в ухваленні рішень, значущих для держави, можливості реалізувати себе в різних сферах суспільного життя.

Складовими частинами соціал-демократизму є політична, економічна і соціальна демократія. Політичний блок програми соціал-демократії ґрунтується на принципах свободи і рівності. Соціал-демократи визнають можливість існування різних форм демократії, проте у будь-якому випадку основоположними вимогами політичної демократії повинні бути: наявність вільних виборів, партійний

Політична демократія плюралізм, можливість зміни уряду мирними засобами, гарантія прав особи і меншин, правова держава, незалежність судової системи.

Демократія в інтерпретації соціал-демократів представляється як абсолютна цінність, що має надкласовий характер. Держава – це верховний соціальний інститут, у рамках якого регулюються і примиряються протилежні соціальні інтереси. Держава виступає як головний орган суспільних змін і прогресивного розвитку, беручи на себе функцію організації гідного життя для всіх членів суспільства.

Економічна демократія

Економічний блок соціал-демократичної ідеології ґрунтується на визнанні суспільної власності, але в рамках змішаної економіки. Приватна власність існує в певних секторах економіки. Різноманітність форм власності повинна працювати на ефективність виробництва. Суспільна та колективна власність мають бути інструментами підвищення добробуту суспільства. Пріоритет надається ринковим відносинам.

Держава регулює ринок лише в питаннях недопущення домінування великого бізнесу, що може монополізувати певні галузі. Держава контролює технологічні та інноваційні процеси, щоб технології використовувалися на благо всього суспільства. Тобто соціал-демократія у своїй діяльності реалізує принцип: «Конкуренція - наскільки можливо, планування - наскільки необхідно».

Соціальна демократія

Досягнення економічної демократії пов'язуються з розвитком представників трудящих в управлінні виробництвом, а також з розвитком самоврядування. В цілому економічна сфера повинна відрізнитися чітко вираженою соціальною спрямованістю і бути підконтрольна суспільству, але без втрати ефективності, притаманна ринковій економіці.

У зовнішньополітичній сфері соціал-демократія проголошує принцип толерантності до інших країн.

Сьогодні світова соціал-демократична ідеологія є платформою діяльності організованих політичних сил. Координатором діяльності соціал-

демократів виступає Соціалістичний Інтернаціонал – об'єднання політичних організацій і партій, які виступають за демократичний соціалізм, новий світовий економічний порядок на основі рівноправності й партнерства між усіма країнами, що охоплює охорону навколишнього середовища, уникнення ядерної війни.

Крім вищезазначених ідеологій, існують й інші ідеології, такі, як анархізм, фашизм, націоналізм.

Фашизм Зокрема, фашизм - це найбільш реакційна політична течія, яка виражає інтереси агресивних сил, прихильників крайніх поглядів та методів у політиці. У **фашистській ідеології** цінності демократії, лібералізму нічого не варті, оскільки вони розбурхують старі інстинкти людини. Через політичну конкуренцію, боротьбу за владу демократія гальмує єдність нації. А нація є вищою цінністю фашизму.

Основоположною у фашистській ідеології є ідея расової переваги та національної ідентичності, що забезпечує об'єднання населення навколо цілей національного відродження. Тоталітарна держава і культ вождя – ідеал суспільного ладу політичної доктрини фашизму. Природа цієї держави дозволяє вести війну. Війна робить націю сильною і загартованою, запобігає її «гниттю». Кожне покоління мусить мати свою війну. Той народ, який не зможе завоювати собі життєвий простір, має загинути, заявляв А. Гітлер – один з основоположників фашистської ідеології.

Радикалізм **Радикалізм** (від лат. radikalis – докорінний) – політична течія, що проголошує розрив з визнаною традицією, виступає за рішучі методи у вирішенні питань політичної теорії і політичної практики, не змінюючи соціально-економічних основ суспільного ладу. Як політична течія радикалізм виник у XIX ст. Його представники вимагали проведення демократичних реформ при збереженні соціально-економічних основ самого ладу. Радикалізм як політичну течію характеризують:

- стійке надання переваги рішучим методам перетворень, динамічні зміни поглядів і дій;
- звернення до простих форм вирішення складних

проблем, прагнення до форсування подій;

- забезпечення диктаторських методів; обстоювання демократичних перетворень без урахування меж підтримки їх масами;

- прагнення поліпшити соціальне законодавство тощо.

Радикалізм досить часто проявляється як окремих напрямом (крило) усередині інших ідеологічних течій.

Анархізм Основними ознаками **анархізму** є заперечення держави і влади взагалі, крайній індивідуалізм, нічим не обмежена свобода і заперечення великої приватної власності при допущенні дрібної.

Популізм – це ідеологічна течія, яка сповідує сильну державу із **безпосередньою** участю народу в управлінні. Для популізму характерні прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі людей, заграванні з масами.

Популізм

Таким чином, політичні ідеології є важливими складовими політичного життя, виконуючи низку суттєвих функцій, зокрема, визначення цілей суспільного розвитку, легітимацію влади, формування політичної культури громадян. Історично сформувалися й існують декілька впливових ідеологічних течій.

Проте їх роль у конкретному суспільстві залежить від рівня оволодіння суспільною свідомістю, від вміння згуртувати суспільство на основі інтересів певної соціальної спільноти, від впровадження в суспільну свідомість власних оцінок минулого, сьогодення і майбутнього. Як зазначено у ст.15 Конституції України, жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Як ви розумієте вислів К. Мангейма: «Ідеологія – це добровільна містифікація».

2. Однією з основних характеристик тоталітарного політичного режиму є існування єдиної політичної партії і панування єдиної ідеології. Якою має бути ця

ідеологія, і чи кожна ідеологія може стати тоталітарною?

3. Чим, на вашу думку, пояснюється привабливість націоналістичної ідеології для масової свідомості?

4. Чи можна вважати ліберальну ідеологію найбільш поширеною у сучасному світі? Аргументуйте відповідь.

5. К. Мангейм стверджував, що на певних етапах розвитку суспільства одна й та сама ідеологія може виконувати або охоронну (власне – ідеологічну) функцію або ж бути утопією. Проаналізуйте, які з існуючих сьогодні в Україні ідеологій мають характер утопії.

Список літератури

1. Афанасьев Н. Н. Идеология терроризма / Н. Н. Афанасьев // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6.

2. Безансон А. Бедствие века. Коммунизм. Нацизм и уникальность Катастрофы / А. Безансон. – М., 2000.

3. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М., 1990.

4. Гаджиев К. С. Политическая идеология: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1998. – № 12.

5. Гаджиев К. С. Политология: учебник для высших учебных заведений / К. С. Гаджиев – М. : Логос, 2002.

6. Даудерштадт М. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / М. Даудерштадт, А. Геррітс, Д. Маркус. – К. : Основні цінності, 2000.

7. Дашутін Г. П. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна / Г. П. Дашутін. – К. : Академ-Прес, 2006.

8. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К., 2000.

9. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К. : Генеза, 1997.

10. Макаренко В. П. Главные идеологии современности / В. П. Макаренко. – Ростов н/Д., 2000.
11. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной лит. – М. : Прогресс, 1991.
12. Новакова О. В. Идеологічна ідентифікація політичних партій України / О. В. Новакова // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — К., 2009. — Вип. 27.
13. Політичний енциклопедичний словник. за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – Київ. Вид-во “Генеза”, 2004.
15. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М., 1996.
16. Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода / М. А. Хевеши. – М., 2002.
17. Холод В. В. Лекції з політології: навчальний посібник / В. В. Холод. – Суми: Університетська книга, 2001.
15. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. — 2006. — № 1 (16).

НАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

1. Етнос і нація

Розуміння життя суспільства і життя окремої людини неможливе поза розумінням такого явища, яке визначається поняттями «етнос», «нація». Суть та особливості їх глибоко, ґрунтовно, а іноді суперечливо розробляються багатьма вченими вітчизняної та зарубіжної культури.

*Актуаль-
ність
проблеми*

Проблема етнонаціональних відносин упродовж тривалого часу була і залишається актуальною, тому що, по-перше, розвиток народів Землі призводив до зіткнення і суперництва між ними у боротьбі за економічне, політичне та духовне панування, а, по-друге, окремі політики завжди використовували і продовжують використовувати «національну карту» для досягнення особистих, як правило антигуманних цілей, виходячи з принципу «роз'єднуй та володарюй».

В Радянському Союзі у період перебудови в кінці ХХ ст. національні й етнічні проблеми загострилися і переросли в конфлікти, які вирішувалися в окремих регіонах (Нагорний Карабах, Чечня, Абхазія, Південна Осетія та ін.) зі зброєю в жорстких протистояннях.

Розбудова демократичної держави потребує нових підходів до проблеми етнонаціональних відносин з урахуванням світового досвіду в цій сфері.

Етнос – найдавніша людська спільнота. В перекладі із давньогрецької етнос означає «рід», «плем'я», «народ», «зґрая». Поняття «етнос» вживається як науковий термін для визначення всіх типів етнічних спільнот.

Етноси – найдавніші природні людські спільноти, які виникають задовго до появи класів і держав. Вони розглядаються як особливі соціальні спільноти, які з давніх часів містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти.

Вони (етноси) формуються під впливом природної належності людського угруповання до

Етноси

певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного і тваринного світу. Оточуюче середовище позначається на особливостях побуту і культурі, на характері людей, традиціях, звичаях, спільній історичній долі та інших факторах, що виходять далеко за межі географічного середовища. Етнос характеризується і певною спільністю психічних рис індивідів, що входять до його складу. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої важливі характеристики отримує в соціально-культурному оформленні, і вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос, таким чином, є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей.

Упродовж історичного розвитку етноси існували в кількох формах, головними з яких вважаються: рід – плем'я – народ – нація.

Рід виникає з первісного людського стада.

Рід

Рід, що складався з окремих родин, здійснював взаємодопомогу, захист і кровну помсту, розміщувався на певній визначеній території і мав єдину мову. Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що всі члени роду були рівними, майнові відносини між родичами були відсутніми, суворо дотримувалися екзогамії (заборона шлюбних стосунків у межах роду). Рід – це заснована на кровних зв'язках історична форма спільності людей.

На основі родів, що об'єднуються, утворюється плем'я (приблизно 10 - 7-ме тисячоліття до н.е.). Виникнення землеробства і скотарства, а потім ремесла дало значний поштовх розвитку виробництва, сприяло підвищенню продуктивності праці, зумовило формування надлишкового продукту та обміну. Обмін надлишковим продуктом зумовив нерівномірність його концентрації у різних членів племені,

виділення багатих і бідних родів, появу племінної знаті, посилення ролі військових вождів.

Плем'я

Плем'я – це історична форма спільності людей, що ґрунтується на родових відносинах та суспільному поділі праці, які визначають розрізненість племен за територією, мовою, культурою, організацією життєдіяльності. Російський етнограф Л. М. Гумільов звертав увагу на стереотип поведінки людей і компліментарність (підсвідоме почуття симпатії до членів своєї спільноти).

Народність

На зміну племенам прийшла нова історична форма спільності людей – **народність**. Початок формування народностей припадає на період консолідації племінних союзів і утворення держав, виявляється у поступовому змішуванні, зміні кровноспоріднених зв'язків територіальними. Першими склалися народності рабовласницької епохи: давньоєгипетська, давньоеллінська та інші. В Європі процес утворення народностей відбувався переважно в період феодалізму: давньоруська, польська, французька та інші народності. В інших частинах світу цей процес тривав і в наступні епохи. Народності, як правило, склалися з кількох племен, близьких за своїм походженням та мовою (наприклад, польська – із слов'янських племен: полян, віслян, мазовшан та ін.), або з різномовних племен, що змішувались у результаті завоювання одних племен іншими (наприклад, французька - із галльських племен, римських колоністів та германських племен: франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі формування народностей, у міру посилення зв'язків між окремим їхніми частинами, мова одного з етнічних компонентів (більш чисельного чи більш розвиненого) стає спільною мовою народності, а інші племінні мови зводяться до діалектів, а іноді й зовсім зникають. Утворюється територіальна, культурна і господарська спільність зі спільною самоназвою. Становлення держави сприяло зміцненню народностей.

Отже, **народність** – це форма спільноти

людей, яка історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарській діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

З появою етнічних спільнот розпочинається етногенез (історія розвитку), який відбувається двоюко: через асиміляцію (уподіблення) інших етносів панівному або через злиття з більш сильними спільнотами, і тоді відбувалося підпорядкування слабшого етносу з певною втратою особистих рис.

*Етнос у
сучасних
умовах*

За нинішніх умов **етнос** – це позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою або деякими її елементами, мовою (не завжди), історією, справжньою або вигаданою, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою)... Така риса, як «позачасовість», означає, що етнос – це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні. Такі риси, як «позатериторіальність» та «позадержавність», означають той факт, що сьогодні важко знайти такий етнос, усі індивіди якого проживають у межах однієї держави або на якійсь чітко окресленій території.

*Сучасний
український
етнос*

Сучасний український етнос включає в себе усіх осіб, хто незалежно від країни проживання вважає себе українцем. Ядром українського етносу є українці, що проживають в Україні і становлять українську етнічну націю. Українці, що проживають на територіях інших держав (США, Канада, Австралія, Росія та ін.) складають етнонаціональні групи і є частиною українського етносу, але не української нації. До складу українського етносу належать на території України етнографічні групи. Зокрема, це русини, що проживають зараз на території Закарпатської обл. у східній частині Словаччини та на південному заході Польщі. Всього за переписом 2001 р. в Україні трохи більше 10 тис. назвали себе

русинами. Московські етнологи, що вивчали модель культури Закарпаття, стверджують, що закарпатці – це частина українського народу, оскільки модель культури – матеріальної, духовної, соціонормативної – у них така сама, як у решти українців. До етнографічних груп українського етносу належать бойки, які живуть на північних і південних схилах Карпат, говорять на галицько-буковинському діалекті української мови; гуцули, лемки, литвини, поліщуки.

**Формування
нації**

У XVII – XVIII ст. розвиток суспільного життя привів до виникнення нової етносоціальної спільноти людей – **нації**, яка на відміну від попередніх етнічних об'єднань не дана природою, а народжена історично. Різні наукові школи пропонують власний соціальний, філософський, політико-географічний перелік характеристик такої спільноти.

**Умови
формування
нації**

Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес **утворення національних держав** у різних формах їх політичної організації і міри самостійності. Останнім часом до нації почали відносити ті народи, які вели і ведуть боротьбу за створення власних держав.

Формуванню національної спільноти активно сприяла **універсалізація капіталістичних суспільних відносин, розвиток товарно-грошових відносин**, які руйнували феодальні общинні засади. Епіцентром таких процесів стала Європа, де раніше, ніж в інших регіонах світу, складається система національних держав. Прогресивний процес складання нації затримувався у колоніях і підкорених країнах. У XXст. прискорився процес формування націй у країнах Азії, Африки, Латинської Америки у зв'язку з розпадом світової колоніальної системи і виникненням десятків нових національних держав.

Для визначення поняття «нація» найбільш поширеними є **три підходи**:

**Підходи до
визначення**

-**духовно-психологічний**, який прагне розглядати націю поза системою суспільних зв'язків. Деякі дослідники такого напрямку

**поняття
нації**

вважають провідним «національний дух». Інші розглядають націю як безсвідому психологічну спільність або спільність, що ґрунтується на «голосі крові»;

-**історичний**, який визначає націю на підставі групи соціальних факторів, пов'язаних з розвитком товарного виробництва і зрушеннями в економічному, соціально-політичному і духовному житті;

-**політичний** підхід розглядає націю в державно-правовому полі без урахувань суспільних відносин.

Існує багато визначень нації. Зокрема, французькі вчені Г. і К.Вілард вважали, що нація – це насамперед спільність історичної долі. Марксистки вважали, що нація – історично сформована стійка спільність, яка виникла на основі спільності мови, території, економічного життя та психологічного складу, що проявляється в спільності культури – (Сталінське тлумачення). Пізніше Сталін вніс зміни у це визначення, підкресливши, що психічний склад виражається не у спільності культури, а у спільності специфічних особливостей національної культури, яка відрізняє одну національну культуру від іншої.

Американський енциклопедичний словник Вебстера визначає націю як історичну спільність людей, яка має такі спільні риси: територію, економічне життя, окрему культуру і мову. Цей самий словник далі визначає націю і як політичну спільність – нація є народом, що проживає на єдиній території, об'єднаний спільним урядом, країною, державою.

Безсумнівним буде твердження про те, що визначаючи поняття «нація», необхідно органічно поєднувати та враховувати і соціально-економічні, й етнічні, і соціокультурні, і духовні фактори.

Етнічну націю можна розглядати як стійку спільність людей, яку характеризують такі риси:

- по-перше, спільна територія, обмежена кордонами держави;
- по-друге, тісні господарські, економічні

**Етнічна
нація**

зв'язки, які консолідують людей, пов'язуючи єдиною справою, інтегруючи націю;

- по-третє, етнічна нація, як правило, з людей одного етнічного складу, які усвідомлюють спільність походження, єдину історію, спільну літературну мову. Немає мови – немає і нації. Згасання нації відбувається і тоді, коли втрачається її культура, нехтуються звичаї, забувається історія;

- по-четверте, нація має спільні риси психічного складу, які формуються в процесі спільного життя, діяльності, спілкуванні. Лише органічний взаємозв'язок названих засад може характеризувати етнічну націю.

*Політична
нація*

Політична нація, на відміну від етнічної, розглядається як спільнота всіх громадян даної держави незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей.

*Процес
модерні-
зації*

Формування нації, яке, починаючи з XVIIIст., відбувається повсюдно, відбувається під вирішальним впливом процесів, які у західній науці називаються модернізацією і являють собою сукупність змін у всіх сферах суспільного життя – системі виробництва, соціальній структурі, системах комунікацій, освіти і культури, які супроводжують перехід від феодалізму до капіталізму. Нація водночас є і продуктом, і знаряддям модернізації.

*Національ-
на ідея*

Каталізатором формування нації є **національна ідея**, яка стає категорією історичною, філософською, політичною, етнічною. Національна ідея – це весь комплекс проблем самоствердження нації, її прав і свобод, відчуття народом своєї внутрішньої єдності, зв'язку поколінь і традицій, розуміння і сприйняття народом ідеального облаштування суспільного життя і власної держави.

Національна ідея формується під впливом традицій, культури, усього середовища національного буття народу. Водночас національна ідея концентрує зусилля нації, прискорює динаміку розвитку національної держави, робить її

економічно сильною, успішною і самостійною.

*Історична
довідка*

Українська національна держава, підвалини якої були закладені 16 липня 1990 р. Декларацією про державний суверенітет України, виникла як закономірний результат розвитку української нації. За своєю територією, економічним та інтелектуальним потенціалом, етнічним складом населення (72,7 % – українці, більше 120 представників інших етнічних спільнот) Україна реалізувала свої права на самостійний розвиток. Світове співтовариство дуже швидко визнало право України на самостійний розвиток. Від початку незалежного існування Україна взяла курс на демократичне розв'язання міжнаціональних проблем усередині країни і у відносинах з іншими країнами, в тому числі і з тими, які утворилися на терені СРСР.

Найскладнішою проблемою вирішення національної політики залишається Крим, який є складовою частиною України. В минулому з XIII ст. Крим – етнічна територія кримських татар. Під час Великої Вітчизняної війни у травні 1944 р. кримські татари за звинуваченням у співробітництві з фашистськими окупантами були депортовані у Середню Азію.

*Націо-
нальна ідея
в Україні*

Національна ідея в Україні сьогодні не сформульована, і причина полягає в тому, що століттями Україна не становила єдиної територіальної структури: схід, центр, південь були у складі Росії з XVII ст., а захід упродовж шести століть знаходився у складі польської, австро-угорської, румунської і чехословацької держав. У сучасних кордонах Україна постала після закінчення Другої світової війни, а також після передачі в її адміністративну юрисдикцію Кримської області (1954 р.). Для історії формування національної держави термін невеликий. Тим більше, що на означених територіях різні історії розвитку, різні культурно-цивілізаційні цінності і традиції, різна ментальність. Для Західної України Переяславська Рада – акт колонізації України Росією, а Брестська

унія 1596 р., яка розділила єдиний православний український народ – акт цивілізованого входження в Європу. В той самий час оцінки цих подій українця зі сходу і із центру можуть бути протилежні. Такі погляди до оцінки історії, до подій минулого викликають різні бачення сучасного політичного життя.

Важливо, щоб українці Заходу і Сходу України прийняли історичну даність, примирилися з минулим одне одного, усвідомили, що демократична Україна багатоетнічна, різноконфесійна, багата на досвід, традиції, культуру.

Таким чином, у новітні часи внаслідок процесу суспільної модернізації етносів формується нація як етнополітична або політична спільнота. Справа здобуття незалежності, побудови національної держави, консолідації на цій основі української нації розпочалася. Складні доленосні проблеми постають перед політичною владою України, яка заявляє про демократичні прагнення країни, вимагають вирішення дуже складних і важливих завдань.

2. Національно-державний устрій

Національно-державний устрій

Національно-державний устрій – елемент форми держави, який характеризує територіальну організацію влади в ній, яка враховує інтереси та забезпечення прав національних меншин чи корінних народів. Важливими складовими національно-державного устрою є відносини центру та регіонів, що виявляються у наявності в територіальному устрої країни національно-територіальних автономій, формуванні системи державних органів та організації їх роботи, тобто наявності спеціальних органів, які утворюються з представників національних меншин та мають певну компетенцію у вирішенні питань свого національно-культурного розвитку (національно-персональна автономія, консультативно-дорадчі ради при органах виконавчої влади, квотування

мість у законодавчих органах та органах місцевого самоврядування).

*Історична
довідка*

У сучасному світі нараховується близько 4 тисяч етнонаціональних утворень, майже 800 із них досягли рівня нації. При цьому держав – членів ООН – близько 200. Одні з них переважно мононаціональні (Австрія – 92,5 % австрійців, Норвегія – 99,8 % норвежців, Японія – 99 % японців так далі), в яких проживає незначна частина представників інших народів. Інші – багатонаціональні, що об'єднують ряд корінних етносів та національних груп (Росія, Ірак, Іспанія та інші).

У модерному суспільстві при пріоритетності загальнолюдських цінностей вирішальну роль відіграють не класи, а політичні нації як спільноти.

*Право націй
на само-
визначення*

Національне питання, яке вирішують сучасні народи, безпосередньо пов'язане з вимогою права націй, народів, етногруп на самовизначення в різних формах. Можливі три аспекти розвитку подій. По-перше, самовизначення дійсно може призвести до розпаду багатонаціональної держави і формування окремих національних держав. Саме такі процеси відбувалися наприкінці ХХ ст. в СРСР, СФРЮ, ЧСРР і призвели до розпаду федерацій. По-друге, національне самовизначення може означати на практиці добровільне входження народу в унітарну або федеративну державу на рівноправних засадах. По-третє, у світі посилюються інтеграційні процеси утворень, таких, як Європейське економічне співтовариство. Складні процеси інтеграції відбуваються в СНД.

Національна

Національна держава являє собою організоване в межах певних кордонів суспільство, яке сформоване на основі політичного самовизначення окремого етносу або поліетнічного народу, що консолідується в політичну націю і створює суверенну владу на своїй етнічній території. В цих країнах у владних структурах в основному перебувають

держава представники титульної нації, від імені якої вступають у політично-національні відносини між собою та з іншими націями і є суб'єктом міжнародного права.

Моноетнічні та поліетнічні держави

Національна держава може бути **моноетнічною**, якщо її формування відбулося на основі одного етносу (Японія, Норвегія, КНДР та ін.). **Поліетнічні** національні держави поділяються на дві категорії: держави типу «плавильного казана» (наприклад, США), де у формуванні національної держави брали участь відірвані від свого кореня різноманітні етнічні групи. У другому випадку ініціатором і основним носієм державності на перших порах виступає один етнос, який є титульною нацією і дає назву державі, але поруч із ним у державі є численні представники інших етнічних груп або національних меншин. Після здобуття державної незалежності вони консолідується із титульною нацією в єдину політичну націю на засадах громадянства. Таких країн багато і до них належить Україна. До речі, до корінного населення України належать крім українців кримські татари, які зараз становлять близько 260 тис., тобто 10 % населення Криму (67 % – росіяни, 25,8 % – українці), і спостерігається тенденція швидкого зростання їх чисельності найближчими роками.

Національно-культурна автономія

Становище національних меншин значною мірою залежить від природи пануючого політичного режиму. Формою самоорганізації етнічних груп для збереження та розвитку їх культури і прав є національно-культурна автономія. В Паризькій хартії для нової Європи, яку було прийнято 21 листопада 1991р., учасниками Ради з безпеки та співробітництва на європейському континенті, зазначалося: «Етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин будуть захищені, а особи, що належать до національних меншин, мають право вільно виявляти, зберігати та розвивати цю самобутність».

Питання реалізації національно-культурної

Національно-культурна автономія в Україні

автономії в Україні регулюються Конституцією, Законом «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). У ст. 6 цього Закону закріплено положення про те, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, ЗМІ, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Пам'ятки історії та культури національних меншин на території України охороняються законом.

У багатонаціональній державі проживає багато народів на своїй етнічній території, і частина з них є сформованими націями, що мають свою державність з обмеженим суверенітетом. У таких державах, як правило, вирізняється нація-гегемон, а інші нації можуть бути на різних стадіях асиміляції, що обумовлюється перш за все економічними інтегративними процесами. Взаємини у багатонаціональній державі можуть бути і рівноправними – усе залежить від типу панівного політичного режиму. В основному сучасна багатонаціональна держава – це федерація, в якій утворюються автономії.

Автономія

Автономія не має універсального міжнародного статусу. І все ж кожна федеративна держава самостійно вирішує питання про надання їм широких чи обмежених повноважень, що визначаються Конституцією. Як правило, автономія надається окремим етнонаціональним спільнотам, які компактно проживають у межах однієї держави і відрізняються від основної маси населення мовою, культурою, релігією. На території автономії поряд із загальнодержавними законами діють власні закони, які не суперечать

федеральним законам. Крім того, автономія формує свій парламент, який ухвалює певні закони, свій уряд, спроможний здійснювати самоврядування і забезпечити виконання загальнодержавних і «автономних» законів. Автономія не є суб'єктом міжнародного права.

Хоча автономія є однією із форм самовизначення народів, гарантованого міжнародним правом, найчастіше вона (автономія) надається лише під тиском потужних прагнень національних меншин, а також загрози виникнення етнорегіональних конфліктів.

У цілому виникнення інституту автономії є вагомим внеском у справу розв'язання етнонаціональних проблем, вона може в умовах демократичної держави запобігти етнорегіональним конфліктам та сепаратизму. Важливо, щоб автономія повною мірою забезпечувала пріоритет інтересів і цінностей не лише титульного етносу, а й усіх інших національних груп, що населяють певну територію.

3. Національна політика та її види

Національна політика – це діяльність держави, спрямована на вирішення комплексу проблем і суперечностей, що об'єктивно виникають у сфері міжнаціональних відносин, на створення сприятливих умов для розвитку корінного етносу та національних меншин за допомогою забезпечення рівних прав громадян незалежно від раси, етнічного походження, розвитку культурної самобутності кожного етносу,

соціально-економічні і політико-культурні взаємини народів-етносів між собою та їхні взаємини з державою, взаємовідносини народів-етносів із їхніми етнородичами в інших державах.

У Конституції незалежної України в ст. 11 зафіксовано: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій та культури, а також розвитку етнічної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Визначення поняття національної політики не означає, що будь-яка держава саме так розглядає своє призначення в міжетнонаціональних взаєминах. Іноді держави можуть проводити національну політику, спрямовану на захист інтересів однієї спільноти, за рахунок інших. Тому можна виділити такі види національної політики, яким притаманні в теоретичних засадах і в практичній діяльності демократизм, націоналізм, шовінізм, фашизм, расизм, геноцид, сегрегація і апартеїд.

***Види
національної
політики***

***Демократизм
національної
політики***

Демократизм національної політики передбачає конституційну рівність усіх громадян держави незалежно від їх національної належності і забезпечення на державному рівні умов для задоволення інтересів корінних націй і національних меншин.

Націоналізм

Націоналізм – це теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології.

Серед вчених, політичних діячів і пересічних громадян є прихильники позитивного підходу до націоналізму, особливо на етапі зміцнення нації та утвердження національної державності.

Вони вбачають у націоналізмі основу розвитку державницької свідомості і патріотизму.

Прихильники негативного підходу (К. Поппер, А. Тойнбі, А. Сахаров, Р. Роллан та ін.) вважають націоналізм реакційним явищем. регресом у суспільному розвитку, на їх думку, це деструктивна сила, що не здатна створити необхідні умови для толерантних, цивілізованих взаємин між різними політико-етнічними силами для досягнення спільної мети, оскільки створює національну виключність, національну обмеженість, пошук винних у життєвих труднощах серед представників інших націй тощо.

*Націоналізм
і
патріотизм*

Іноді націоналізм ототожнюється із **патріотизмом**. На думку соціолога Томаса Бланка, патріот відчуває себе пов'язаним із такими основними цінностями, як свобода і рівність, він пишається своєю країною і системою соціальних гарантій. Націоналіст, вважає він, орієнтується на силу і владу, на домінування в суспільстві цінностей, що базуються на етнонаціональній належності.

Шовінізм

Агресивною формою націоналізму, що будується на зневазі до інших націй, схильності до агресивних форм вирішення усіх проблем, є шовінізм. У практичному вимірі найбільш типовим є великодержавний шовінізм як ідеологія нації, що займає панівне становище у державі.

Фашизм

Фашизм, який почав формуватися в Італії в 1919 р., від звичайного націоналізму, расизму на початкових етапах відрізняється спробами поєднати завдання піднесення національної величі з тогочасною соціальною проблематикою. Формування в 20-30-х роках фашистських або профашистських режимів в Італії, Іспанії, Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині супроводжувалося повним усуненням демократичних свобод та інституцій, мілітаризацією усіх галузей суспільного життя, агресивною зовнішньою політикою, терором і залякуванням населення. На жаль, фашизм після Другої світової війни легалізувався і поширився більш ніж на 80 країн світу, в тому числі на території пострадянських республік (переважно слов'янські і країни Балтії).

*Історична
довідка*

Расизм

Расизм – сукупність наукових концепцій і практичних дій політичної влади, основу яких становлять положення про фізичну і психологічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на «вищі» й «нижчі» раси, з яких одні покликані панувати, а інші повинні бути об'єктом експлуатації.

Загальна декларація прав людини, проголошена в 1948 р. ООН, визначає расизм як явище, що порушує фундаментальні права людини, проголошує неприпустимим створення будь-яких привілеїв на основі расових ознак, етнічного походження, зобов'язує держави-члени ООН сприяти ліквідації расизму в усіх його проявах. Однак у сучасному світі до цього часу існують серйозні проблеми у сфері міжнаціональних відносин, зокрема у ставленні до робітників – мігрантів із країн Африки, Азії, Східної Європи, тому подолання расизму в усіх його проявах – одне з невідкладних завдань світового співтовариства.

Геноцид

Геноцид (дослівно – знищення роду, племені) – національна політика, націлена на повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами або навмисне створення життєвих умов, розрахованих на знищення названих груп. ООН проголосила геноцид найбільшим злочином проти людства.

Найхарактернішим прикладом геноциду в історії людства є злочини, заподіяні з боку фашизму під час Другої світової війни щодо єврейського та слов'янського населення. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні Верховна Рада визнала геноцидом щодо українського народу.

Сегрегація

Сегрегація (від лат. – відокремлення) – обмеження соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод людини за мотивами расової і національної належності.

На практиці сегрегація виявлялася в примусовому відокремленні кольорового населення від «білих», «неарійців» від «арійців». У

*Історична
довідка*

XIX ст. резервації були створені у США і Канаді для індіанців, в Австралії для аборигенів. У XX ст. білі поселенці ПАР здійснили ідеї расової сегрегації (політику апартеїду) в культурі, політиці, економіці. В 1951р. було здійснено перепис чорношкірого населення, щоб зробити відокремлені території (бандустани), на яких могли б проживати чорні, не контактуючи з білими. Поза межами резервації небіле населення було позбавлене всіх прав. Були заборонені змішані шлюби, спільне навчання білих і небілих, спільне користування громадським транспортом, ресторанами, кафе тощо. Політику апартеїду офіційно припинено на початку 90-х років XX сторіччя.

Різновиди національної політики в сучасному світі доводять, що політична влада, національна спільнота повинні прагнути до розбудови демократичної державності, яка сприяє піднесенню свободи та рівності на індивідуальному і колективному рівні. Проблема полягає в тому, щоб національна політика під привабливими гаслами самовизначення або захисту державності своєї нації не опинилася «в обіймах» фанатичного націоналізму тоталітарного гатунку, який не сумісний ані з невід’ємними правами окремої особи, ані з визнанням рівнозначного статусу етнонаціональних спільнот.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Чи згодні ви із твердженням, що націями стають лише ті народи, що досягли політичного та економічного рівня капіталізму?

2. Прокоментуйте вислів «Зовсім неприродна спільність раси та мови створювала націю, навпаки: національна держава в своєму прагненні до єднання повинна була боротися з багатоманітністю «рас» і «мов» (Ортега-и-Гассет Х.).

3. Видатний російський вчений Л. Гумільов вважав однією з найважливіших ознак етнічної спільноти компліментарність – як відчуття взаємної симпатії і спільності людей, яких об’єднує спільна історична доля. Чи є характерним відчуття

компліментарності для сучасних українців?

4. Незважаючи на негативну і трагічну історію, у сучасному світі час від часу відроджуються прояви шовінізму і фашизму? Чим це можна пояснити?

5. Як, на вашу думку, може впливати глобалізація на долю національних держав?

Список літератури

1. Білинський А. Народ, нація, держава / А. Білинський // Віче. - 1994. - № 9.

2. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. - М., 1987.

3. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення: монографія / М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. - К.: Вища шк., 2004.

4. Кузик П. Нація в контексті сучасних наукових досліджень: спроба методологічного розв'язання проблеми / П. Кузик // Людина і політика. - 2001. - № 5.

5. Лизанчук В. Націоналізм і глобалізм. Загроза глобалізму/ В. Лизанчук // Україна на шляху до Європи. - К., 2006.

6. Онищенко І. Етнос. Нація. Держава / І. Онищенко // Основи державознавства. - К., 2003.

7. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів /авт. колектив М. Бессонова - К.: Вид-во «АйБі», 2002.

8. Основи політичної науки: курс лекцій за ред. Б. Кухти. - Львів: Кальварія, 1997. - Ч. 2.

9. Ортега-и-Гассет Хосе. Восстание масс // Вопросы философии. 1989. - № 4.

10. Патлах І. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету / І. Патлах // Людина і політика. - 2002. - № 1.

11. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. орбатенко. - 2 ге вид., доп. і перероб. - К.: Генеза, 2004.

12. Політологія за наук. ред. А. Колодій. – Київ: Ельга Ника-Центр, 2003.

13. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3.

14. Рудич Ф. Політична нація України: передумови утвердження єдиної держави / Ф. Рудич // Віче. – 2010. – № 21.

15. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002.

Політичні процеси та модернізація

1. Політичний розвиток і модернізація

Політичні зміни

Політичний процес (озн. просування) — це діяльність суб'єктів політичних відносин, що відбиває стадії зміни політичної системи. Політичний процес визначається характером **політичних змін**, під якими можуть розумітися:

- перехід політичної системи з одного стану в інший;

- перетворення, що відбуваються в політичній структурі суспільства, політичній культурі й політичній поведінці;

- трансформація політичних інститутів;

- ускладнення форм політичної взаємодії та ін.

Форми перебігу політичних процесів

Залежно від якісних і кількісних характеристик змін виділяють дві основні форми перебігу політичних процесів: **режим функціонування та режим розвитку**.

Режим функціонування

Режим функціонування політичного процесу характеризується простим відтворенням сформованої моделі відносин, використанням усталених механізмів реалізації політичної влади. Пріоритет традицій над інноваціями охороняє політичну систему від якісних змін, надаючи всій системі достатні стабільність і стійкість. Режим функціонування має яскраво виражений циклічний характер, що проявляється в послідовній зміні

певних фаз здійснення основних політичних дій, реалізації політичною системою встановлених функцій.

Цикли політичного процесу, як правило, визначаються проведеними з певною періодичністю виборами до органів державної влади, які, стаючи «підтримкою» політичної системи, легітимізують дії політичної влади.

Політичний розвиток

Політичний процес, що характеризується високою інтенсивністю тих чи інших політичних змін, у політичній науці називають **політичним розвитком**. Політичний розвиток являє собою таку зміну (або набуття) якостей і характеристик політичної системи, що дозволяє їй адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя. Режим розвитку політичного процесу супроводжується істотною зміною структури і характеру політичних відносин, механізмів функціонування елементів політичної системи, а також характеру її взаємодії із зовнішнім середовищем.

Намагання вчених виявити джерела, характер і спрямованість політичних змін у суспільствах, що змінюють моделі економічного та політичного розвитку, привело до формування теорії політичної модернізації.

Політична модернізація

Під **політичною модернізацією** розуміють процес, пов'язаний із формуванням або відновленням інститутів політичної системи, а також характером політичних відносин. Основний внесок у розвиток теорії політичної модернізації зробили такі вчені, як Г. Алмонд, Д. Пауелл, Л. Пай, С. Хантінгтон та ін.

Термін «політична модернізація», як правило, вживається для характеристики політичних процесів у країнах, що здійснюють перехід від традиційного (доіндустріального, аграрного) до індустріального суспільства. Більшість розвинених сучасних країн пережили політичну модернізацію у період із кінця XVII до початку XX ст., упродовж якого виникали нові політичні інститути, з'являлися різноманітні форми політичної участі громадян у політичному житті, формувалася новий тип

політичної культури.

Зазначимо, що політична модернізація – це процес цілеспрямованого реформування політичної системи країни за взірцем якоїсь іншої країни, що вважається зразком досконалості у цій сфері. У політичній науці виділяють два основних **типи модернізації**:

Органічна та неорганічна модернізація - **первинну** (оригінальну) або **органічну модернізацію**, яка проводиться за ініціативи «знизу» і під проводом гуманітарної еліти;
- **вторинну** (віддзеркалену) або **неорганічну модернізацію**, що проводиться за ініціативи «зверху» і під проводом технократичної еліти.

Історична довідка

Первинна модернізація реалізовувалася в США, а також країнах Західної Європи шляхом еволюційного розвитку всіх сфер громадського життя, що привело до формування громадянського суспільства та виникнення нового типу політичної системи. Так, наприклад, у Великобританії процес модернізації політичної системи, по суті, бере свій початок ще із середини XVII ст., коли були істотно розширені повноваження парламенту та уряду і тим самим закладені основи політичної системи нового типу.

У середині XVIII ст. в Англії формуються перші прообрази політичних партій - торі та вігі, а політичні реформи призводять до остаточної ліквідації абсолютизму і встановлення конституційної монархії. Інституціональні зміни англійської політичної системи закінчуються лише в середині XIX ст. з утворенням перших політичних партій — ліберальної та консервативної, а остаточно становлення громадянського суспільства пов'язується із прийняттям закону про місцеве самоврядування в кінці XIX ст.

Вторинна модернізація (Росія, Бразилія, Туреччина та ін.) здійснювалася шляхом запозичення досвіду розвинених країн, що вже пройшли цей етап. Даний тип модернізації, що ґрунтується не на внутрішньому розвитку, а на впливі зовнішніх факторів, відрізнявся набагато більшою інтенсивністю, але при цьому й істотною

Вестернізація

нерівномірністю змін, що відбувалися в суспільстві.

Спочатку в політичній практиці політична модернізація сприймалася винятково як **вестернізація**, тобто безумовна орієнтація на американський або західноєвропейський спосіб життя, західні моделі політичної поведінки, духовні та політичні цінності. Однак спроби прямого запозичення західних політичних стандартів, заміна цінностей традиційного суспільства цінностями західної цивілізації на практиці далеко не завжди виявлялися ефективними, що призвело до переосмислення теорії політичної модернізації в 70-90-ті роки ХХ ст. з урахуванням своєрідності історичних і національних умов реформування традиційних політичних систем.

Тенденція до здійснення культурної та політичної модернізації впливає на суспільство, стимулюючи громадянську участь, легітимацію політичної влади, прагнення до поліпшення життєвих умов та ін. Разом із тим модернізація завжди відбувається на стабільності суспільства, його культурній та політичній системах, підриваючи традиційні основи легітимності та політичного порядку, змінюючи звичні життєві уклади, цінності і норми поведінки.

Демократизація

В останні десятиліття ХХ ст. у межах теорії політичної модернізації активно вивчається проблема **демократизації** – переходу від різних форм недемократичного політичного режиму до демократії. Багато в чому інтерес до даної проблематики обґрунтований тими політичними процесами, що відбувалися у країнах Східної Європи в 90-х рр. ХХ ст.

Демократизація у політичній науці визначається як процес зміни політичної системи, що характеризується розширенням політичних прав і свобод громадян, виникненням політичного та ідеологічного плюралізму, збільшенням форм участі населення у політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, а також побудовою громадянського суспільства. Розглядаючи основні фази переходу до

Д. Ростю

*про
тривалий
характер
демократизації*

демократії, американський політолог *Д. Растоу* стверджує, що для генезису демократії необхідна низка факторів: почуття національної єдності, наявність стійкого конфлікту, а також свідомий вибір демократичних процедур.

Крім того, і сама політична еліта, і суспільство повинні усвідомити та засвоїти нові правила політичного життя. Перехід до демократії не може бути легким і швидким, він супроводжується різними конфліктами і кризами. Потрібен досить тривалий період для того, щоб не тільки інституціоналізувалися ті зміни, що відбулися в структурі політичної системи, але й у свідомості людей закріпилися нові для них цінності, норми і зразки поведінки.

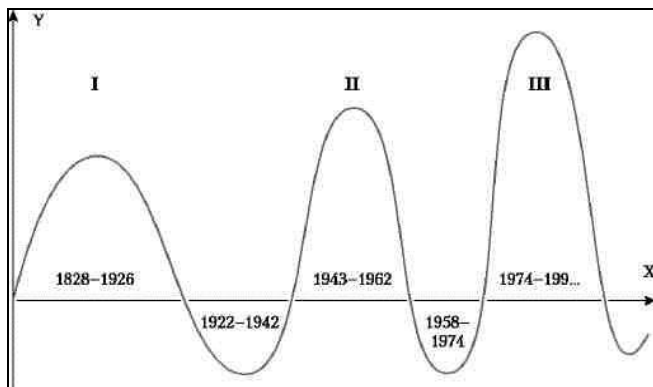
*Хвилі
демократизації*

Напевне, найоригінальнішою сучасною концепцією демократизації є запропонована американським політологом *С. Хантингтоном* теорія «*третьої хвилі демократизації*». Виділяючи певні періоди («хвилі») збільшення й скорочення кількості переходів до демократичних режимів, Хантингтон розглядає в цілому процес демократизації як глобальний, здатний в остаточному підсумку охопити всі політичні системи світу (схема 1.).

Перша хвиля

Корені першої хвилі демократизації С. Хантингтон вбачає в Американській і Французькій революціях, відзначаючи, що справжнє виникнення демократичних інститутів відбувається вже у XIX ст. Початок першої хвилі вчений пов'язує зі скасуванням майнового цензу й розширенням виборчого права в США у 1828 р.

Схема 1. Хвилі демократизації та відкоти

Y - загальна кількість країн, що належать до демократичних режимів; *X* - часовий інтервал процесу демократизації.

**«Відкоти»
демократизації**

Швейцарія, Франція, Великобританія та інші європейські держави також здійснили перехід до демократії упродовж сторіччя. До 1926 р. вже налічується понад 30 країн, у яких встановлюються демократичні інститути.

**Історична
довідка**

Однак для країн, що встановили демократичні режими напередодні Першої світової війни, країн, у яких нові демократичні цінності, що прийшли на зміну традиційним, не встигли закріпитися у свідомості громадян, швидкі зміни призвели до сумного результату – відновлення авторитарного або виникнення нового, значно жорсткішого варіанта автократії – тоталітарного політичного режиму. С.Хантингтон підкреслює, що більш ніж з десяти країн, що створили демократичні інститути до 1910 р., лише Греція пережила після 1920 р. такий «відкот», тоді як із сімнадцяти країн, що сприйняли демократичну ідею в 1910-1931 рр., зберегли її тільки чотири.

Друга хвиля

Початок другої хвилі демократизації пов'язаний із перемогою антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні та розпадом світової колоніальної системи, що призвело до виникнення низки нових держав (Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Малайзії та ін.) і встановлення демократичних інститутів у Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії, Кореї. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр.

XX ст. демократичний режим встановлюється в Туреччині та Греції. У Латинській Америці до кінця 40-х рр. демократія відновлюється в Уругваї, Бразилії, Аргентині, Перу й деяких інших країнах.

Третя хвиля Однак друга хвиля демократизації, що характеризувалася порівняно з першою хвилею набагато більшою інтенсивністю, виявилася досить нетривалою і до кінця 60-х рр. повністю вичерпала себе. Найбільшого масштабу другий відкот досяг у Латинській Америці – Перу (1962), Бразилія (1964), Болівія (1964), Аргентина (1966), Еквадор (1972), Уругвай (1973), Чилі (1973). Зачепив другий відкот і азійські країни (Пакистан, Корея, Індонезія, Філіппіни), а також практично повністю захопив країни Африки, що стали незалежними в період із 1956 по 1970 рік (за винятком Ботсвани). У Середземномор'ї авторитарні режими встановлюються в Греції та Туреччині.

Історична довідка

Третя хвиля демократизації починається з 1974 р. і проявляється, насамперед у Південній Європі. Першим був скасований авторитарний режим у Греції, згодом – у Португалії, а зі смертю Франко починається процес демократизації в Іспанії. Упродовж п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже у тридцять країн. Наприкінці 70-х років хвиля демократизації доходить до Латинської Америки (демократичні режими встановлюються в Еквадорі, Перу, Болівії, Уругваї, Бразилії та інших країнах). У середині 80-х років демократії встановлюються на Філіппінах, у Південній Кореї та Пакистані. Наприкінці десятиліття демократична хвиля захлснула Східну Європу, що призвело до розпаду комуністичного світу та утворення цілої низки нових держав, які вставали на шлях демократичного розвитку. Пік третьої хвилі демократизації припадає на 1991-1992 роки.

До кінця сторіччя третя хвиля демократизації поступово слабшає, і Хантингтон виділяє 4-5 країн, що відновлюють авторитарні режими. Загальна картина процесу демократизації станом на кінець XX ст. наведена у таблиці 2.

Таблиця 1 – Хвилі демократизації та відкоти

Фаза процесу	I хвиля.	I відкот	II хвиля	II відкот	III хвиля	III відкот
Кількісний зсув	33	22	41	22	35	4-5
Усього демократій	33	11	52	30	65	60-61

Конфлікт як форма політичного процесу

Таким чином, С. Хантингтон стверджує, що демократизація — це глобальний процес, який із кожним десятиліттям охоплює все більшу кількість сучасних держав.

2. Політичні конфлікти і кризи

Розглянувши історію людства, навіть починаючи з 1945 р., — після закінчення Другої світової війни, — постає жахлива картина: з часу встановлення миру на планеті відбувалося більш ніж 150 міжнародних та внутрішніх військових конфліктів (серед яких — корейська і в'єтнамська війни, арабо-ізраїльські конфлікти, війни у Перській затоці, війни в Афганістані та ін.), а число загиблих солдатів майже дорівнює кількості загиблих у Першій світовій (більше 7,2 млн людей). Якщо ж до цієї кількості додати жертви серед мирного населення, цифри стають просто астрономічними — від 33 до 44 млн. осіб

Особливості політичного конфлікту

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що конфлікти є невід'ємною частиною політичного життя, однією з основних форм перебігу політичного процесу.

Під політичним конфліктом у політичній науці розуміють **боротьбу за володіння політичною владою** (або ресурсами, які таку владу можуть забезпечити), тобто боротьбу за досягнення таких соціальних позицій, які дозволяють одній групі людей нав'язувати свою волю іншим. У найзагальнішому вигляді **політичний конфлікт** може бути визначений як форма політичного процесу, що характеризується зіткненням

різноспрямованих політичних сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії.

Особливостями політичних конфліктів є те, що вони безпосередньо або опосередковано зачіпають інтереси великих соціальних груп або суспільства в цілому. Навіть тоді, коли на поверхні конфлікт має вигляд зіткнення окремих лідерів чи організацій, за ними завжди стоять інтереси певної соціальної групи. Саме для захисту своїх інтересів окремі громадяни і групи об'єднуються, створюють організації й інститути, які й виступають у конкретних ситуаціях **суб'єктами** політичного конфлікту. Таким чином, політичний конфлікт завжди є організованим та інституційованим.

Л. Козер про політичні конфлікти

Американський соціолог *Л. Козер* зазначає, що найчастіше в сучасному світі політичні конфлікти виникають або з приводу розподілу ресурсів влади, або внаслідок розбіжності політичних ідеалів і цінностей, а також зміни соціального статусу, визначення своєї громадянської або етнічної належності. Відповідно у політичній науці прийнято виділяти такі види конфліктів:

Види конфліктів

- **конфлікт інтересів** (викликаний зіткненням політичних і соціально-економічних цілей);

- **конфлікт цінностей** (пов'язаний із протиборством різних ідеологічних течій, політичних цінностей і орієнтацій);

Внутрішньо-політичні конфлікти

- **конфлікт ідентичності** (зумовлений процесом ототожнення, ідентифікації індивідами чи соціальними групами належності до певної спільноти).

Розрізняють конфлікти внутрішньополітичні та міждержавні. Так, І. Дзюбко виділяє такі **різновиди внутрішньополітичних конфліктів**:

Суб'єкти внутрішньополітичного конфлікту

- класові конфлікти, які виникають між суспільними класами, набуваючи іноді загальногромадянського характеру;

- міжпартійні конфлікти;

- конфлікти між різними групами за лідерство в країні чи партії;

- міжетнічні конфлікти, що мають чітко

виражену політичну спрямованість.

Горизонтальні конфлікти

Суб'єктами внутрішньополітичних конфліктів можуть бути окремі особи (лідери), громадські організації, політичні партії, держава або її окремі структури, представники різних гілок влади.

Вертикальні конфлікти

Залежно від характеру та спрямованості політичної боротьби виділяють горизонтальні і вертикальні політичні конфлікти. При **горизонтальних** політичних конфліктах боротьба за владу ведеться в рамках існуючого режиму (між урядом і парламентом, різними політичними угрупованнями всередині правлячої еліти), а його метою і результатом є частковий перерозподіл владних повноважень, корекція політичного курсу або переформатування владної верхівки чи зміна лідера. Такі конфлікти ведуться в рамках загальноприйнятих принципів (і законодавства), вони публічні і відкриті (рівно настільки, наскільки це вигідно конфліктуючим сторонам) і не зачіпають фундаментальних основ політичної системи.

Стадії розвитку конфліктів

Вертикальні політичні конфлікти розгортаються у площині «влада–суспільство» і, як правило, набувають значно більш гострого характеру. Такі конфлікти ще називають режимними, і їх метою часто є зміна існуючого політичного устрою або політичного курсу.

Конфлікт як форма політичного процесу має свої стадії розвитку, серед яких можна виділити три основні:

Шляхи вирішення

- **передконфліктну стадію** (стадію зародження політичного конфлікту);
- **стадію безпосереднього протистояння**;
- **стадію розв'язання конфлікту**.

Серед найбільш поширених шляхів вирішення **внутрішньополітичних** конфліктів дослідники виділяють;

- соціальне маневрування, перерозподіл частини суспільного продукту в інтересах протилежної сторони. Це шлях «випускання пари»;

- політичне маневрування як спробу узгодження інтересів;

- політичне маніпулювання, цілеспрямований вплив, у т.ч. через ЗМІ, на свідомість учасників конфлікту, навішування «ярликів», відволікання уваги тощо;

- інтеграція контреліти, залучення її представників до правлячої еліти;

Наслідки

- послаблення протилежної сторони (опозиції) через перехоплення ініціативи, зниження довіри до неї, поширення негативної інформації, психологічну ізоляцію і тиск тощо;

- силовий тиск, форми і масштаби якого визначаються існуючим режимом.

У будь-якому випадку процеси, пов'язані з розвитком та розв'язанням конфліктів, не проходять для суспільства безрезультатно. Вони можуть вести за собою як позитивні зміни у вигляді зниження соціальної напруги, налагодження взаємодії між різними соціальними групами чи гілками влади, об'єднання зусиль навколо значущих для суспільства проблем, так і до негативних наслідків у вигляді розколу у суспільстві, погіршення економічного та соціального клімату, зневіри і песимізму, політичної кризи. І якщо конфлікт не вдається врегулювати шляхом переговорів і домовленостей, його загострення може призвести до революції чи державного перевороту, а іноді – і до війни чи втрати країною незалежності.

Міжнародні конфлікти

Суб'єктами **міжнародних** конфліктів є здебільшого держави. Виокремлюють три типи міжнародних конфліктів:

- міждержавні конфлікти, коли обидві протидіючі сторони – це держави або їх коаліції;

- національно-визвольні війни, в яких одна із конфліктуючих сторін представлена державою (антиколоніальні, антирасистські або війни за демократію);

- внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти, під час яких держава підтримує одну з конфліктуючих сторін на теренах іншої держави.

Залежно від інтересів, які лежать в основі конфлікту, науковці виділяють декілька їх різновидів (М. Росенко):

Інтереси в міжнародних конфліктах - конфлікти ідеологій між державами з різними суспільно-політичними системами;

- конфлікти між державами за політичне панування в світі або у регіоні;
- економічні конфлікти;
- територіальні конфлікти;
- релігійні конфлікти.

Наслідки

Окрім того, що в основі міждержавних конфліктів лежать зіткнення інтересів не просто великих груп чи партій, а інтересів національно-державних, варто зазначити і більшу «резонансність» таких конфліктів. Адже міждержавні конфлікти, особливо у сучасному глобалізованому світі, здатні здійснювати вплив не лише на розвиток ситуації в конкретному регіоні, але й на розвиток світової політики загалом, ведучи іноді до значних економічних втрат, масової загибелі людей, екологічних катастроф тощо.

Політична криза

Крайньою формою прояву конфлікту, що виявляється в глибокій дестабілізації політичної системи, є **політична криза**. Це такий стан політичної системи, при якому через різке загострення протиріч порушується її стабільність, унеможливаються нормальне функціонування і розвиток, що негативно впливає на стан суспільства в цілому. Виділяють **зовнішньополітичні** (викликані міжнародними конфліктами) та **внутрішньополітичні** (парламентські, урядові, конституційні) кризи.

Війна як форма розв'язання політичного конфлікту

До основних **кризових моделей розвитку** конфліктів відносять **війну та революцію**.

Війна визначається як форма розв'язання політичного конфлікту шляхом застосування насильства. Виділяють:

- **зовнішні** війни (між державами), у тому числі **світові** (як глобальне протиборство політичних коаліцій, що охоплює більшу частину країн світу);
- **внутрішні (громадянські)** війни, що являють собою збройну боротьбу між конфронтуючими соціальними групами всередині держави.

Війни між державами, особливо світові, призвели до загибелі десятків мільйонів людей,

Класифікація війн ставши справжньою трагедією цивілізації. Але не менш страшними є війни громадянські, що призводять до загибелі людей та знищення історичних, культурних і духовних зв'язків між представниками одного народу.

Існує декілька підходів до класифікації війн. Так, за способами ведення виділяють війни **партизанські, фронтові та тотальні**. Війни розрізняють також за сферами прояву, масштабами, видами зброї тощо (звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна, інформаційна, коаліційна).
Інформаційна війна Окремо зупинимось на характеристиках інформаційної війни, небезпека якої останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше обговорюється.

Інформаційна війна – це інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система заходів з оволодіння інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями у сфері інформації. Це особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють такі основні різновиди інформаційних війн:

- Револуція**
- знищення систем управління протилежної сторони;
  - інформаційне забезпечення бойових дій (або позбавлення протилежної сторони такої можливості);
  - радіоелектронна атака;
  - інформаційно-психологічний натиск;
  - хакерська війна;
  - війна в галузі економічної інформації тощо.

Під **революцією** у політології розуміється вид політичного процесу, що характеризується радикальними політичними змінами, повною зміною політичної системи або ж витісненням із її структури

окремих елементів. Революція так само, як і будь-яка інша крайня форма прояву політичного конфлікту, безпосередньо пов'язана із використанням насильства.

*Причини
революції*

Отже, політична революція – це швидка і радикальна (повна) зміна однієї правлячої еліти іншою, яка відбувається здебільшого військовим шляхом (повстання, громадянська війна), а останнім часом нерідко і цілком мирно (перехід влади над Індією від британської колоніальної адміністрації до Індійського національного конгресу у 1947 році та ненасильницьке подолання режиму апартеїду у ПАР у 1994 році, - реалізуючи в обох випадках ідеї М. Ганді, - та так звані «оксамитові» революції у колишніх соціалістичних країнах у 1989 році, «кольорові» революції в Грузії, Україні та Киргизії в 2004-2005 роках).

Однією з основних **причин** революції є практична неможливість для контреліти отримати владу в державі (а отже, і змінити правлячу еліту) легальним, інституціоналізованим шляхом через монополізацію влади останньою і використання нею усіх можливостей «адміністративного ресурсу» для тиску на опозицію (не гребуючи карним переслідуванням, шантажем і політичними вбивствами), її ослаблення і заміни псевдоопозицією, яка лише зображує боротьбу перед очима народу, але насправді робить усе, щоб влада залишилась у тих самих руках (аж до самодискредитації і протиприродних закликів голосувати за своїх владних суперників).

*«Революція
очікувань»*

Однак самої лише цієї причини не досить для здійснення революції, адже на відміну від політичного перевороту вона є набагато масштабнішою і насамперед – завдяки активній участі широких народних мас, які рідко наважуються на такі дії навіть при мінімальній легітимності своєї влади. Тобто **для участі народу в революції** мають бути особливі **умови**. І такими в історії усіх країн стають зовсім не злидні або навіть масовий голод, не жорстока диктатура, жадібність чи неефективність влади, не кризи та війни, епідемії або

якісь інші страждання людей, а так звана «**революція очікувань**», коли найнижча точка страждань пройдена і країна починає виходити із кризи, життя покращується і люди починають вірити, що все швидко налагодиться (саме *все і швидко*), а їх терпіння нарешті окупиться вагомими зисками. Як правило, ці очікування не справджуються, і отут уже маси обурюються посправжньому і готові на рішучі дії – тим більше, що влада в епоху посткризових успіхів доволі поблажлива і ліберальна, її менше бояться та й контролювати маси вона уже не здатна.

Революція і реформи

Утім, і цієї умови не досить для здійснення революції, адже маси самі не організуються на боротьбу або, якщо у них це якоюсь мірою і вийде, то їх стихійна боротьба не буде ефективною і перетвориться, максимум, на бунт, на заколот чи масові заворушення із погромами і насильством щодо невинних. Тому другою **обов'язковою умовою революції** є організаторська діяльність у масах добре організованих політичних сил: тривала і масова пропагандистська кампанія щодо насадження екстремістської ідеології (про можливість і необхідність отримати *усе і зараз*) та побудови і навчання місцевих осередків цієї політичної сили для оперативного управління активністю мас.

Тероризм як метод політичної боротьби

Альтернативою революції як форми розвитку політичної кризи є **реформування** - перетворення, зміна, перебудова політичної системи або окремих її елементів. Це еволюційний шлях виходу з кризи, який припускає такий характер політичних перетворень, що не зачіпає основ існуючого політичного ладу. Реформи найчастіше проводяться «зверху» діючою владою, легально (у межах чинного законодавства), без використання прямого насильства і, як правило, здійснюються поступово, протягом тривалого часу.

Міжнарод-

На відміну від **терору** як методу досягнення покори населення шляхом репресій із боку держави (в авторитарному і тоталітарному режимах) **тероризм** – це метод боротьби опозиційних груп (якими є рує антиеліта), що нерідко стає відповіддю

ний
тероризм

на державний терор. Отже, **тероризм** – це тактика політичної боротьби, що характеризується систематичним застосуванням ідеологічно мотивованого насильства (убивств, диверсій та інших способів заподіяння шкоди здоров'ю і життю людей), що має на меті не стільки знищення політичних супротивників або їх залякування, скільки залякування мирного населення заради залучення його до цього протистояння і тим самим – поширення і ескалації даного конфлікту.

Деідеологі-
зація
цілей
тероризму

А у ХХ столітті набув розмаху **міжнародний тероризм**, який намагається залучити до протистояння всередині країни або між країнами максимальне число інших держав і народів і який є закономірним наслідком глобалізації сучасного світу та цинічної політики неоколоніалізму й асиміляції (культурної експансії) технологічно розвинених і багатих країн щодо усіх інших.

Пошук
шляхів
розв'язання

Спільним для усіх видів тероризму є **засіб досягнення цілей** (які, до речі, стають все менш ідеологічними і все більше – меркантильними цілями індивідуального збагачення), а саме – залякування, заради якого очільники терористів прагнуть не максимального військового ефекту (знищення ворожих військовиків та їх техніки), а максимально гучного ефекту від своїх дій. Для цього вони сьогодні прагнуть потрапити у найбільші ЗМІ і працюють за законами шоу-бізнесу: роблять галосні заяви, діють якомога демонстративніше і намагаються мати вигляд «кіношних» лиходіїв, тобто працюють над своїм «образом» і своєю легендою більше, ніж над ідеологічними цілями.

3. Розв'язання політичних конфліктів

Розв'язання політичних конфліктів може відбуватися по-різному. Можливе зняття конфлікту через зміну цілей і завдань, що постають перед протиборчими сторонами, внаслідок придушення (або повного знищення) однієї зі сторін або ж у результаті досягнення між ними певної згоди.

Політична наука приділяє особливу увагу пошуку можливих способів мирного та взаємовигідного розв'язання політичних конфліктів шляхом розроблення комплексу спеціальних заходів щодо обмеження їх поширення та інтенсивності перебігу, а також зниження їх негативних наслідків.

Про найбільш поширені шляхи вирішення *внутрішньополітичних* конфліктів мова вже йшла вище. Що ж стосується розв'язання *міждержавних конфліктів*, особливо коли вони досягають стану війни, серед дослідників існує декілька точок зору.

На думку політолога *Вільяма Ейрса*, не існує чіткої залежності між кількістю жертв війни та ступенем складності досягнення миру. Ейре проаналізував 77 військових конфліктів, що відбулися в період з 1945 по 1996 рік (48 із них завершилися миром до 1966 р.). У більшості випадків чим кровопролитнішим був військовий конфлікт, тим довше він тривав і тим складніше було його зупинити. Однак є й інші приклади, коли конфлікти, що супроводжувалися відносно невеликим числом жертв, тривали десятиліття (наприклад, боротьба баскських сепаратистів із Іспанією), а кровопролитні конфлікти завершувалися за короткий час (наприклад, війна Ефіопії та Еритреї).

На думку В. Ейрса, у сучасному світі вже неможливо достовірно спрогнозувати, наскільки затягнеться військовий конфлікт, виходячи з військового потенціалу ворогуючих сторін, стану їх економік, структури суспільств і т.д., адже в більшості випадків військові конфлікти зараз не є війнами в їх класичному розумінні — між державами або міждержавними альянсами. Щорічно у світі відбувається 20-80 збройних конфліктів, але в основному це партизанські війни, де в боротьбі за владу в окремому регіоні конкурують не дві держави, а держава (або група держав), з одного боку, й недержавні збройні формування різної політичної та ідеологічної спрямованості — з іншого. Сучасний світ характеризується високим ступенем взаємозалежності, тому старі цілі

**Методи
завершення
війни**

завоювання і утримання під контролем певних територій втратили колишній зміст. Так, у 2003 році у світі відбулася лише одна «справжня» війна (в Іраку) і 23 збройні конфлікти, учасниками яких були недержавні структури.

Фахівець із військової історії *Лоренс Фрідман* підкреслює, що зі зростанням небезпеки тероризму практично стало юридичним нонсенсом саме оголошення війни, оскільки держава не може оголосити війну підпільній організації. Тому в сучасному світі для визначення військових конфліктів усе частіше використовуються такі формулювання, як «застосування сили», «превентивний удар», «обмежена воєнна операція» тощо.

Політолог *Х. Даній*, проаналізувавши методи, якими розв'язувалися військові конфлікти за останні десятиліття, виділив чотири основних методи завершення війни:

- метод, що базується *на власних інтересах*, що застосовується за взаємною згодою конфліктуючих сторін, змушених зупинити війну, аби вижити;

- «*авторитарний*» метод, що застосовується тоді, коли до влади в одній або кількох конфліктуючих сторонах приходить миролюбна або реалістично настроєна сила (наприклад, військовий або політичний лідер), що знаходить ресурси й можливості зупинити війну;

**Пост-
конфліктний
період**

- метод «*силового примусу*», який стає можливим тоді, коли до розв'язання конфлікту залучається «третя сила», що змушує конфліктуючі сторони сісти за стіл переговорів і зупинити війну (так, наприклад, міжетнічні військові конфлікти найчастіше вирішують, розділяючи ворогуючі народи державними кордонами);

- «*консультативний*» метод, що на практиці використовується дуже рідко — у випадку, якщо міжнародні або інші посередники знаходять шляхи переконати воюючі сторони в можливості досягнення компромісу.

Локалізація

Постконфліктна

побудова

миру

конфлікту (миробудівництво) передбачає здійснення заходів політичного, соціально-економічного та правового характеру, що вживаються після врегулювання збройного конфлікту з метою надання підтримки відновленню обстановки довіри, взаємних зв'язків і співробітництва між протидіючими сторонами, запобігання рецидивів конфлікту.

Політичний компроміс

За згодою сторін та для забезпечення гарантій виконання досягнутих домовленостей тимчасово в певних регіонах можуть бути розміщені військові спостерігачі або окремі підрозділи Колективних сил із підтримки миру.

До основних успішних способів розв'язання політичного конфлікту традиційно відносять *локалізацію* конфлікту, його *деескалацію*, досягнення *компромісу* або *консенсусу*.

Політичний компроміс являє собою спосіб розв'язання (урегулювання) політичного конфлікту, що досягається шляхом взаємних поступок. Для успішного застосування стратегії компромісу необхідне розуміння обома сторонами наявності рівних можливостей та задоволення тимчасовими рішеннями, оскільки подальше продовження протистояння і боротьби вестиме за собою нові втрати. Іноді протидіючим сторонам вдається дійти згоди на підставі угоди — якщо не за всіма, то, принаймні, за тими питаннями, які викликали протистояння. Сьогодні саме ця стратегія використовується найчастіше. У цьому випадку мова йде про так званий **добровільний компроміс**.

Політичний консенсус

Проте більшість конфліктів закінчуються таким компромісом, де досить важко визначити відносні переваги тієї або іншої сторони. Прагнення сторін до миру, до виходу з конфлікту може бути викликано неможливістю досягнення поставленої мети або ж усвідомленням того, що продовження конфлікту менш вигідно, аніж його припинення. Така угода, яка укладається через обставини, що склалися, у сучасній політичній науці одержала назву **вимушеного компромісу**.

Політичний консенсус — це такий спосіб розв'язання політичного конфлікту, який базується

на досягненні принципової згоди між основними суспільно-політичними силами щодо принципів політичної організації, розподілу політичної влади та політичних ресурсів у суспільстві (або між державами). Заснований на принципі врахування думки як більшості, так і меншості, консенсус у сучасному світі вважається універсальним засобом попередження й розв'язання конфліктів, зняття соціально-політичної напруженості в суспільстві.

Питання для обдумування і самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття «політичний розвиток» і «політична модернізація»? Назвіть основні типи політичної модернізації. Як ви розумієте термін «часткова модернізація»?

2. Свого часу генерал У. Клаузевіц писав, що «війна є продовженням політики іншими засобами». Чи згодні ви з цією точкою зору?

3. Американський політолог С. Хантингтон вважає, що коли раніше війни велися між народами і країнами, то тепер вони будуть вестися між цивілізаціями й перш за все на релігійному підґрунті. Чи розділяєте ви таку точку зору? Які аргументи можна навести?

4. Спробуйте слідом за С. Хантингтоном передбачити, які перешкоди і можливості для розвитку демократії існують у країнах, що до 1990 р. не мали демократичних режимів?

5. Наведіть приклади конфліктів інтересів, конфлікту цінностей і конфлікту ідентичності. Який із цих конфліктів, з вашої точки зору, найчастіше лежить в основі проявів тероризму?

Список літератури

1. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон. – М. : Мысль, 2000.

2. Бжежинский З. Великая шахматная доска / З. Бжежинский. – М. : Мысль, 2000.

3. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-

методологический анализ) / А. В. Глухова. – М., 2000.

4. Держалюк О. М. Політичний конфлікт як фактор внутрішньої загрози національній безпеці // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1 // Електронний ресурс. Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2006_1/1-5.pdf

5. Иноземцев В. Л., Кузнецов Е. С. Глобальный конфликт XXI века (размышления об итогах и перспективах меж цивилизационных противоречий) / В. Л. Иноземцев, Е. С. Кузнецов // Политические исследования. – 2001. – № 6.

6. Козер Л. А. Завершение конфликта / Л. А. Козер // Американская социологическая мысль. – М., 1996.

7. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.

8. Конфликтология: учебник для вузов / под ред. проф. В. П. Ратникова. – М., 2001.

9. Коваленко Б. В. Политическая конфликтология: учебник для вузов / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. – М. : Ижица, 2002.

10. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологи / М. М. Лебедева. – М. : Аспект Пресс, 1997.

11. Матвеев Р. Ф. Теория политических кризисов / Р. Ф. Матвеев. – М., 1997.

12. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка. - Київ: центр навчальної літератури, 2004.

13. Політологічний енциклопедичний словник. упорядник В. П. Горбатенко.– К. : Генеза, 2004.

14. Росенко М. Політичні конфлікти в Україні / Марія Росенко // Віче. – 2009. – № 16.

15. Романенко Ю., Кузниченко А. Межинституциональная война // Електронний ресурс.- Режим доступу: <http://www.vovremya.info/?art=2577>

16. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален / С. Хантингтон // МэйМО. – 1997. – № 8.

17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – СПб., 2003.

18. Рудич Ф. М. Політологія: підручник / Ф. М. Рудич. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009.

19. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.

Міжнародна політика і геополітика

1. Міжнародна політика

Міжнародна політика Міжнародна політика є важливою сферою політичного життя суспільства. Це система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами та групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені (С. Рябов).

Системність міждержавних відносин Сучасна світова політика характеризується взаємопроникненням зовнішньої та внутрішньої політики окремих держав, все більшим усвідомленням зростаючої взаємозалежності інтересів різних країн. А одним із ключових понять, використовуваних при вивченні сучасних міжнародних відносин, є **системність**. Саме системність визначає характер взаємин між державами, і без масштабної системи взаємовідносин різних країн у багатьох сферах неможливою є стабільність у сучасному складному і суперечливому світі. Всередині цієї системи відносини між її окремими елементами будуються як на основі співробітництва, так і на основі суперництва чи нейтралітету.

Суб'єкти міжнародної політики Суб'єктами міжнародних інтересів виступають окремі держави, їх союзи, коаліції, блоки, а також наддержавні утворення / ООН і її інститути/ і недержавні організації –

транснаціональні корпорації, релігійні об'єднання, партії, громадські об'єднання. А найпоширенішим механізмом узгодження міждержавних інтересів виступає інститут дипломатії.

Для аналізу сучасних світових політичних процесів у політичній науці використовуються низка термінів, які відображають різні аспекти цієї складної системи, у:

*Світова
політика*

- **«світова політика»** – як діяльність, взаємодія держав, міждержавних об'єднань і міжнародних організацій на світовій арені;

*Міжнародні
відносини*

- **«міжнародні відносини»** – як система реальних зв'язків між суб'єктами світової політики. Термін «міжнародні відносини», як правило, вживають у офіційних документах, коли треба наголосити на міждержавних зв'язках (на відміну від позаурядових, громадських або особистих). Отже, міжнародні відносини – це продовження за умов міжнаціонального спілкування тих суспільних взаємин, що вже склалися на національному ґрунті в межах конкретної держави;

*Зовнішня
політика*

- **«міжнародна політика»** – як взаємодія головних учасників політичного процесу - держав та їх об'єднань – у економічній, політичній, дипломатичній, військовій, культурній сферах, яка спрямована на реалізацію державами та їх об'єднаннями власних інтересів;

- **«зовнішня політика»** – як практичне втілення державою основних принципів міжнародної політики.

*Міжнародна
діяльність
держав*

Міжнародні відносини – це насамперед політичні, насамперед, стосунки між країнами, в яких кожен учасник, захищаючи власні інтереси, намагається добитись односторонніх переваг у праві приймати рішення міждержавного значення або не дати це зробити іншим (і те, й інше є владою, а отже, політикою). У цих стосунках кожен учасник нерідко жертвує безпосередніми економічними вигодами заради забезпечення перспектив існування і розвитку своєї країни – принаймні так вони це розуміють, – жертвують усім, крім влади над іншими. Тому ці відносини є здебільшого міждержавними і лише

почасти – стосунками між народами, націями, регіонами тощо.

При реалізації завдань міжнародної політики держава здійснює ряд функцій:

- оборонну, яка спрямована на запобігання загрози для держави і пошуки мирного врегулювання проблем;

- регулятивну, що полягає в необхідності дотримання суб'єктами міжнародних відносин відповідних нормативно-правових актів;

- інформаційно-представницьку (керівні органи держави інформують про діяльність і наміри урядів інших держав);

- інтегративну функцію, яка полягає у забезпеченні через систему міждержавних відносин існування міжнародного співтовариства.

Види міжнародних відносин

Звичайно, відверті прояви егоїзму у міждержавних відносинах стримуються багатосторонніми договорами та конвенціями, а також організаціями, що мають стежити за їх дотриманням (ООН, ОБСЄ й інші). І все ж у міжнародній політиці, на відміну від внутрішньої (якою б конфліктною вона не була), панують, на жаль, «закони джунглів», де немає справжніх союзників, де при найменшій нагоді нехтують усіма правилами, а вигоду для себе вважають можливою лише за рахунок інших.

Фахівці виділяють декілька **різновидів міжнародних відносин**, кожен з яких не лише має свої особливості, але й реалізується у конкретно-історичних умовах, відображаючи характер діяльності держав. Це такі види:

Імперіалізм

- **імперіалізм** – експансіоністська політика військового загарбання і колонізації інших країн або територій (новітній варіант його - неоколоніалізм - виявляється в економічному підкоренні і використанні інших країн, їх робочої сили та сировини і зрештою – у перетворенні їх на «сировинні придатки» багатих держав);

Консерватизм

- **консерватизм** – позаблокова та нейтральна політика, скерована на підтримання міжнародного статус-кво;

Адаптація - **адаптація** – кон’юнктурна і несамостійна тактика «підлаштування» державою своїх зовнішньополітичних дій під цілі і настрої якоїсь могутньої держави, що виступає у ролі «покровителя» і спонсора для подібних країн-«сателітів»;

Альтруїзм - **альтруїзм** – нетипова і загалом рідкісна політика країн, що готові йти на жертви або ризик задля допомоги іншим.

Сфери прояву За **сферою прояву** і реалізації міжнародні відносини бувають: **політичні, економічні, дипломатичні, ідеологічні, культурні.**

Форми міжнародних відносин Проявлятися міжнародні відносини можуть у різних **формах:** співробітництва, стратегічного партнерства, суперництва, конфлікту.

Співробітництво **Співробітництво** передбачає регулярну координацію учасниками міжнародного процесу власних дій на основі взаєморозуміння і взаємодовіри з метою створення сприятливих умов для розвитку кожної держави і реалізації як інтересів окремих держав, так і досягнення спільних цілей. Відносини співробітництва встановлюються, як правило, між приблизно рівними за силою, впливом та потенціалом партнерами і спираються на усвідомлення спільності основних інтересів і кінцевих цілей.

Стратегічне партнерство **Стратегічне партнерство** передбачає відносини між двома країнами (або країною і блоком країн, як, наприклад, Україна і НАТО), одна з яких є більш могутньою і впливовою, але не може повною мірою вирішити певні проблеми без участі, допомоги і підтримки іншої сторони.

Історична довідка Так, сьогодні, як приклад, можна навести відносини між Україною та ФРН. Німеччина хоч і є більш розвиненою економічно й інтегрованою в європейські структури країною, але все ще переживає досить складний період, коли після об’єднання змушена стверджуватись уже як центральноєвропейська країна зі складним історичним багажем, країна, що має докладати значних зусиль для вирішення соціальних проблем на східних землях, виконуючи особливу роль і

всередині Європейського Союзу. Україна, яка також переживає досить складні часи становлення як суверенної держави і намагається реалізувати свої європейські устремління. Тому їй дуже потрібна допомога і підтримка Німеччини (дипломатична, політична, економічна) в процесі інтеграції в Європейське Співтовариство, досвід у становленні демократичних структур. Німеччина ж в особі України отримує союзника у вирішенні проблем власного становлення як найбільш впливової європейської держави, може використати Україну як союзника у її нових стосунках із Росією, як противагу її (Росії) гегемоністським планам у Європі і світі.

Суперництво *Суперництво* в міжнародних відносинах ґрунтується на повазі основних принципів співіснування держав і передбачає реалізацію ними власних інтересів. Це насамперед ситуації, коли при існуванні цілої низки протиріч між державами чи іншими суб'єктами міжнародних відносин існують і не менш важливі і масштабні спільні інтереси, реалізація яких потребує і спільних зусиль. Суперництво може в певних умовах переростати як у співробітництво, так і конфлікт.

Конфлікт *Конфлікт* являє собою таку форму міжнародних відносин, коли одна чи обидві сторони недостатньо співпрацюють або ж намагаються завдати шкоди іншій стороні. Найчастіше конфлікт визначають як стан відкритого або прихованого протиборства об'єктивно протилежних інтересів. У сфері міжнародної політики конфлікти є досить поширеною формою взаємовідносин, і головна проблема полягає в тому, щоб не допускати руйнівних, воєнних шляхів їх прояву та розв'язання, які завжди ведуть до значних жертв.

Регулювання міжнародних відносин Лише із середини ХХ ст. під впливом наслідків Другої світової війни й загрози термоядерного конфлікту світова громадськість та правлячі кола низки держав поступово доходять висновку про неприпустимість військового способу розв'язання міжнародних конфліктів за сучасних умов і необхідність прийняття і дотримання

Історична довідка

спільних базових принципів міжнародної політики.

**Принципи
міжнародних
відносин**

Принципи міжнародної політики – це норми, що визначають цивілізований характер політичних відносин між державами на міжнародній арені.

Ці базові принципи були сформульовані вперше на Вестфальському конгресі 1648 року, а у наш час – у Статуті ООН, Декларації принципів міжнародного права (1970 р.), Заключному акті Хельсинської наради з безпеки та співробітництва у Європі (1975 р.).

До них належать:

- суверенна рівність держав, повага до державного суверенітету;
- право націй на самовизначення;
- незастосування сили чи загрози сили у міждержавних відносинах;
- невтручання у внутрішні справи країни;
- непорушність кордонів, що склалися після 1945 року, та територіальної цілісності держав;
- мирне врегулювання проблем у міждержавних відносинах, відмова від війни як засобу вирішення конфліктів;
- повага прав і свобод людини;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

**Міжнародні
організації**

2. Міжнародні організації

Сьогодні система міжнародних відносин є досить складною і хиткою. І це незважаючи на те, що існує потужний інститут дипломатії, розроблена нормативна база, накопичений значний досвід вирішення конфліктів і досягнення домовленостей. У світі існує низка міжнародних організацій, які є результатом спільної діяльності держав і одночасно – інструментами реалізації їх спільних інтересів.

**Історична
довідка**

Перші міжнародні міждержавні організації з'явилися у середині XIX ст., хоча їм передував досить тривалий процес розвитку міжнародного спілкування.

**Типологія
міжнародних**

Існує декілька підходів до класифікації міжнародних організацій:

- організації**
- за **критерієм членства** міжнародні організації поділяють на міждержавні (міжурядові), недержавні та змішані;
  - за **географічним** охопленням (глобальні, регіональні та субрегіональні);
  - за **компетенцією** (універсальні та спеціальні);
  - за **характером повноважень** (міжнаціональні та наднаціональні);
  - за **характером діяльності** (регулювальні, контрольні, координаційно-інформаційні, консультативні);
  - за **періодом функціонування** (тимчасові та постійні);
- Міждержавні організації** - за порядком вступу до організації (відкриті та закриті).

Міжнародні міждержавні організації – це об'єднання держав, які створені на основі міжнародної угоди, оформлені в систему постійно діючих органів, мають визначену та погоджену мету, міжнародну правосуб'єктивність і засновані згідно з нормами міжнародного права.

Недержавні організації

Міжнародні недержавні організації – організаційно оформлені за спільними або близькими соціальними, політичними, економічними, ідейними, професійними та іншими інтересами об'єднання різних громадських угруповань з різних країн. Наприклад, **Міжнародна організація праці** належить до обох типів міжнародних організацій.

Організація Об'єднаних Націй

Організація Об'єднаних Націй (ООН) є універсальною міжнародною організацією, створеною з метою підтримання миру і міжнародної безпеки та розвитку співпраці між державами. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско і набув чинності 24 жовтня 1945 р.

Історична довідка

Структура ООН

ООН має свою структуру, складовими якої є: Генеральна асамблея, Рада безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з питань опіки, Міжнародний суд, Секретаріат та 14 спеціалізованих установ: Міжнародна організація праці (МОП); Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО);

Організація ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО); Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ); Світовий банк; Міжнародний валютний фонд (МВФ); Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО); Міжнародна морська організація (ІМО); Всесвітній поштовий союз (ВПС); Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ); Всесвітня організація промислової власності (ВОПВ); Всесвітня метеорологічна організація (ВМО); Організація ООН з розвитку промисловості (ЮНІДО).

**Програми
ООН**

ООН причетна до проведення цілого ряду програм: Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН); Фонду ООН допомоги дітям (ЮНІСЕФ); Програми ООН з охорони довкілля (ЮНЕП); Всесвітньої продовольчої програми (ВПП); Фонду ООН у галузі народонаселення; Центру ООН з населених пунктів і Конференцій ООН з питань торгівлі й розвитку; Департаменту ООН з гуманітарних питань.

НАТО

Штаб-квартира ООН знаходиться в Нью-Йорку.

У результаті підписання у Вашингтоні 4 квітня 1949 р. десятьма європейськими та двома північноатлантичними державами (США і Канада) Північноатлантичного договору було засновано Альянс (НАТО), покликаний забезпечити колективну оборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН. Після прийняття до НАТО 12 березня 1999 р. Польщі, Угорщини та Чехії кількість держав-членів Альянсу становить 19 (Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія).

**Структура
НАТО**

Штаб-квартира НАТО знаходиться в Брюсселі.

НАТО сьогодні має досить складну і розгалужену структуру, яку складають: Північноатлантична Рада, Комітет оборонного планування, Група ядерного планування, Генеральний секретар НАТО, Міжнародний

секретаріат, Військовий комітет, Міжнародний військовий штаб, Рада євроатлантичного партнерства. У січні 1994 р. з метою подальшого зміцнення стабільності й безпеки на Європейському континенті створено програму “Партнерство заради миру”.

ОБСЕ

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ) створена у 1994 р. До цього часу вона називалася Рада з безпеки та співробітництва в Європі. Це міжнародна регіональна організація, що об’єднує всі держави континенту, а також США і Канаду. До 1990 р. вона не мала постійно діючих органів. Початок інституціалізації ОБСЕ пов’язаний із рішеннями, ухваленими на Паризькому саміті. До структури ОБСЕ входять: Рада Міністрів ОБСЕ, Старша рада, Постійна рада ОБСЕ, Парламентська асамблея ОБСЕ, Місія ОБСЕ, Верховний комісар ОБСЕ, Центр запобігання конфліктам.

Історична довідка

Рада Європи (РЄ) – найстаріша та найбільша на Європейському континенті міждержавна політична організація, яку засновано 5 травня 1949 р. десятима державами – Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Великою Британією, Францією та Швецією. У серпні 1949 р. до них приєдналися Греція та Німеччина.

Рада Європи

Рада Європи була створена:

- для захисту прав людини і парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права;

- для укладання європейських угод, які мають стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній та правовій сферах;

- для сприяння усвідомленню існування європейської культурної самобутності, яка базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури.

Структура Ради Європи

Головними органами Ради Європи є: Комітет Міністрів, Парламентська Асамблея, Конгрес органів місцевих та регіональних влад, Секретаріат.

Документи та програми

Серед головних документів та програм РЄ необхідно назвати такі: Європейська конвенція з

прав людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Додатковий протокол до Європейської конвенції з прав людини, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська хартія про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями, Європейська культурна конвенція.

Європейський Союз

Історична довідка

Шляхи розвитку ЄС

Європейський Союз (ЄС), створений згідно із Договором про Європейський Союз (Маастрихтський трактат), підписаним у лютому 1992 року і чинним із листопада 1993 р. , являє собою об'єднання європейських держав. Першим кроком у його створенні був підписаний у 1951 році шістьма державами (ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Італія) економічний договір щодо об'єднання європейських ресурсів із виробництва сталі й вугілля.

Процес розвитку і перетворення цього європейського співтовариства у сучасний Європейський Союз відбувався **двома шляхами**:

- шляхом поглиблення, тобто передачі все більшого числа функцій управління на наднаціональний рівень;

- шляхом розширення, тобто збільшення числа учасників інтеграції.

Структура ЄС

Із часу створення коло країн-членів значно розширилось і на початок 2013 року до складу ЄС входили 27 країн. Іще 6 країн мали статус країн-кандидатів.

Співдружність Незалежних Держав

ЄС має такі керівні структури: Європейська комісія, Рада Міністрів, Європейський парламент, Європейський суд, Рахункова палата, Європейський інвестиційний банк, Європейський Центробанк, Економічний і соціальний комітет, Комітет регіонів.

8 грудня 1991 р. у Вискулях (Біловезька пуша) – резиденції білоруського уряду – вищі керівники Республіки Білорусь, Російської Федерації та України підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21

грудня 1991 р. в Алма-Аті глави одинадцяти незалежних пострадянських держав (крім прибалтійських держав і Грузії) підписали Протоколи до цієї Угоди, в яких заявили, що вони на рівноправних засадах утворюють СНД. У грудні 1993 р. до СНД приєдналася і Грузія.

У підписаних документах зафіксовані основні цілі СНД:

- співпраця у політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших галузях;

- всебічний розвиток держав-членів у рамках єдиного економічного простору, міждержавної кооперації та інтеграції;

- забезпечення прав і свобод людини, взаємна правова допомога;

Робочі органи СНД - співпраця у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, досягнення загального і повного роззброєння;

- мирне вирішення суперечок і конфліктів між державами організації.

Основні органи СНД: Рада глав держав-учасниць, Міжпарламентська асамблея, Рада глав урядів країн СНД, Рада міністрів закордонних справ, Координаційно-консультативний комітет СНД, Економічний союз, Міждержавний економічний комітет, Митний і Платіжний Союз, Рада міністрів оборони держав-учасниць, Штаб координації військового співробітництва країн СНД, Рада командувачів прикордонними військами.

Сучасний етап розвитку міжнародних організацій

Існування потужних міжнародних організацій відображає реальні потреби сучасного світу і необхідність спільних зусиль для розвитку, підтримки миру і співробітництва.

Зазначимо, що для сучасного етапу розвитку міжнародних організацій характерні такі ознаки:

- збільшення впливу міжнародних організацій на міжнародне життя, зокрема економічне;

- посилення ролі недержавних організацій у вирішенні світових проблем; поява універсальної організації глобального типу – Організації Об'єднаних Націй (ООН);

- утворення інших організацій глобального типу

(МВФ, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, ВОТ тощо);

- формування мережі організацій наднаціонального типу, які інституціонально забезпечують діяльність регіональних інтеграційних угруповань;

- посилення позиції ООН завдяки створенню системи “спеціалізованих установ” у складі міждержавних організацій;

- розширення сфери діяльності міжнародних організацій;

- значне збільшення кількості як міждержавних, так і недержавних міжнародних організацій.

**Нові
тенденції**

3. Політичні аспекти глобальних проблем та геополітика

Зазначені вище особливості сучасного етапу у розвитку міжнародних відносин, а також зростаюче значення взаємозв'язаності, взаємодопомоги та системності дій різних держав і організацій у вирішенні світових проблем відображають принципово нові тенденції у розвитку міжнародної політики і про її глобалізацію. Адже сьогодні людство стикається із проблемами, які виходять далеко за межі інтересів однієї держави чи групи держав, і вирішення яких вимагає спільних зусиль усього людства, а загострення загрожують цивілізації у цілому.

**Глобальні
проблеми**

Глобальні проблеми сучасності – це проблеми, які:

- стосуються життєвих інтересів усього людства, всіх народів, країн, континентів, усіх соціальних сил і класів, а в перспективі й майбутнє всього людства;

- насправді набувають всесвітнього характеру, тобто виявляють як об'єктивний чинник розвитку суспільства в усіх основних регіонах;

- невирішеність яких створює загрозу для майбутнього людства і які мають бути вирішені, щоб забезпечити дальший прогрес суспільства.

**Типологія
глобальних
проблем**

Глобальні проблеми поділяються на три групи:

- *інтернаціональні, світові проблеми*, що стосуються збереження миру і припинення гонки озброєнь, відвернення термоядерної війни, збереження світової цивілізації;

- *глобальні проблеми взаємовідносин особи та суспільства, перш за все* – проблема зростання чисельності населення;

- *глобальні проблеми у сфері взаємодії людини і*

Глобалізація природи (енергетична, сировинна, продовольча, охорона навколишнього середовища та ін.). У сучасних умовах дедалі гостріше і гостріше стають проблеми ресурсів, екології, демографічна та продовольча.

Глобалізація – це закономірний процес посилення взаємозалежності усіх країн світу в усіх сферах суспільного життя, у ході якого відбувається розподіл функцій між елементами загальносвітової системи: одні країни виконують інтелектуальні функції (і отримують за це найбільші доходи, адже інтелектуальна праця дорожче коштує), а інші – постачають сировину або дешеву робочу силу (оскільки не зуміли запропонувати щось більш цінне і краще, ніж в інших). Дослідники висловлюють обґрунтовані і водночас суперечливі точки зору стосовно цього процесу та його можливих наслідків. Підкреслюючи його об'єктивність, вони зазначають, що глобалізація приводить до все більшої спеціалізації кожної країни у рамках світового розподілу праці, а отже, і до **зменшення виробничого, наукового, культурного розмаїття**: припиняють виробляти або вирощувати ті продукти, які дешевше продукуються в іншій країні, а разом із цим знищуються цілі поселення, звичаї, традиційні технології, жива передача знань і ноу-хау, – а натомість відбувається уніфікація товарів і спрощення методів їх «конвеєрного» вироблення, втрата людських, етнокультурних компонентів суспільного життя. Ось чому проти описаного процесу запекло борються громадські організації «антиглобалістів».

Суперечливий характер глобалізації

Міждержавна інтеграція

Політичне закріплення глобалізація отримує у **міждержавній інтеграції**, у тому числі і у

**Геополітичні
епохи**

створенні різноманітних, всебічних міждержавних союзів (наприклад, Євросоюз, в якому уже прийнята спільна конституція і обрано президента, уряд та Європарламент), у рамках яких зазначена спеціалізація фіксується юридично і супроводжується правовим примусом. Таким чином, формується принципово новий рівень взаємовідносин, нова система міжнародних відносин. Хоча, як уже зазначалося вище, інтеграційні процеси мають досить тривалу історію.

Так, Н. Нартов виділяє декілька міжнародних систем чи **геополітичних епох**: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648–1814), *Віденська* (1815–1918), *Версальська* (1919–1945), *Потсдамська* (1945–кінець 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів). Цієї періодизації дотримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, оскільки події, пов'язані із розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період із 1648 р. до наших днів, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

**Р. Арон
про
міжнародні
системи**

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє “сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи”. Структура міжнародних систем, на думку Р. Арона, завжди є олігополістичною, тобто з домінуванням декількох держав, які диктують і визначають загальні «правила

**Гомогенні
та
гетерогенні
системи**

гри». У кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності.

Геополітика

Суттєвий вплив на розвиток взаємовідносин усередині міжнародних систем відіграють геополітичні чинники. І всю історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну міжнародних систем або геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі.

Історична довідка

Під геополітикою розуміється концепція, що виходить із визнання залежності політичних процесів від територіально-просторового розташування держав, вивчає вплив географічних чинників на стан і еволюцію економічної, політичної та соціальної систем суспільства.

Визначення

У своєму первісному значенні термін геополітика трактується як вчення про державу, що прагне до розширення свого географічного і територіального простору. Становлення геополітики як самостійного наукового напрямку наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. пов'язується із працями таких авторів, як Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Маккіндер, Н. Спикмен, К. Хаусхоффер, К. Шміт та ін. До найбільш відомих сучасних вчених, які представляють різні геополітичні теорії й школи, можна віднести С. Хантінгтона, З. Бжезинського, Ф. Фукуяму, М. Каплана, Ж. Тіріара та ін. А найвпливовішими науковими напрямками у західній геополітичній думці кінця ХХ — початку ХХІ ст. є неомондіалізм (Ф. Фукуяма) і неоатлантизм (С. Хантінгтон).

У сучасному розумінні *геополітика* – це **наука**, що вивчає міжнародні структури та механізми їх взаємодії, закономірності та тенденції світового розвитку, можливості і практику їх використання в конкретній політиці національних держав для забезпечення реалізації їх національних

**Основні
категорії
геополітики**

та геостратегічних інтересів. У такому широкому розумінні термін геополітика застосовується для означення міжнародних відносин. Звичайно ж, геополітика передбачає врахування особливостей географічного розташування країни, можливостей, що звідси випливають, для вирішення країною своїх внутрішніх та зовнішніх проблем.

**Геополітичні
прогнози**

До основних категорій геополітики відносять: геостратегію, геостратегічні лінії, геостратегічні регіони, геополітичні регіони та ін., що дозволяють у цілому відтворити модель світового геополітичного простору.

**Принцип
сили**

У реальному житті **геополітика** є як **практикою** планомірного втручання у внутрішні справи інших країн через міжнародні структури, міжнародні лобі, міжособистісні зв'язки із політиками, журналістами та іншими авторитетними людьми, що можуть або сформувати громадську думку у потрібному напрямку, або безпосередньо вплинути на прийняття необхідних державних рішень. Геополітичні прогнози і розрахунки базуються на виявленні загальноцивілізаційних та регіональних тенденцій розвитку, історичних традицій дружнього або ворожого взаємного ставлення окремих країн і народів, а також – визначенні власних і чужих геостратегічних інтересів між «центрами сили», тактичних цілей у кожній можливій ситуації і найбільш ефективних засобів впливу для досягнення і перших, і других.

**Принцип
права**

Геополітичні відносини найчастіше ґрунтуються на принципах сили і права. **Принцип сили** означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим (і демонструють це різними засобами) свої інтереси, використовуючи перевагу у військовій силі, техніці, економічній могутності, дипломатиці тощо. Такою переважно була геополітика часів “холодної війни”.

**Геополітичні
сценарії**

Принцип права – це опора на існуючі і загальновизнані міжнародно-правові документи, які фіксують існуючий стан і суверенну рівність держав, права кожної у цій сфері, виключаючи дискримінацію. Дотримання цього принципу

передбачає певну солідарність країн, застосування різного роду санкцій до тих, хто його порушує.

Геополітичні сценарії – це багатоваріантні розрахунки можливого розвитку подій (політичних, економічних, ідейно-культурних тощо) у інших країнах з метою **завчасного пошуку і підготовки** своїх можливих дій у відповідь. Такі сценарії є результатом копіткої колективної праці і створюються для підготовленого і тому ефективного реагування на важливі для себе (держави, міждержавного об'єднання) події в інших країнах або заради сприяння найвигіднішому для себе ходу цих подій (ступінь вигідності яких теж має розраховуватись у сценаріях).

**Чинники
геополі-
тичного
авторитету**

Що ж стосується методів здійснення подібних сценаріїв, то вони достатньо далекі від принципів міжнародних відносин або норм моралі і зводяться переважно до прямого чи прихованого підкупу політиків, високопосадовців та лідерів громадської думки, а зрештою – до використання особистих, неформальних відносин із переліченими чи іншими представниками місцевої еліти для прийняття потрібних своїй державі політичних рішень.

До чинників, що впливають на авторитет і можливості країн у геополітичній сфері, можна віднести:

- геополітичне становище, що включає територіальний простір (розташування, компактність, рельєф, клімат) країни;

- природні ресурси, технічний і екологічний рівень їх використання;

- рівень економічного розвитку, військової могутності;

- наявність і рівень розвитку комунікацій (транспортних та інформаційних зв'язків);

- населення, його кількість, структура, освітній та професійний рівень;

**Україна у
світовому
просторі у**

- соціально-культурний рівень, національні особливості, імідж країни у світовому співтоваристві;

- політичний режим, можливості його

трансформації;

- рівень розвитку дипломатії.

Оскільки, як бачимо, таких чинників багато, а їх співвідношення у кожній конкретній ситуації, в кожному регіоні є різним, то і сила кожної країни, можливості її впливу є величиною змінною. Усе це диктує і необхідність внесення постійних коректив у міжнародну політику і врахування особливостей кожної конкретної країни. А новий світовий порядок, що формується на початку ХХІ ст., характеризується такими основними рисами, як багатополосність та поліцивілізаційність.

Саме із цих позицій варто аналізувати і місце України в сучасному геополітичному просторі.

Так, значення України у світовому геополітичному просторі визначається не тільки рівнем її економічного розвитку, природними, демографічними чи технічними ресурсами, а й особливостями її статусу як пострадянської країни, без якої, на думку З. Бжезинського, не може бути відновлений колишній статус Росії як імперії. А отже, незалежна Україна є гарантом побудови в Європі, у світі нової системи міждержавних відносин. В цій системі враховуються і географічні переваги України – статус причорноморської, транспортні можливості, зацікавленість у розвитку відносин як з Росією та іншими країнами СНД, так і з Західною Європою.

На підвищення геополітичного статусу України в сучасному світі впливає її виважена миролюбна політика як без'ядерної держави, що орієнтується на зміцнення міжнародної безпеки, інтеграцію у світове та європейське співтовариство. Україна приєдналася до договору про незастосування та нерозповсюдження ядерної зброї, про ліквідацію стратегічного і тактичного ядерного потенціалу, до міжнародного пакту про громадянські та політичні права, є членом ОБСЄ, Ради Європи, МВФ, Світового та Європейського банків реконструкції та розвитку. Участь України в діяльності названих структур сприяє налагодженню відносин як із європейським і світовим співтовариством у цілому,

так і двосторонніх відносин з окремими країнами, що допомагає у вирішенні багатьох економічних і політичних проблем.

Питання для обдумування та самоконтролю

1. Який тип відносин, на ваш погляд, домінує у сучасних міжнародних відносинах і який із принципів зовнішньої політики зберігав свою актуальність упродовж усієї політичної історії?
2. Чи ознаменований перехід від біполярності до багатопольного політичного світу серйозними ускладненнями в міждержавних відносинах?
3. Чи є політика ООН в сучасних умовах адекватною «викликам середовища» за методологією А. Тойнбі?
4. Чи згодні ви з тим, що стратегічне партнерство є пріоритетним напрямом зовнішньої політики України?
5. Чи може зміститися центр ваги світової політики у східному напрямку?
6. Охарактеризуйте місце й роль України в сучасній геополітичній картині світу, чим є Україна у цивілізаційному й геополітичному відношенні: Заходом, Сходом, особливим геополітичним простором між Заходом і Сходом?

Список літератури

1. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: монографія / Ф. В. Барановський. – Луганськ: «Елтон-2», 2007.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геополитические императивы / З. Бжезинский. – М., 2005.
3. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М., 2006.
4. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – К., 2001.
5. Вооп Г. Расширение ЕС: экономическое измерение и политические последствия // Европейские страны СНГ: место в «Большой

Европе» / под ред. В. Грабовски, А. В. Малыгина, М. М. Наринского (отв. ред). – М.: Международные отношения, 2005.

6. Гаврилишин Б. Україна між Сходом і Заходом / Б. Гаврилишин // Розбудова держави. – 2002. – № 7.

7. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: учебник для вузов / К. С. Гаджиев. – М., 2001

8. Гаджиев К. С. К полицентрическому миру порядку / К. С. Гаджиев // Полис. – 2007. – № 4.

9. Геополитика (Популярная энциклопедия). / под ред. В. Манилова. – М., 2002.

10. Геополитики и геостратегии: Хрестоматия / под ред. Б. А. Исаева. – СПб., 2003.

11. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К., 1999.

12. Демеденко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція / О. Демеденко // Людина і політика. – 2004. – № 1.

13. Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: монографія / О. О. Ковальова. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003.

14. Лобань Т. Особливості розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації: політологічний аспект / Т. Лобань // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 68.

15. Політика європейської інтеграції: навч. посіб. / за ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД «Професіонал», 2007.

16. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка – Київ: центр навчальної літератури, 2004.

17. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2004.

18. Рудич Ф. М. Політологія: підручник / Ф. М. Рудич. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.

19. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / за заг. ред. С. І. Порошкова. – К.: Вид-во «НІПМБ», 2001.

20. Україна в сучасному геополітичному

просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002.

21. Цыганков П. А. Теория международных отношений / П. А. Цыганков. – М., 2002.

22. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К.: Генеза, 2005.

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП	3
1. Предмет та структура політичної науки.....	5
2. Історія розвитку політичної думки.....	22
3. Українська політична думка	45
4. Політична влада.....	58
5. Політичні еліти та лідерство.....	69
6. Політична система суспільства.....	92
7. Держава в політичній системі суспільства.....	107
8. Громадянське суспільство	129
9. Демократія та її суперечливий характер	143
10. Політичні партії та партійні системи	161
11. Політичні вибори. Виборчі системи.....	178
12. Політична культура	195
13. Політичні ідеології	208
14. Нація і національна політика	231
15. Політичні процеси та модернізація	251
16. Міжнародна політика і геополітика	274